

**ERZURUM'UN KUZHEY İLÇELERİNDE
TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER (TORTUM - UZUNDERE)
İshak KÜÇÜKYILDIZ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİHİ ANABİLİM DALI
Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI
2017**

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

İshak KÜÇÜKYILDIZ

ERZURUM'UN KUZEY İLÇELERİNDE
TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER (TORTUM - UZUNDERE)

YÜKSEK LİSANS

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI

Erzurum-2017

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

04/01/2017

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "ERZURUM'UN KUZAY İLÇELERİNDE TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER (TORTUM - UZUNDERE)" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri* uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

04/01/2017

İshak KÜÇÜKYILDIZ

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI danışmanlığında, İshak KÜÇÜKYILDIZ tarafından hazırlanan bu çalışma 04/01/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

İmza:

Jüri Üyesi: Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 04 / 01/ 2017

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK

Enstitü Müdürü

F-85/01/21.10.2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖN SÖZ.....	VI
KISALTMALAR	VIII
HARİTA LİSTESİ.....	IX
FOTOĞRAFLAR.....	X
KÜLTÜR VARLIKLARI.....	XIII
ÇİZİM LİSTESİ.....	XV
TABLO VE GRAFİK LİSTESİ.....	XVI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TORTUM VE UZUNDERE İLÇELERİNİN COĞRAFİ DURUMU.....	3
1.1. BÖLGENİN GENEL COĞRAFİ DURUMU	3
1.2. TORTUM VE UZUNDERE İLÇELERİNİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	10
1. 2. 1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler	11
1. 2. 2. İklimi.....	14
1. 2. 3. Bitki Örtüsü	16
1. 2. 4. Hidrografyası	18

İKİNCİ BÖLÜM

TORTUM VE UZUNDERE İLÇELERİNİN TARİHİ COĞRAFYASI	22
2.1. TORTUM VE UZUNDERE ADI.....	22
2.2. BÖLGE İÇİN TARİHİ COĞRAFYANIN ÖNEMİ.....	23
2.3. TORTUM VE UZUNDERE İLÇELERİNİN TARİHİ COĞRAFYASI.....	25

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN TARİHİ	29
3.1.TARİH ÖNCESİ ÇAĞLAR	29
3.1.1. Bölgenin Paleolitik ve Neolitik Çağlardaki Durumu.....	29
3.1.2. Bölgenin Kalkolitik Çağ' da Durumu.....	32
3.1.3. Bölgenin Tunç Çağı'ndaki Durumu	35
3.1.3.1. Karaz Kültürü.....	39
3.2. TARİHİ ÇAĞLAR.....	43
3.2.1. Hurriler	43
3.2.2. Hayaşa-Azzi.....	46
3.2.3. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı	54
3.2.3.1. Urartu Krallığı Döneminde Daya(e)ni/Diau(e)hi.....	59
3.2.4. Urartular'ın Bölgede Siyasi Rolü	62
3.2.4.1. Uruatri – Nairi Konfederasyonları	62
3.2.4.2. Gelişme Dönemi	65
3.2.4.3. Gerileme ve Çöküş Dönemi.....	70
3.2.4.4. Uratu Kültür ve Medeniyetinin Araştırma Sahasına Etkileri.....	74
3.2.5. Kimmerler ve İskitler.....	83

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN TARİHİ VE ARKEOLOJİK MERKEZLER	88
4.1. ERZURUM-TORTUM.....	88
4.1.1 Tortum Kalealtı Kalesi	88
4.1.2. Tortum Kalesi	88
4.1.3. Kapıkaya Kalesi-1	89
4.1.4. Kapıkaya Kalesi-II.....	89
4.1.5. Kaledibi Höyük.....	90
4.1.6. Vişneli Kalesi.....	91
4.1.7. Şenyurt Kalesi.....	91
4.1.8. Şenyurt Yerleşmesi	92
4.1.9. Cihanlı Gözetleme Kulesi.....	92
4.1.10. Cihanlı Mağarası.....	93
4.1.11. Kaleboynu Kalesi.....	93

4.1.12. Gugullar Höyük I.....	94
4.1.13. Gugullar Höyük II.....	94
4.1.14. Gugullar Höyük III	94
4.1.15. Bağbaşı Kalesi	94
4.1.16. Bağbaşı Şapeli	95
4.1.17. Sütüpınar Şapeli.....	95
4.2.ERZURUM -UZUNDERE İLÇESİ.....	95
4.2.1.Dikyar Kalesi	95
4.2.2. Cömertler Gözetleme Kulesi	95
4.2.3. Erikli Gözetleme Kulesi	96
4.2.4. Muratefendi Gözetleme Kulesi.....	96
4.2.5 Sapaca Kalesi.....	96
4.2.6.Uzundere (Cöptek) Mağarası.....	97
4.3. ARAŞTIRMA SAHASINDA TESPİT EDİLEN KÜLTÜR VARLIKLARI	97
4.3.1. Koyun-Koç Formlu Mezar Taşları ve Manastırlar	102
4.3.1.1. Bağbaşı.....	102
4.3.1.2. Serdarlı.....	102
4.3.1.3. Hikmet Çimen Parkı	102
4.3.1.4. Haho ve Öşkvank Manastırları	102
SONUÇ.....	108
KAYNAKÇA	111
HARİTALAR	139
FOTOĞRAFLAR.....	148
KÜLTÜR VARLIKLARI.....	189
ÇİZİMLER	211
TABLO VE GRAFİKLER.....	224
ÖZGEÇMİŞ.....	228

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ERZURUM'UN KUZEY İLÇELERİNDE TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER
(TORTUM-UZUNDERE)

İshak KÜÇÜKYILDIZ

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI

2017-228 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI (Danışman)

Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Anadolu'nun girişinde önemli bir kavşakta yer alan Erzurum, eski çağlardan beri, Orta Asya, Ön Asya ve Kafkaslar üzerinden gelen bütün göçlerin uğradığı bir bölge olmuştur. Özellikle çeşitli Türk boylarının, Batı'ya doğru düzenledikleri seferler ve göçler, Anadolu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bakımdan çalışma alanımızı oluşturan Tortum Çayı Havzası (Tortum-Uzundere) tarih öncesi ve tarihi çağlarda birçok medeniyetin geçiş noktası konumundadır.

Antik çağ yazarı olan Ksenophon bu bölgeyi Taokhlar ülkesi sınırlarında göstermektedir. Yüzeysel araştırmaları neticesinde Tortum ve Uzundere'nin Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gördüğü ve Karaz kültüründen önemli ölçüde etkilendiği ortaya çıkmıştır. Tarihi çağlarda ise; Hayaşa Krallığı, Dayaeni/Diauehi ve Urartu Krallığı gibi devletlerin bölgeye hâkim oldukları görülmektedir. Ayrıca bölgede tespit edilen kültür varlıklarından araştırma sahasında erken dönem Türk izlerini görmek mümkündür.

Bölgede yapılan araştırmalarda 11 kale, 4 höyük, 1 yerleşme, 4 gözetleme kulesi, 2 mağara, 2 şapel 18 kültür varlığı belirlenmiştir. Belirlenen bu merkezlerin İlk Tunç Çağ, Demir Çağ, Orta Demir Çağ (Urartu) ve Orta Çağ özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tortum, Uzundere, Urartu, Diauehi, Karaz, Taokhlar

ABSTRACT**MASTER THESIS****THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL DATAS IN THE NORTH
TOWNS OF ERZURUM
(TORTUM-UZUNDERE)
İshak KÜÇÜKYILDIZ****Advisor: Assist. Prof. Yavuz GÜNAŞDI****2017-228 pages****Jury: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN****Assist. Prof. Yavuz GÜNAŞDI (Advisor)****Assist. Prof. İbrahim ÜNGÖR**

Erzurum, which is located in a significant junction in the entrance to Anatolia, has been a district for immigrants coming through Middle Asia, Asia Minor and Caucasians since ancient times. Especially voyages and migrations towards the West organised by various Turkish Tribes were centered on Anatolia. In this regard, our study field Tortum Stream (Tortum-Uzundere) basin is a transit point for many civilizations in prehistoric and historic ages.

Ksenophon, an ancient age writer, indicates this area in the borders of Taokhlar country. As a result of surface researches it was found out that Tortum and Uzundere have had inhabitants since Chalcolithic Period and has been affected significantly by Karaz Culture. It was considered that some states such as Hayaşa Kingdom, Dayaeni/Diauehi and Urartu Kingdom dominated the region in ancient ages. However, it is possible to see early period Turkish traces in the searching district from cultural values identified in the region.

In researches in the region 11 castles, 4 mounds, 1 housing, 4 watchtowers, 2 caves, 2 chapel and 18 cultural values were identified. It was understood that these indicated centers have first Bronze Age, Iron Age, middle Iron Age (Urartian) and middle age characteristics.

Keywords: Tortum, Uzundere, Urartian, Diauehi, Karaz, Taokhlar

ÖN SÖZ

Bu çalışma ile Tortum Çayı Havzası'nın (Tortum-Uzundere) Tarih Öncesi Çağları, Tarihî Çağları, bölgede gerçekleştirilen tarihi ve arkeolojik araştırmaların sonuçları ele alınmış ve araştırma sahasının Eski Çağ'ına ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bölgede Eski Çağ tarihine yönelik araştırmalar oldukça azdır. Bu çalışma daha önceki çalışmalar ışığında bölgenin Eski Çağ tarihindeki eksikliklerini gidermek ve yapılan araştırmalara katkıda bulunmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Bölgenin, Tarihî "*Gürcü Boğazı*" adı verilen yol ağında bulunması ve stratejik öneme haiz olmasından dolayı, birinci bölümde araştırma bölgesinin daha iyi anlaşılması amacıyla Tortum Çayı Havzası'nın (Tortum-Uzundere) idari olarak bağlı olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nin ve Erzurum'un coğrafi özelliklerine değinilerek geçiş iklim bölgesinde olan Tortum ve Uzundere coğrafyası geniş bir şekilde anlatılmıştır.

İkinci bölümde Tortum ve Uzundere'nin tarih öncesi çağları incelenirken genel çağ kavramı üzerinde durulmuş ve bu yolla da bölgede tespit edilen alanlardaki çağ oluşumu anlatılmak istenmiştir. Orijinini Erzurum ve çevresinin oluşturduğu Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağından itibaren görülen Karaz kültürünün etkisinde kalan Tortum ilçesinin Şenyurt beldesinde bulunan yerleşme ve kalelerde bu kültür örneklerine rastlanılmıştır. Bu da tarihî ve arkeolojik yönden Tortum Bölgesi'nin önemini bizlere göstermektedir.

Üçüncü bölümde M.Ö. II. ve I. bindeki siyasi yapılanmalar ele alınmıştır. Bu açıdan Hitit-Hayaşa münasebetleri anlatılmış daha sonra M.Ö. I. binin başlarında sınırları Çoruh Nehri'nin kaynağına kadar ulaşan Diauehi Krallığı'ndan bahsedilmiştir. Diauehi ve Urartu Krallığı hakkında ayrıntılı bilgilerin ele alındığı bu bölüm çalışma bölgemiz açısından oldukça önemlidir. İki büyük krallık zamanında oldukça fazla sayıda kale ve yerleşim yerlerinin yapıldığı ve iskanın oldukça arttığı anlaşılmaktadır.

Dördüncü bölümde ise bölgede gerçekleştirilen tarihî ve arkeolojik araştırmaların sonuçlarına yer verilerek, bu merkezler geniş şekilde anlatılmıştır. Bölge tarihini aydınlatması açısından oldukça önemli olan bu merkezlerin kronolojik olarak hangi çağa tarihlendirildiği keramik verilerinden ve mimari yapılardan hareketle tespit edilmiştir. Bu merkezlerden bazıları Urartu krallığının kuzeye yayılımının daha geniş bölgelere ulaştığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca çalışmalar sırasında çok sayıda kültür varlığında tespit edilmiştir. Türklerin eliyle meydana getirilen ve "*Avrasya Üslubu*" olarak isimlendirilen Türk sanat eserleri ve bunların içerisindeki koyun-koç formlu mezar taşları

bölgedeki diğer kültür unsurları belirtilerek ortaya konulmuştur. Ayrıca araştırma sahasında bulunan merkezlerin fotoğrafları, çizimleri ve bölgeyle ilgili haritalar çalışmaya eklenerek konu desteklenmiştir.

Bu çalışma sayesinde Tortum Çayı Havzasının tarih öncesi ve tarihi çağlardaki durumuna yönelik tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Araştırmalar sırasında bölgede kaleler, höyükler, gözetleme kuleleri, mağaralar ve şapel tespit edilmiştir. Ayrıca erken dönem Türk izlerini gösteren çok sayıda arkeolojik buluntu tezimizde yer almaktadır.

Lisans öğrenimine girdiğim günden itibaren yardımlarını esirgemeyen, çalışmamda bana yol gösteren çok kıymetli hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Gerek kaynak temini, gerek bölge çalışması süresince, tezimin başlangıcından sonuna kadar her aşamasını takip eden kıymetli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bana her zaman vakit ayıran, rehberlik eden değerli bilgilerinden faydalandığım hocam Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL'e çok teşekkür ederim.

Çalışmam süresince, benden yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL, Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR, Dr. Nezahat CEYLAN, Dr. Hatice Yalçın UYANIK, Arş. Gör. Damlanur KÜÇÜKYILDIZ, Arş. Gör. Özlem BAKAN, Nagehan GÜLER, Okt. Pir Murat SİVRİ, Cihat GENÇ, Beyazıt SÖYLEMEZ, Fatih TURAN, Barış POLAT'a ve tüm ekip arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Tortum ve Uzundere ilçelerinde yapmış olduğumuz çalışmalar esnasında bizden yardımını esirgemeyen Tortum Belediye Başkanı Hasan ÇAKMAK ve Uzundere Belediye Başkanı Halis ÖZSOY'a teşekkür ederim.

Son olarak çalışmalarım esnasında gösterdikleri anlayış ve destek için sevgili aileme sonsuz sevgi ve saygılarımı sunarım.

İshak KÜÇÜKYILDIZ

Erzurum- 2017

KISALTMALAR

AAA :	Annals of Archeology and Anthropology
AJA:	American Journal of Archeology, Baltimore
AS:	Anatolian Studies
ASOR:	The American Schols of Oriental Research
AST:	Araştırma Sonuçları Toplantısı
BELGÜ:	Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi
Bi Or :	Bibliotheca Orientalis
CAH:	Cambridge Ancient History
DCD:	Doğu Coğrafya Dergisi
DTCFD:	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
JNES:	Journal of Near Eastern Studies
KST:	Kazı Sonuçları Toplantısı
JA:	Journal Asiatique
JAOS:	Journal of the American Oriental Society
JCS :	Journal of Cuneiform Studies
JRAS:	Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
MTA:	Maden Tetkik ve Arma Genel Müdürlüğü
MVAG :	Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft
RHA:	Revue Hittite et Asianique
ODTÜ:	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
TAD:	Türk Arkeoloji Dergisi
TCD:	Türk Coğrafya Dergisi
TDV:	Türk Diyanet Vakfı
TTK:	Türk Tarih Kurumu
TÜBA-AR:	Türkiye Bilimler Akademisi
İst. Mitt. :	İstanbul Forschungen
ZDMG :	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

HARİTA LİSTESİ

Harita 1. Erzurum İl Haritası (A. Ceylan).....	139
Harita 2. Araştırma Sahasının Lokalizasyon Haritası (Kopar- Çakır, 2013).....	140
Harita 3. Araştırma Sahasının Hidrografya Haritası. (Kopar- Çakır, 2013).	141
Harita 4. Tortum-Uzundere Bölgesi jeoloji Haritası (Kopar – Çakır).....	142
Harita 5.Karaz Kültürü Yayılım Haritası (A. Ceylan).....	143
Harita 6. Diauehi Yayılım Haritası (A. Ceylan)	144
Harita 7. Urartu Yayılım Haritası (A. Ceylan).....	145
Harita 8. Azzi Hayaşa ve Kaşka Haritası (A. Ceylan).....	146
Harita 9. Araştırma Sahasında Tespit Edilen Merkezlerin Dağılımı (A. Ceylan)	147

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Çoruh Nehri.....	148
Fotoğraf 2. Çoruh Nehri.....	148
Fotoğraf 3. Tortum Çayı	149
Fotoğraf 4. Tortum Şelalesi.....	149
Fotoğraf 5. Uzundere/ Yedigöller (Yıkıklar)	150
Fotoğraf 6. Tortum Vadisi	150
Fotoğraf 7. Tortum Kalealtı Kalesi (A. Ceylan)	151
Fotoğraf 8. Tortum Kalealtı Kalesi (A. Ceylan)	151
Fotoğraf 9. Tortum Kalesi.....	152
Fotoğraf 10. Tortum Kalesi.....	152
Fotoğraf 11. Kapıkaya Kalesi-I (A. Ceylan).....	153
Fotoğraf 12. Kapıkaya Kalesi-I (A. Ceylan).....	153
Fotoğraf 13. Kapıkaya Kalesi-I (A. Ceylan).....	154
Fotoğraf 14. Kapıkaya Kalesi, Kiklopik Teknikte Yapılmış Sur Duvarları (A. Ceylan)	154
Fotoğraf 15. Kapıkaya Kalesi Duvar Örgüsü (A. Ceylan).....	155
Fotoğraf 16. Kapıkaya /Urartu Göleti (A. Ceylan)	155
Fotoğraf 17. Kapıkaya /Urartu Göleti (A. Ceylan)	156
Fotoğraf 18. Kapıkaya /Urartu Göleti (A. Ceylan)	156
Fotoğraf 19. Kapıkaya Kalesi II (A. Ceylan).....	157
Fotoğraf 20. Kapıkaya Kalesi II (A. Ceylan).....	157
Fotoğraf 21. Kapıkaya Kalesi II Sur Duvarları (A. Ceylan)	158
Fotoğraf 22. Kapıkaya Kalesi-II (A. Ceylan).....	158
Fotoğraf 23. Kaledibi Höyük (A. Ceylan)	159
Fotoğraf 24. Kaledibi Höyük (A. Ceylan)	159
Fotoğraf 25. Vişneli Kalesi	160
Fotoğraf 26. Vişneli Kalesi	160
Fotoğraf 27. Şenyurt Kalesi (A. Ceylan)	161
Fotoğraf 28. Şenyurt Kalesi Kaçak Kazı İzleri (A. Ceylan)	161
Fotoğraf 29. Şenyurt Kalesi Duvar Örgüsü (A. Ceylan).....	162
Fotoğraf 30. Şenyurt Kalesinden Şenyurt Yaylasının Genel Görünümü (A. Ceylan)..	162

Fotoğraf 31. Şenyurt Kalesinden Vişneli Köyü Yaylasının Genel Görünümü.....	163
Fotoğraf 32. Şenyurt Yerleşmesi (A. Ceylan).....	163
Fotoğraf 33. Şenyurt Yerleşmesi (A. Ceylan).....	164
Fotoğraf 34. Şenyurt Yerleşmesi / Kaçak Kazı İzleri (A. Ceylan)	164
Fotoğraf 35. Şenyurt Yerleşmesinde Tespit Edilen Yılan Kabartması (A. Ceylan)	165
Fotoğraf 36. Şenyurt Yerleşmesinden Şenyurt Kalesinin Görünümü (A. Ceylan).....	165
Fotoğraf 37. Cihanlı Gözetleme Kulesi (A. Ceylan).....	166
Fotoğraf 38. Cihanlı Gözetleme Kulesi (A. Ceylan).....	166
Fotoğraf 39. Cihanlı Mağarası (A. Ceylan)	167
Fotoğraf 40. Cihanlı Mağarasından, Cihanlı Mahallesinin Genel Görünümü (A. Ceylan)	167
Fotoğraf 41. Cihanlı Mağarası İçi (A. Ceylan)	168
Fotoğraf 42. Kaleboynu Kalesi (A. Ceylan)	168
Fotoğraf 43. Kaleboynu Kalesi içinden Genel Görünüm (A. Ceylan).....	169
Fotoğraf 44. Kaleboynu Kalesi/Su Kuyusu (A. Ceylan).....	169
Fotoğraf 45. Kaleboynu Kalesi / Mimari Yapı	170
Fotoğraf 46. Kaleboynu Kalesinde tespit edilen iki katlı yapının içi (A. Ceylan).....	170
Fotoğraf 47. Kaleboynu Kalesi Şapeli (A. Ceylan)	171
Fotoğraf 48. Kaleboynu Kalesinden, Kaleboynu ve Cihanlı Köylerinin Genel Görünümü (A. Ceylan).....	171
Fotoğraf 49. Gugullar Höyük I (A. Ceylan).....	172
Fotoğraf 50. Gugullar Höyük I (A. Ceylan).....	172
Fotoğraf 51. Gugullar Höyük II (A. Ceylan)	173
Fotoğraf 52. Gugullar Höyük II (A. Ceylan)	173
Fotoğraf 53. Gugullar Höyük III (A. Ceylan)	174
Fotoğraf 54. Gugullar Höyük III (A. Ceylan).....	174
Fotoğraf 55. Bağbaşı Kalesi (A. Ceylan).....	175
Fotoğraf 56. Bağbaşı Kalesi (A. Ceylan).....	175
Fotoğraf 57. Bağbaşı Şapeli (A. Ceylan)	176
Fotoğraf 58. Bağbaşı Şapeli (A. Ceylan)	176
Fotoğraf 59. Sütlüpınar Şapeli (A. Ceylan)	177
Fotoğraf 60. Sütlüpınar Şapeli (A. Ceylan)	177

Fotoğraf 61. Dikyar Kalesi (A. Ceylan).....	178
Fotoğraf 62. Cömertler Gözetleme Kulesi (A. Ceylan).....	178
Fotoğraf 63. Erikli Gözetleme Kulesi (A. Ceylan).....	179
Fotoğraf 64. Muratefendi Gözetleme Kulesi (A. Ceylan).....	179
Fotoğraf 65. Sapaca Kalesi (A. Ceylan).....	180
Fotoğraf 66. Sapaca Kalesi (A. Ceylan).....	180
Fotoğraf 67. Sapaca Kalesi (A. Ceylan).....	181
Fotoğraf 68. Sapaca Kalesi (A. Ceylan).....	181
Fotoğraf 69. Uzundere (Cöptek) Mağarası (A. Ceylan).....	182
Fotoğraf 70. Uzundere (Cöptek) Mağarası (A. Ceylan).....	182
Fotoğraf 71. Kapıkaya Kalesi I Buluntuları (A. Ceylan).....	183
Fotoğraf 72. Kapıkaya Kalesi II Buluntuları (A. Ceylan).....	183
Fotoğraf 73. Şenyurt Kalesi Buluntuları (A. Ceylan).....	184
Fotoğraf 74. Şenyur Kalesi Buluntuları (A. Ceylan).....	184
Fotoğraf 75. Şenyurt Yerleşmesi Buluntuları (A. Ceylan).....	185
Fotoğraf 76. Vişneli Kalesi Buluntuları (A. Ceylan).....	185
Fotoğraf 77. Cihanlı Kalesi Buluntuları (A. Ceylan).....	186
Fotoğraf 78. Kaledibi Höyük Buluntuları (A. Ceylan).....	186
Fotoğraf 79. Sapaca Kalesi Buluntuları (A. Ceylan).....	187
Fotoğraf 80. Sapaca Kalesi Buluntuları (A. Ceylan).....	187
Fotoğraf 81. Cöptek Mağarası (A. Ceylan).....	188
Fotoğraf 82. Erikli Gözetleme Kulesi Buluntuları (A. Ceylan).....	188

KÜLTÜR VARLIKLARI

Kültür Varlığı 1. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli (A. Ceylan)	189
Kültür Varlığı 2. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli I (A. Ceylan)	189
Kültür Varlığı 3. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli I (A. Ceylan)	190
Kültür Varlığı 4. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli II (A. Ceylan)	190
Kültür Varlığı 5. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli II (A. Ceylan)	191
Kültür Varlığı 6. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli (A. Ceylan)	191
Kültür Varlığı 7. Tortum/ Serdarlı Camii Önü/ Koyun -Koç Heykeli I (A. Ceylan)....	192
Kültür Varlığı 8. Tortum/ Serdarlı Camii Önü/ Koyun -Koç Heykeli I (A. Ceylan)....	192
Kültür Varlığı 9. Tortum/ Serdarlı Camii Önü/ Koyun -Koç Heykeli (A. Ceylan).....	193
Kültür Varlığı 10. Tortum/ Serdarlı Camii Önü/ Koyun -Koç Heykeli II (A. Ceylan)	193
Kültür Varlığı 11. Tortum/ Serdarlı Camii Önü/ Koyun -Koç Heykeli II (A. Ceylan)	194
Kültür Varlığı 12. Tortum/ Bağbaşı Köyü/Koç Heykeli (A. Ceylan).....	194
Kültür Varlığı 13. Tortum/ Bağbaşı Köyü/Koç Heykeli (A. Ceylan).....	195
Kültür Varlığı 14. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı / Koyun - Koç Heykeli I (A. Ceylan)	195
Kültür Varlığı 15. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı / Koyun - Koç Heykeli I (A. Ceylan)	196
Kültür Varlığı 16. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı / Koyun - Koç Heykeli II (A. Ceylan).....	196
Kültür Varlığı 17. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı / Koyun - Koç Heykeli III (A. Ceylan).....	197
Kültür Varlığı 18. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı / Koyun - Koç Heykeli III (A. Ceylan).....	197
Kültür Varlığı 19. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	198
Kültür Varlığı 20. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	198

Kültür Varlığı 21. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	199
Kültür Varlığı 22. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	199
Kültür Varlığı 23. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	200
Kültür Varlığı 24. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	200
Kültür Varlığı 25. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı /Kırık Koç Başı (A. Ceylan)	201
Kültür Varlığı 26. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı /Kırık Koç Başı (A. Ceylan)	201
Kültür Varlığı 27. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	202
Kültür Varlığı 28. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	202
Kültür Varlığı 29. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	203
Kültür Varlığı 30. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	203
Kültür Varlığı 31. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı (A. Ceylan)	204
Kültür Varlığı 32. Tortum / Bağbaşı (Haho) kilisesi	204
Kültür Varlığı 33. Tortum / Bağbaşı (Haho) Kilisesi	205
Kültür Varlığı 34. Tortum / Bağbaşı (Haho) Kilisesi	205
Kültür Varlığı 35. Tortum / Bağbaşı (Haho) Kilisesi	206
Kültür Varlığı 36. Tortum / Bağbaşı (Haho) Kilisesi Horoz Figürü.....	206
Kültür Varlığı 37. Tortum / Bağbaşı (Haho) Kilisesi	207
Kültür Varlığı 38. Uzundere / Çamlıyamaç (Öşkvank) Kilisesi	207
Kültür Varlığı 39. Uzundere / Çamlıyamaç (Öşkvank) kilisesi Güney Cephe Boğa....	208
Kültür Varlığı 40. Uzundere / Çamlıyamaç (Öşkvank) Kilisesi Güney Cephe Melek ve Kartal Figürü	208
Kültür Varlığı 41. Uzundere / Çamlıyamaç (Öşkvank) kilisesi Kartal - Geyik Mücadele Tasfiri / Özkan, 2010b.....	209
Kültür Varlığı 42. Uzundere / Çamlıyamaç (Öşkvank) Kilisesi	209
Kültür Varlığı 43. Serdarlı Beldesi Tarihi Konak (A. Ceylan)	210
Kültür Varlığı 44. Serdarlı Beldesi Tarihi Konak (A. Ceylan)	210

ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 1. Kapıkaya Kalesi I (A. Ceylan)	211
Çizim 2. Kapıkaya Kalesi II (A. Ceylan).....	211
Çizim 3. Kaledibi Höyük (A. Ceylan)	212
Çizim 4. Kaledibi Höyük (A. Ceylan)	212
Çizim 5. Şenyurt Kalesi (A. Ceylan)	213
Çizim 6. Şenyurt Kalesi (A. Ceylan)	213
Çizim 7. Şenyurt Kalesi (A. Ceylan)	214
Çizim 8.Şenyurt Kalesi (A. Ceylan)	214
Çizim 9. Şenyurt Kalesi (A. Ceylan)	215
Çizim 10.Şenyurt Kalesi (A. Ceylan)	215
Çizim 11. Şenyurt Yerleşmesi (A. Ceylan).....	216
Çizim 12. Cihanlı Kalesi (A. Ceylan)	216
Çizim 13. Vişneli Kalesi (A. Ceylan)	217
Çizim 14. Vişneli Kalesi (A. Ceylan)	218
Çizim 15. Vişneli Kalesi (A. Ceylan)	218
Çizim 16. Vişneli Kalesi (A. Ceylan)	219
Çizim 17. Bağbaşı Kalesi (A. Ceylan).....	219
Çizim 18. Bağbaşı Kalesi (A. Ceylan).....	220
Çizim 19. Bağbaşı Kalesi (A. Ceylan).....	220
Çizim 20. Bağbaşı Kalesi (A. Ceylan).....	221
Çizim 21. Bağbaşı Kalesi (A. Ceylan).....	221
Çizim 22. Bağbaşı Kalesi (A. Ceylan).....	222
Çizim 23. Çöptek Mağarası (A. Ceylan).....	222
Çizim 24. Sapaca Kalesi (A. Ceylan).....	223
Çizim 25. Sütülpınar Şapeli (A. Ceylan)	223

TABLO VE GRAFİK LİSTESİ

Tablo 1. Tespit Edilen Merkezlerin İdari ve Dönemsel Bakımdan Dağılımı	226
Grafik 1. Araştırılan Merkezlerin Dönemsel Dağılımı	227
Grafik 2. Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı	227

GİRİŞ

Coğrafi mekân, insan topluluklarının meydana getirdiği tarihi gelişim süreci içerisinde maddî şartlara bağlı olarak önemli roller oynar. Yani Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan toplumun gelişimini iyi anlayabilmek için insanların hayatına etki eden coğrafi faktörleri bilmemiz gerekir. Söz konusu faktörler, bu bölge üzerinde yaşayan toplulukların sosyal, ekonomik, siyasal, kültürel ve dini yaşantılarını doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda, bölgenin coğrafi özelliklerini belirlemek, bölgenin tarihinin anlaşılması açısından oldukça önem arz etmektedir.

Kökten hocanın dediği gibi **“Memleket ilmi yurtta durmakta; yalnız ayağına gidip görmek, işlemek ister”**. Bu yoldan hareketle bölgede bilim adamlarının gerçekleştirdiği bazı çalışmalarını görmekteyiz. Yapılan çalışmalara bu kısımda değinmek yerinde olacaktır.

Erzurum'un kuzey ilçeleri arasında yer alan, Tortum ve Uzundere ilçelerinin tarihine geçmeden önce bölgede günümüze kadar yapılmış olan çalışmalar hakkında bilgi vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bunu yaparken de araştırma sahasının anlaşılmasında büyük önemi olan arkeolojik, tarihi ve coğrafi kaynaklara değinilecektir.

Bölge coğrafyası ile ilgili Antik Çağ yazarı Strabon'un **“Antik Anadolu Coğrafyası, (Geographika: XII-XIII-XIV)”** adlı eseri oldukça önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Ahmet Acar tarafından yazılan **“Tortum ve Çevresinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi Üzerinde Bir Araştırma”** adlı çalışma bölge için oldukça önemli bir kaynaktır. Ayrıca Osman Yılmaz tarafından kaleme alınan **“Tortum Çayı Havzası'nın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası”** adlı doktora tez çalışmasında araştırma sahası geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Ayrıca Abdulkadir Ahmed Hassan'ın yazmış olduğu **“Uzundere'nin (Erzurum) İklim Özellikleri ve İklimin Ana Çizgileriyle Çevresel Etkileri”** adlı tez de bu saha hakkında yazılan önemli kaynaklar arasındadır.

Seyahatnameler tarih araştırmacılığında içerdikleri ilginç bilgiler ve birinci el kaynak olmaları sebebiyle oldukça önemli kaynaklardır. Bu sebeple araştırma sahamız hakkında bilgi veren seyahatnamelerden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Antik Çağ yazarı olan Ksenophon'un **“Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)”** adlı eserinden bölgenin tarihi hakkında önemli bilgiler edinebilmekteyiz. Nitekim dünya çapında büyük bir

seyyah olan Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu ve gezi edebiyatımızın şaheseri olarak görülen ve kendisinin *Defter-i Havadis* dediği on ciltlik "*Seyahatname*" sinin 1. ve 2. cildinde Tortum ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Yine çalışma sahamızı ziyaret etmiş olan Seyyah Robert Curzon da 1854 yılında basılan "*Armenia: A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*" adlı seyahatnamesinde Bize Tortum ve Tortum gölü hakkında bilgiler vermektedir.1869 yılında Fransız hükümeti tarafından Şark vilayetlerinde incelemeler yapmak üzere Türkiye'ye gönderilen Theophyle Deyrolle İstanbul'dan Trabzon'a oradan da Gümüşhane ve Bayburt yolunu takip ederek Erzurum'a gelmiştir. Bu seyahatle ilgili izlenimlerini "*Le Tour du Monde*" adlı bir seyahat dergisinde "*Voyage dans le Lazistan et L' Armenia*" adıyla yayımlanmıştır. Bu eserin önemli kısımlarını Reşat Ekrem Koçu "*1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*" adıyla çevirmiştir. Bu eserde de Tortum ile ilgili bilgilere ulaşabilmekteyiz.

Ayrıca 1998 yılından itibaren Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden A. Ceylan başkanlığında Erzincan-Erzurum-Iğdır-Kars illeri ve ilçelerinde yürütülen yüzey araştırmaları sayesinde bölgenin tarih öncesi ve tarihi devirlerine büyük ölçüde ışık tutulmuştur. Ceylan, Tortum Çayı Havzası'nda da çalışmalar yapmış ve bu çalışmalarını "*Doğu Anadolu Araştırmaları I-II*" adlı kitaplarda yayımlamıştır. Ayrıca çalışma sahasında O. Özgül tarafından hazırlanan "*Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*" adlı yüksek lisans tezi ile de bölgedeki tarihi ve arkeolojik veriler hakkında fikir sahibi olabiliyoruz. Yine Özgül'ün "*Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya*" adlı makalesi de Erzurum'un kuzey bölümünün değerlendirilmesi bakımından oldukça önemli bir çalışmadır. Araştırma sahasının yakın çevresinde bölgenin tarihi ve arkeolojisinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Bu bakımdan Çoruh Havzası ile ilgili önemli çalışmalar yapmış olan V. Ünsal'ın yazmış olduğu "*Eskiçağ'da Çoruh Havzası*" adlı tez çalışması da oldukça önemlidir. Diğer önemli bir çalışma ise S. Yıldırım'ın yaptığı "*Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*" adlı tez çalışmasıdır. Bu çalışmalar tarihi, arkeolojik ve coğrafi bakımdan oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bilimsel çalışmaların artması ile bölge tarihine daha net ışık tutacak bilgilere ulaşılacağı tarafımızca düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TORTUM VE UZUNDERE İLÇELERİNİN COĞRAFI DURUMU

1.1. BÖLGENİN GENEL COĞRAFI DURUMU

Türkiye, Coğrafi ve jeolojik açıdan büyük önem taşıyan bir ülkedir. Bu önemi, hem doğal hem de beşeri ve ekonomik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Anadolu coğrafyası coğrafi ve jeopolitik konum olarak çevreye göre büyük avantajlara sahiptir. Bu avantajların anlaşılabilmesi açısından ana hatlarıyla Türkiye'nin ve araştırma bölgesinin bağlı olduğu alan incelenecektir.

Küçük Asya denilen Anadolu, Eski Dünyanın hemen hemen merkezinde; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine en fazla yaklaştıkları alanda yer alır (Atalay, 1992: 1; vd.; Özgür, 2001: 9; Özey, 2002: 1 vd).

Ülkemiz 36-42 kuzey paralelleri ile 26-45 doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. Türkiye'nin izdüşüm alanı 779.452 km²'dir. Gerçek alanı ise 814.578 km²'dir. Kara sınırları uzunluğu ülkemizin 2573 km olmakla beraber toplam kıyı uzunluğu ise 8333 km. dir. Doğu ile batısı arasında 19 boylam veya 76 dakikalık zaman farkı görülmektedir. (Selen, 1945: 5-6; Atalay,1992: 1; Özcan - Başlı vd. 1998: 25; Özgür, 2001: 9; Özey, 2002: 2-3).

Araştırma sahası siyasi olarak Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde olmasına rağmen coğrafi olarak ise Karadeniz Bölgesi şartlarını taşımaktadır. Nitekim Tortum-Uzundere ilçesi geçiş bölgesi özelliği taşımasından dolayı kısaca Kuzey Doğu Anadolu bölgesi ve Doğu Karadeniz bölgesinin coğrafi özelliklerine değinmek gerekmektedir.

Doğu Anadolu'nun günümüzdeki şekline dönüşmesinde jeolojik ve jeomorfolojik unsurların etkisi büyüktür. Bu özelliklerin bölgenin fiziksel görünümünü kazanmasında ne derece etkili olduğunu kavramak açısından sahanın jeolojik ve jeomorfolojik özelliklerine değinilecektir.

Türkiye topraklarının %21'lik bir kısmını yani 163.200 km²'sini Doğu Anadolu Bölgesi oluşturmaktadır. Türkiye'deki coğrafi bölgelerin en büyüğü olmakla birlikte stratejik konumu bakımından Türkiye'nin önemli bir bölümünü içine almaktadır. (Saraçoğlu, 1956:1 vd; Erinç,1953: 1 vd.).

Bölgenin en belirgin karakteri ortalama yükseltisinin fazlalığıdır. Ortalama yükseltisi 1100 metre olan İç Anadolu Bölgesinden doğuya doğru gidildikçe Doğu Anadolu bölgesinin ortalama yükseltisinin aniden 2000 m'nin üzerine çıktığı görülmektedir. Bu özelliğinden dolayı antik çağlarda **“Yüksek Ülke”** veya **“Geçitler Ülkesi”** olarak anılan bölge, sahip olduğu coğrafi özelliklere bağlı olarak dört bölüme ayrılmıştır (König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: 128; Pehlivan, 1991: 21; Ceylan, 2002: 14-15). Bunlar; Yukarı Murat-Van bölümü, Yukarı Fırat bölümü, Hakkâri bölümü ve Erzurum-Kars bölümünden oluşmaktadır. (Erinç, 1953: 46-47; Ketin, 1983: 463 vd; Tarkan, 1973: 7-8; Saraçoğlu, 1989: 1-2; Güngördü, 2010: 85-86).

Doğu Anadolu ülkemizin en yüksek ve engebeli bölgesidir. Bölgenin ortalama yükseltisi 1500 m'nin üzerindedir (Atalay-Mortan, 2003: 420). Volkan konisi görünümünde olan bazı dağların yüksekliği 3500 m'nin üzerindedir (Ağrı 5137 m, Süphan 4058 m, Tendürek 3660 m.). (Atalay - Mortan, 2003: 420; Özgür, 2001: 25).

Dağ sıraları doğu-batı doğrultusunda uzanır. Bölgenin önemli dağ kuşağı Güneydoğu Toroslar, Munzur (Mercan) Dağları (3293 m) ve Kuzey Anadolu Dağları'nın iç kısımdaki kolunu oluşturan Kargapazarı, Kop, Yalnızçam ve Allahuekber Dağları'dır (Atalay-Mortan, 2006: 448). Güneyde ise volkanik kayalardan oluşan Palandöken (3125 m), Karasu-Aras Dağları (2500-3000 m) yer almaktadır. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi ülkemizin volkan topografyasının en geniş olduğu bölgedir. Süphan (4058 m), Nemrut (2828 m), Ağrı (5137 m), Tendürek (3660 m) önemli volkanik alanları oluşturmaktadır (Erinç, 1953: 6-7; Tarkan, 1973: 10-11; Özgür, 2001: 25-26; Atalay - Mortan, 2003: 422).

Doğu Anadolu'nun iklimi bölge yükseltisinin fazla olması ve denizden uzak olması nedeniyle sert geçmesine neden olmaktadır. Bu özellik bölgenin kenarlarından içeriye doğru gidildikçe daha yoğun şekilde görülür ve karasal özellik şiddetli karasallığa kendini bırakır. Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye'de kar yağışının en yoğun olduğu ve kar tabakasının çok uzun süre yerde kaldığı bölgedir. (Erinç, 1953: 20; Tarkan, 1973: 9-10; Atalay, 1992: 161 vd.; Saraçoğlu, 1989: 470 - 471 vd.; Atalay, 2011: 116).

Bölgede yıllık sıcaklık farkları genel olarak 25 dereceden fazladır. (Kars'ta 30, Erzurum' da 28,7, Malatya'da 28, Van'da 26,3) (Erinç, 1953: 20; Tarkan, 1973: 12).

Ekim sonlarından Mayıs ayına kadar Doğu Anadolu, Sibiryaya üzerinden gelerek bölgeye yerleşen kontinental hava kütesinin hâkimiyeti altında kalır. Bölgede kışın hava sıcaklığı, -40°C 'ye kadar düşerken, yaz aylarında da $15-20^{\circ}\text{C}$ civarında seyretmektedir. Doğu Anadolu'nun Erzurum-Kars Bölümü'nde kışlar çok sert geçerken, yazlar genellikle yağmurlu geçmektedir. Bu durum bölgede uzun boylu, geniş çayırların oluşmasını sağlamış ve bölge coğrafyasında önemli yeri olan büyükbaş hayvancılığının yaygın bir şekilde yapılmasının önünü açmıştır. Ardahan Platosu da yazın bol yağış alan yerlerden olup kendine özgü birçok endemik bitkiye ev sahipliği yapmaktadır (Erinç, 1953: 23; Saraçoğlu, 1989: 471 vd.; Atalay, 1992: 160 vd.)

Doğu Anadolu'da Kasım ayından itibaren kış yaşanmaya başlar. Bu aydan itibaren bölgeyi kış tüm şiddetiyle etkisi altına almaktadır. Bölgede en soğuk ay genellikle Ocak iken en sıcak ay da Ağustos'tur. Ancak bölgede bazı istisnalar da bulunmaktadır ki, Iğdır Ovası bunun en güzel örneğidir. Burada yaşanan ılık hava bölgenin bitki örtüsünü ve ekonomik faaliyetlerini de fazlasıyla etkilemiştir. Iğdır'ın yanı sıra Malatya, Elazığ ve Elbistan ovalarında da daha yumuşak bir iklim hâkimdir. Bu durum, bölgenin bürünmüş olduğu karakış kimliğini, bir nebze de olsa yumuşatmaktadır (Tarkan, 1973: 11- 12; Saraçoğlu, 1989: 470 vd.; Arınç, 2006: 21 vd. Koday, 2005: 32 vd.).

Doğu Anadolu bölgesinin doğal bitki örtüsü, genel olarak iklim ve yüzey şekilleri koşullarına bağlıdır. Bölge, ekolojik özelliklerine göre dört ana bitki formasyonu içerir: Bozkırlar, Dağ Bozkırları-Çayırları, Meşe Ormanları ve Antropojen Bozkırlar, Yüksek Dağ Çayırları (Atalay - Mortan, 2003: 439- 450).

Bölgede 800-1000 m. arasındaki ovalarda, otsu bitkilere, kavak, söğüt, iğde gibi ağaçlara, böğürtlen ve sumağa rastlanmaktadır. 1200-1300 m. arasında ise, geven gibi otlar yer almaktadır. Iğdır Ovası gibi çevresine göre alçakta kalan yerlerde de pirinç, üzüm, pamuk gibi ürünlerin tarımı yapılmaktadır. (Erinç, 1953: 30-33; Tarkan, 1973: 13; Saraçoğlu, 1989: 474; Atalay, 1992: 197; Koday, 2005: 35).

Uygurlukların başlangıç yeri her zaman büyük nehirlerin çevresi olmuştur. Bu nehirler vasıtasıyla medeniyetler geniş coğrafyalara yaymışlardır. Dinler, kültürler ve mitolojiler bu nehirler yoluyla taşınmıştır. Bu bakımdan Doğu Anadolu Bölgesinde büyük medeniyetlerin kurulmasına öncülük ettiği gibi bu medeniyetlerin başka

coğrafyalara yayılmasında oldukça etkili olmuştur. Bölgemiz Anadolu coğrafyasının büyük bir kısmına hayat veren oldukça önemli nehirlerin doğduğu bir coğrafyadır. Bunlar arasında; Aras, Çoruh, Fırat, Kür gibi oldukça önemli nehirler yer almaktadır.

Doğu Anadolu coğrafyasına baktığımızda birbirine paralel uzanan yüksek dağ sıraları vardır. Akarsular da kaynaklarını bu yüksek dağlardan almaktadır. Doğu Anadolu ülkemizin en yüksek akarsu potansiyeline sahip bölgesidir. Dağlardan kaynağını alan akarsular oluşturduğu vadiler boyunca akarak denizlere veya yarımada içinde bulunan göllere ve kapalı havzalara ulaşırlar (Saraçoğlu, 1990: 247; Özgür, 2001; 52; Özey, 2002: 31; Atalay - Mortan, 2003: 434).

Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde tamamen veya kısmen yer alan altı havza bulunmaktadır. Bunlar: Fırat Havzası, Dicle Havzası, Kura-Aras Havzası, Van Gölü Havzası, Çoruh Havzası'dır (Saraçoğlu, 1990: 248-249; Khalaf, 2006: 33- 34).

Kura-Aras Havzası: Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan oldukça geniş bir sahadır. Sularını Kura ve Aras vasıtasıyla Hazar Denizi'ne göndermektedir (Saraçoğlu, 1990: 281- 286).

Aras ile ilgili Herodotos'da "*Araks Matien'lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığıderileri örtünen halklar yaşarlar. Araks'ın yalnız bir ağız bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne dökülür.*" demektedir (Herodotos, 202, 205, 209, 216, III/36, IV/11, 40.).

Bir diğer antik yazar Ksenophon Aras Irmağı'nın kollarının geçtiği bölgeler ve halklarıyla alakalı Anabasis (M.Ö. 401-400) adlı kitabında bilgi vermektedir (Ksenophon, 132 vd.).

Van Gölü Havzası: Havzada bulunan göller, su kalitesi ve oluşum özellikleri bakımından çeşitlilik göstermektedir. Havzalar içinde en kuvvetli akarsuyu bulunan Van Gölü Havzasıdır (Saraçoğlu, 1990: 290). Havza, Bitlis ve Van'ın bir kısmını içine almaktadır. Bu havzada bölgenin yüzde 9-10 civarında nüfusu barınmaktadır.

Van Gölü, kapladığı 3713 km²'lik alan ile Türkiye'nin en büyük gölüdür. Oluşum özelliği bakımından lav seti olan göl, kapalı havza özelliği taşımaktadır. Gölün

sularının kuzeyinde yer alan volkanik arazilerden dolayı kimyasal bileşimlerinde sodyum karbonat fazladır. (Özgür, 2001: 60-61; Atalay-Mortan 2003: 439-445).

Fırat Havzası: Dumlu dağlarından doğan Karasu, kuzeydoğu - güneybatı istikametinde akarak Erzincan'ı geçtikten sonra Elazığ ili sınırlarında Murat suyu ile birleşmektedir. Bu birleşmeyle nehir Fırat adını alır. Fırat Nehri, kuzey-güney yönünde akarak Elazığ'dan itibaren Şanlıurfa'dan Suriye'ye akmaktadır. Tarih boyunca hayat kaynağı olarak bilinen ve kurak Suriye ve Irak topraklarına hayat veren Dicle ile birleşip "Şattü'l Arap" adıyla Basra Körfezi'ne akmaktadır. (Tuncel, 1996: 31 vd.; Özey, 2002: 56; Koday, 2005: 36).

Dicle Havzası: Dicle Nehri, Güneydoğu Toroslar daki Hazarbaba Dağı'ndan doğarak, Batman çevresinde Botan Çayı ile birleşip Türkiye-Suriye hattı itibari ile Cizre yakınlarından Irak'a girer. Basra yakınlarında ise Fırat ile birleşerek "Şattü'l Arap" adını alır ve Basra Körfezine dökülür. Havza sınırları içinde Hakkâri, Şırnak, Bitlis ve Van'ın bir kısmı yer almaktadır. (Arınç, 2006: 30).

Çoruh Havzası: Havza, Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi sularını Çoruh nehri şebekesiyle Karadeniz'e taşıyan bölgeyi kapsamaktadır. Bayburt'un tamamıyla Erzurum'un kuzeyinde kalan ilçeler bu havza kapsamına girmektedir. (Khalaf, 2006: 33-34). Çoruh (Harppasos) ve Kelkit (Lykos) nehirleriyle ilgili antik kaynaklarda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Ksenophon, Çoruh Nehrinin Taokh ülkesinin çok yakınında bulunduğunu, bir kolunun Hesperitler/Saspierler diğzerinin de Taokların topraklarını suladıktan sonra Kulhi/Kolkhis'i geçtikten sonra denize ulaştığını kaydeder. Kelkit (Lykos) klasik çağlarda "*Khaldai/Haldi ülkesi*" olarak bilinen Bayburt ve Gümüşhane topraklarından kaynaklanıp batı yönünde akarak Erbaa yakınlarında Yeşilirmak ile birleşir (Ksenophon, 2011:335).

Yolların oluşmasında birçok önemli faktör vardır. Bunlardan bazıları akarsular, rüzgarlar, tektonik olaylar gibi faktörlerdir (Gürsoy, 1974: 24 vd.; Erinç, 1953: 43 vd). Bölgede çok sayıda doğal yol rotası bulunmaktadır. (Selen, 1943: 351 vd.; Belli, 1977: 110 vd.; Pehlivan 1984: 23 vd.; Saraçoğlu, 1989: 503 vd.).

Bölgenin önemli yol güzergâhlarından birisi, Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars ve Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt hattından oluşarak Kafkaslara ve İran yaylalarına açılmaktadır. (Selen, 1943: 352 vd; Selen, 1949: 103 vd; Tarkan, 1973: 19; Belli, 1982:

179; Belli, 2000a: 408 vd.). Diğer güzergâha baktığımızda ise Kayseri-Malatya-Elazığ-Muş-Van şehirlerini birbirine bağlamaktadır. Bu yol bölgenin ekonomisi açısından oldukça önemlidir (Saraçoğlu, 1989: 509 vd; Atalay - Mortan, 2003; 454-455; Tarkan, 1978: 16). Önemli yol hatlarından birisi de Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum illerini birbirine bağlayan yoldur. Bu yolları birbirine bağlayan Kop geçidi ulaşım konusunda büyük bir öneme sahiptir. Doğu Anadolu'da görülen bu yollar hem bölgede bulunan hayvansal ürünlerin hem de ticari ürünlerin başka bölgelere taşınmasında önemli bir görev üstlenmektedir. (Saraçoğlu, 1989: 481 vd; Tarkan, 1973: 18 vd; Koday, 2005: 1 vd).

Anadolu, maden yatakları yönünden oldukça zengindir. Bunun başlıca nedeni, yeryüzünde bulunan 51 maden yatağından 29 çeşidini topraklarında barındırmasıdır. Bu madenlerin çoğunluğu Doğu Anadolu Bölgesinden elde edilmektedir. (Ryan, 1954: 1 vdd.; Atalay, 1992: 350 vd; Saraçoğlu, 1989: 489 vd.).

Kalkolitik Çağ'dan beri Doğu Anadolu'da madenin kullanılmış olduğu görülmektedir. Ergani'nin 66 km kuzey doğusunda bulunan Geydak'ta eski bakır işletmesi kalıntılarına rastlanmıştır. İki ayrı kalıntıdan ilki fayalit curufu diğeri ise wüstite ve kükürt içeren bir curuftur. Burada bakır yüzdesi düşüktür ve kükürtlü bakır minerali (kalkopirit) işlendiğini göstermektedir. Elazığ İlinin 35 km. kuzeydoğusundaki Elazığ-Palu istikameti üzerinde bulunun "Karoli Bölgesi" ve "Keban Bölgesi" maden yatakları bakımından oldukça önemlidir (Kunç-Çukur, 1988: 29 vd.).

Karadeniz bölgesi gerek doğal gerek ise beşeri ve ekonomik bakımdan birbirleriyle benzer özellikler göstermektedir. Nitekim Karadeniz bölgesi'nin Ordu dolaylarında denize dökülen Melet çayının doğusunda kalan kesimi, Doğu Karadeniz Bölümünü oluşturur. Karadeniz kıyısına paralel olarak uzanan Doğu Karadeniz Dağları, jeolojik ve morfolojik yönden iç kısımlarla Karadeniz Bölgesi'ni ayıran bir dağ kuşağıdır. Batıda Giresun Dağları ile başlayan bu dağ sistemi, doğuya doğru Kaçkar, Güngörmez, Gül ve Karçal Dağları ile devam eder. Doğu Karadeniz bölümü, dağların kuzeye bakan kısımlarını kapsayan Sahil yöresi, Yukarı Kelkit ve Çoruh yöresi olmak üzere üçe ayrılır (Atalay - Mortan, 2006: 98).

Türkiye'nin ve bölgenin en yüksek bölümünü oluşturan Doğu Karadeniz Dağları üzerindeki yüksek tepeler 3000 m.den fazladır (Kaçkar Dağı 3982 m., Güngörmez Dağı

3523 m., Kaçkar Dağı 3415 m.). Bu dağların kuzeyde Karadeniz, güneyde ise Çoruh Havzasına bakan yamaçları son derece sarp ve diktir (Atalay-Yılmaz-Tetik, 1985: 26-30; Atalay - Mortan, 2006: 98).

Doğu Karadeniz iklimi çok yüksek yağış miktarı, nispeten yüksek yaz sıcaklığı ve kışların ılık geçtiği bir iklimdir. Doğu Karadeniz Dağları kuzeyden sokulan hava kütlelerinin iç kısımlara ilerlemesini engellerken, güneyde yer alan sıradağlar da hava kütesinin kuzeye yani Karadeniz'e doğru sokulmasını geniş ölçüde önler. Bu bakımdan sahanın güneyi ile kuzeyi arasında iklim farklılıkları görülür. Zira kuzeyde, Karadeniz sahilinde nemli ılıman iklim şartları hâkimken, güneydeki yüksek plato ve havzalarda şiddetli karasal iklim etkili olmaktadır. Doğu Karadeniz sahilinin ılıman şartlar göstermesi, sahilden itibaren birden bire yükselen Doğu Karadeniz Dağlarının konumu ve varlığı ile ilgilidir (İzbırak, 1984: 234; Atalay, 1992: 142; Atalay-Tetik-Yılmaz, 1985: 30; Atalay - Mortan, 2006: 98).

Doğu Karadeniz'in bitki örtüsünün şekillenmesinde jeomorfolojik özelliklerin rolü çok büyüktür. Doğu Karadeniz Dağlarının Karadeniz'e bakan yamaçlarında 0–1100 m. arasında geniş yapraklı nemli ılıman orman, 1100–1600 m. arasında yayvan ve iğne yapraklı karışık orman, 1600–2000 m. arasında ise iğne yapraklı (Ladin) ormanlar yaygın bir şekilde görülmektedir (İzbırak, 1984: 257; Atalay 1992: 189). Ayrıca yine bu bölgede iklim şartlarının meydana gelmesinde dağların uzanışı, bakı ve karasallık durumu önemli rol oynamaktadır.

Çoruh nehri ile Kelkit ve Doğankent çayının açtığı dar ve derin vadiler, Doğu Karadeniz Bölümünde farklı bir yapı oluşturmuştur. Çoruh vadisine baktığımızda burada Akdeniz kökenli bitkiler (Karaçalı, Ardıç, Meşe) görülmektedir. Çoruh vadisinde sulama yapılan yerlerde sebze, meyve ve Yusufeli Çamlıkaya arasındaki Çoruh vadisi boyunca yer yer pirinç yetiştirilmektedir (Atalay - Mortan, 2006: 103).

Çoruh vadisinde önemli yerleşmeler arasında Şavşat, Ardanuç, Yusufeli, İspir, Oltu, Tortum ile Çamlıkaya, Kılıçkaya ve yöresel turistik önemi olan Tortum Şelalesi bulunmaktadır. Bölge için oldukça önemli olan Çoruh üzerinden geçen yol Karadeniz'in iç kısımlarla bağlantısını sağlar (Atalay - Mortan, 2006: 103- 105).

1.2. TORTUM VE UZUNDERE İLÇELERİNİN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

Konunun anlaşılması açısından Uzundere ve Tortum ilçelerinin idari olarak bağlı olduğu Erzurum ilinin coğrafi özellikleri ardından Tortum Çayı Havzası (Tortum-Uzundere) coğrafi özelliklerine değinilecektir.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesindeki Erzurum-Kars platosunun batı yarısını Erzurum oluşturmaktadır. İlin kuzey bölümünü ise Doğu Karadeniz Dağları'nın içte kalan kesimleri ve güneyini de Doğu Anadolu Bölgesi ile Yukarı Fırat ve Yukarı Murat oluşturmaktadır (Sözer, 1974: 27; Doğanay, 1983: 6).

Erzurum ve çevresi coğrafi bakımdan Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerini teşkil edip 39° 55' kuzey enlem ve 41° 16' doğu boylam dereceleri arasındadır. Erzurum'un, güneyde Muş ve Bingöl kuzeyde Rize ve Artvin, batıda Erzincan ve Bayburt doğuda Kars ve Ağrı ile sınırları bulunmaktadır (Sözer, 1970: 3; Sözer, 1974: 27; Doğanay, 1983: 6; Doğanay - Güner vd.1998: 87).

Erzurum ilinin kuzey ilçelerinden Tortum ve Uzundere'yi içine alan Tortum Çayı Havzası, idari olarak Erzurum'a bağlı olmakla birlikte, Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümü içerisinde ve Çoruh Irmağı'nın önemli kollarından birisini oluşturan Tortum Çayı Vadisi'nde yer almaktadır. Güneybatısında Dumlu Dağları (3200) doğusunda Akdağlar (3047), batısında Mescit Dağları (3239) ve Kargapazarı Dağları (3228) bulunmaktadır. Tortum Çayı Havzası'nın güneyinde Erzurum ili, güneydoğusunda Pasinler, batısında İspir, doğusunda Narman, kuzeydoğusunda Oltu, kuzeyinde Yusufeli bulunmaktadır. Ortalama 1900 km²'lik bir yüzölçümü sahip olan Tortum Çayı Havzası, coğrafi, tarihi ve sosyo-ekonomik bakımdan Erzurum ilinin önemli bir kısmını oluşturur (Atalay, 1984: 129 -138; Yılmaz, 1991: 3; Koday-Kaya, 2012: 73-76; Hassan, 2015: 4).

Tortum Çayı Havzası, 1987 yılı itibari ile iki ilçeden oluşmaktadır. Bunlar Tortum ve Uzundere ilçeleridir. Cumhuriyet devrine kadar nahiye merkezi olarak Tortum Sancağı'na bağlı kalan Uzundere, 1924 yılında, bucak merkezi olarak Tortum İlçesine bağlanmıştır. Uzundere'de 1955 yılında Belediye teşkilatı kurulmuş, 1987 yılına kadar Bucak merkezi olarak kalmış, 19.06.1987 tarih ve 3392 sayılı kanunla daha önce bağlı olduğu Erzurum ili Tortum ilçesinden 10 köyü ile birlikte ayrılarak ilçe statüsüne getirilmiştir (Yılmaz, 1991: 3; Altaş, 2014: 232).

1.2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Erzurum şehrinin günümüzdeki şekline dönüşmesinde jeolojik ve jeomorfolojik unsurların etkisi büyüktür. Bu özelliklerin şehrin fiziksel görünümünü oluşturmasında ne derece etkili olduğunu kavramak açısından sahanın jeolojik ve jeomorfolojik özelliklerine değinmek yerinde olacaktır.

Erzurum ili sınırları içindeki bölgelerde bazalt ve andezit dış püskürük kayalar, çok geniş ve yaygın bir tabaka oluşturmuştur. Bu tabaka, üzerinde yer aldığı tabanın yapı çizgilerini gizlemiş olup tortul kayalar, Erzurum çevresi ve Tortum çevresinde olduğu gibi çok kısıtlı yörelerde görülmektedir. Erzurum-Kars Bölümü andezit ve bazalt gibi dış püskürük kayaların kuzeydoğu yönünde genişleyen yaygın bir örtü oluşturmaları ile kendini göstermektedir. Bu örtü, Neojen lavlardan ve dördüncü zamana ait geç patlamalardan meydana gelmektedir. (Sözer, 1974: 28; Erinç, 1953: 89-90; Altaş, 2015: 20).

Araştırma bölgesinin şekillenmesinde etkili olan tektonik hareket miyosen sonu veya pliyosen başlarında gerçekleşmiştir. Erzurum havzasının bulunduğu kısım kırılma sonucunda çökerek derin bir çukur veya graben oluşturmuş ve bunu gören volkanik yüzeyler ise yükselmiştir. Graben halindeki Erzurum çöküntüsü Pliyosen tatlı su gölü tarafından kontrol edilmiştir (Atalay,1978: 26; Atalay, 1983: 68; Altaş, 2015: 21).

Jeolojik açıdan Erzurum-Kars bölümü, bazalt ve andezit gibi dış püskürük kayaların, Kuzeydoğu istikametinde genişleyen çok yaygın bir örtü meydana getirmeleri ile kendini gösterir. Bu örtü kısmen neojen lavlarından, kısmen de dördüncü zamana ait genç patlamalardan oluşmaktadır (Erinç, 1953: 89; Sözer, 1974: 28; Acar, 1973: 26; Altaş, 2015: 21).

Erzurum şehri ve yakın çevresinin jeomorfolojik özellikleri incelendiğinde, Erzurum ovasını kuşatan dağların yükseltilerinin batıdan doğuya doğru arttığı görülmektedir. Şehir ve çevresinin jeomorfolojisinin oluşumunda dikey tektonik hareketler önem arz etmektedir. Yüksek dağlık alanlar şeklinde bulunan Palandöken ve Dumlu Dağları tamamen tektonik hareketlerin yol açtığı yükselme sonucunda oluşurken, Erzurum ovası da çökme sonucunda meydana gelmiştir (Atalay,1978: 36; Altaş, 2015: 28).

Erzurum şehri, şehrin adıyla anılan ovanın güney doğu kenarında bulunmaktadır. Ortalama 825 km² olan ova, Aşkale-Erzurum-Pasinler çöküntüsünün bir bölümünü içine almaktadır. Bu depresyon kuzeyden Karahalil (2900 m), Yesirçöl (3300 m), Gavur ve doğudan Kargapazarı Dağları (3300 m) gibi üzerinde geniş platoların da yer aldığı dağlarla çevrili olup daha kuzeydeki Çoruh oluğundan ayrılmış bulunmaktadır (Acar, 1973: 23; Doğanay, 1983: 10; Altaş, 2015: 28).

Tortum ve Uzundere ilçelerinin, Tortum Çayı Havzasında bulunması münasebetiyle ve saha ile ilgili jeolojik ve jeomorfolojik araştırmaların bu havzada yapılmış olması nedeniyle bu ad altında incelenecektir.

Tortum Çayı Havzası oldukça sıkıntılı bir görünüme sahiptir. Bu görünümün meydana gelmesinde Anadolu'nun paleozoikten günümüze kadar devam eden morfolojik evriminde meydana gelen olaylar etkili olmuştur (Hassan, 2015: 3-4).

Araştırma sahasının jeomorfolojik özellikleri genel olarak birbirinden farklı iki bölümden oluşmaktadır. Bunlar: dar ve derin vadi tabanları ile tepelik alanlardır. Söz konusu şekillerin meydana gelmesinde bölgenin jeolojik yapısı, tektonik hareketler ve dış etkenlerin önemli bir rolü olmuştur (Yılmaz, 1991:7; Arıcı, 2011: 9; Arıcı-Karakuzulu, 2012: 233).

Tortum bölgesinde geniş bir yayılış gösteren Üst Jura formasyonları, alttan üste doğru volkanik ara katmanlı fliş serisi ve marnlı seri şeklinde gelişmiştir. Bölgenin kuzey yörelerinde özellikle Tortum Gölü ve çevresinde jura-kretase fliş ve killi kireç taşı katmanlarının jura tipine benzer bir biçimde kıvrılması sonucunda oluşmuş kıvrımlı bir yapı görülmektedir (Acar, 1975: 1-26; Yılmaz, 1991: 7; Arıcı, 2011: 9).

Araştırma bölgesinin jeolojik yapısında önemli bir yeri olan volkanik kayalar, çoğunlukla bazik ve nötr karakterde lav, tuf ve aglomerallardan meydana gelmiştir. Volkanizma olayı üst kretase'de kendisini ortaya koymaktadır. Bu volkanik materyaller inceleme sahasının güneybatısında, özellikle Mescit ve Egerli dağlarında çok geniş bir yayılış göstermektedir. Bu seri petrografik olarak andezit, bazalt ve tuf gibi kayalardan meydana gelmiştir (Yılmaz, 1991: 7-8; Arıcı, 2011: 9; Kopar-Çakır, 2012: 1016).

Tortum ilçesinin güneyinde tuzlu ve jipsli depolar görülmektedir. (Erinç, 1953: 90; Yılmaz, 1991: 7). Taşbaşı köyünün güney doğusunda Mağarabaşı ve İdingüneyi tepelerinin güney bölümü bir fayla kesilmiştir. Kuzeydoğu-güneybatı yönlü yapısal

uzanırlara uymuş sübsekan vasiler vardır. Aynı zamanda bu yöndeki fay 25 km. uzunluğundadır. (Atalay,1980: 53).

Tortum çayının etkinliğı ile kemerli dağın yamacını teşkil eden arazinin temeli aşınmış, bu halin sonucu olmak üzere ve arada ince elemanlı bir kil tabakasının bulunması yüzünden, dağ yamacındaki koca bir kalker karmaşığı yerinden kopup vadiye doğru kaymıştır. Bu heyelan ile Tortum çayı vadisine yığılan tabi setin uzunluğu 2,5 km'den fazla olduğı gibi genişliğı en aşağı bir km'yi bulmakta ve yüksekliğı de 200 m'yi aşmaktadır. Bu kemerli dağ heyelanını dördüncü zaman sonlarında hatta prehistorik devirlerde heyelanının olduğunu söylemek doğru olabilir (Lahn, 1944: 138; Kopar - Çakır, 2012: 1017-1018).

Çalışma sahası oldukça dağlık bir görünüme sahiptir. Saha, Mesozoik'te Tetis Denizi tarafından kaplanmış ve bu jeosenklinele biriken kalın tortullar, pre-alpin ve alpin tektonik hareketlerle kıvrılarak yükselmiş; antiklinaller ve senklinallerden oluşan kıvrımlı bir yapı meydana getirmiştir. Özellikle Neojen ve Kuvaterner'de epirojenik stilde yükselen saha, akarsularla parçalanarak günümüzdeki formunu almıştır. (Atalay, 1980: 53; Atalay, 1982: 17).

Neojen'den günümüze meydana gelen tektonik etkilere volkanizma, Mescit silsilesinde Kuvaterner buzullaşması ve tüm sahaya egemen olan akarsu aşındırmasının eşlik etmesi şekillenme sürecinde belirleyici olmuştur. Nitekim Çoruh Nehri'nin önemli kollarından biri olan Tortum Çayı'nın volkanik ve sedimanter içerikli yüksek yerlerin derin şekilde ayrılmasıyla dağlar ve bunları kesen çeşitli tipte (kertik, geniş tabanlı ve boğaz) vadiler meydana gelmiştir (Altınkaynak, 2002:13; Kopar - Sevindi, 2013: 53).

Tortum ve Uzundere'de geniş tuf ve lav gibi çoğunlukla volkanik kaynaklı olan jeolojik yapısı, Tortum Şelalesi ve Tortum Gölü, Yedi Göller, mevsimlik şelaleler, peribacaları oluşumları ve çeşitli renklerde toprak yüzeyleri dikkat çekmektedir. Görsel değeri bulunan bu öğelerden vadi ile direkt alakalı olanlar: Uzundere Vadisi, Tortum Heyelan Seti Gölü, Tortum Şelalesi ve heyelan sahasındaki küçük göller ve Yedigöller (Yıkıklar)'dır. Vadi yamaçları ile ilgili olanlar, Badland (kırgıbayır) yüzeyleri ve peribacaları, kıvrımlı tektonik yapıya ait olan makro ve mikro oluşumlar, renkli organojen istifler ve pillow lav mostlarıdır. (Kopar - Çakır, 2012: 1018; Hassan, 2015: 5).

1. 2. 2. İklimi

Şehirlerin kuruluş alanlarının belirlenmesinde, nüfusunun değişmesinde ve diğer fonksiyonların oluşmasında iklim belirleyici etkindir. Nitekim dünya üzerinde büyük şehirlerin dağılımına baktığımızda insanların yaşamını idame ettirmek için, iklim olarak en elverişli alanlarda kurulduklarını görmekteyiz. Bu nedenle konunun daha iyi anlaşılması açısından Erzurum'un iklimine kısaca değinilmesi uygun görülmüştür.

Doğu Anadolu'nun en soğuk bölümü içerisinde yer alan Erzurum'da kış mevsimi yaklaşık 6 ay kadar sürmektedir. Ekim ayında alçalmaya başlayan sıcaklık dereceleri özellikle ocak ayında yaklaşık olarak 8,6°'ye kadar düşer. Kar yağışlı geçen bu süre etkisini nisan ayına kadar gösteren şiddetli soğuklara bırakır. Yaz sezonu ise oldukça sıcak ve kurak bir dönemi kapsamaktadır. Yaz sıcaklığına baktığımızda ortalama ağustos ayı sıcaklığı 19,3⁰dir. Bu rakamlardan da yıllık sıcaklık farkı anlaşılmaktadır. (Sözer, 1970: 11; Sözer, 1974; 29; Atalay, 1983: 70; Doğanay, 1983: 17-18; Altınkaynak, 2002:13; Bakırcı - Özyurt vd., 2006: 20; Kayserili, 2014: 62; Altaş, 2015: 43).

Uzun yıllar meteorolojik değişkenliklere bakıldığında; ortalama sıcaklık 5,6 °C, sıcaklık 36,5 °C, en düşük sıcaklık -37,2 °C, hâkim rüzgâr yönü , en yüksek rüzgâr hızı 108 km/saat, ortalama nispi nem 65,2 ortalama yıllık toplam yağış miktarı 408,1 mm, günlük en çok yağış miktarı 59,6 mm, ortalama güneşlenme süresi 6,5 saat olarak görülmektedir (Sözer, 1970: 15-17; Karaca - Şenol vd., 2013: 10; Kayserili, 2014: 63-67; Altaş, 2015: 45-50).

Tortum Çayı Havzası'nın iklim şartları farklı hava kütleleri ile yükseklik, bakı, dağların uzanışı gibi coğrafi faktörlerin denetiminde şekillenmektedir (Yılmaz, 1991: 13; Yılmaz, 2006: 70; Orhan, 2008: 71; Hassan, 2015: 15)

Bölgede etkili olan hava kütlelerine baktığımızda Tortum Çayı Havzası'nda kış mevsiminde kuzeyde bulunan kontinental ve maritim polar hava kütlesi ile güneyden gelen kontinental tropikal hava kütesinin etkisi altında kalır. Yaz mevsiminde ise saha kontinental tropikal hava kütlelerinin etkisi altına girer (Yılmaz, 1991: 14; Orhan, 2008: 71; Hassan, 2015: 16). İlkbahar ve sonbaharda kuzeybatıdan sokulan maritim polar hava kütlesi ile güneyden gelen tropikal hava kütesinin karşılaşması ile cepheler meydana

gelmekte ve sık bir şekilde formal yağışlar görülmektedir (Atalay-Yılmaz -Tetik, 1985: 37; Yılmaz, 1991: 14; Hassan, 2015: 16).

Uzundere ve Tortum Erzurum'un diğer ilçelerine göre yer yer ılıman veya mikroklimatik ve yarı karasal iklim koşulları göstermektedir. Sahanın iklimi Doğu Anadolu bölgesinin karasal iklim koşullarıyla Karadeniz Bölgesi'nin nemli ılıman iklim özellikleri arasında geçiş iklimi şartlarını göstermektedir (Yılmaz, 2006: 70; Hassan, 2015: 15).

Bu iklimin daha fazla kendisini hissettirmesini ise Yusufeli'nin kuzeyinden uzanan Doğu Karadeniz dağları deniz etkisinin bu bölgeye girmesini engellemektedir. Tabii azda olsa hissedilmektedir; ancak bu, vadi tabanında büyük ölçüde kaybolmaktadır. Tortum bölgesinin güneyinde yer alan Mescit Dağları'nın doğu uzantıları ise Doğu Anadolu'nun karasal ikliminin bölgeyi doğrudan etkilemesini engeller (Tarkan 1973: 31).

Uzundere ve Tortum Meteoroloji İstasyonunun verileri incelenerek, sahada ortalama en yüksek sıcaklığa hem Uzundere' de hem de Tortum' da temmuz ayında ulaşılabilir. Uzundere 10,2 °C, Tortum 8,19 °C olarak tespit edilmiştir (Yılmaz, 1991: 14-15; Orhan, 2008: 71; Kopar-Sevindi, 2013: 53; Hassan, 2015: 18). Ortalama yüksek sıcaklıkların en yüksek değerine 29.2 °C ile ağustos ayında ulaşılabilir. (Hassan, 2015: 18 - 20).

Uzundere Meteoroloji İstasyonu verilerine göre ortalama düşük sıcaklıklar yılın dört ayında (Aralık, Ocak, Şubat, Mart) 0 °C' nin altında ortalamaya sahipken yılın diğer aylarında 0 °C'nin üzerinde değerlere sahiptir. Donlu gün sayısına bakıldığında Uzundere' de yaklaşık 103,5 gün don olayı görülmektedir. (Yılmaz, 1991: 15-17; Hassan, 2015: 20-24). Sahada ortalama en yüksek sıcaklıklar temmuz ve ağustos aylarında görülmektedir. Bu sıcaklık verileri temmuz ayında Uzundere'de 37,3 °C; Tortum'da 38,3 °C olarak hesaplanmıştır (Yılmaz, 1991: 15; Kopar - Sevindi, 2013: 53; Hassan, 2015: 22).

Tortum Meteoroloji İstasyonu'ndan elde edilen verilere göre hâkim rüzgârın güney yönlü olduğu görülür. İkinci derecede etkili olan rüzgar ise kuzey ve kuzeybatı yönlüdür. Uzundere' de hâkim rüzgâr yönü (NE) dir. Bu sektörü sırasıyla Kuzey (N) Güneybatı (SW) ve Güney (S) sektörleri izlemektedir. Uzundere'de en fazla temmuz ve

ağustos aylarında rüzgar esmektedir (Yılmaz, 1991: 18-19; Orhan, 2008: 71; Hassan, 2015: 26-27).

Sahanın iklim sınıfındaki yeri ve yağış etkinliğini ortaya koymak amacıyla Erinç ve Thornthwaite iklim sınıflama yöntemlerinden yararlanılmıştır. Thornthwaite yöntemine göre Tortum “C1 B’1 d b’2” sembolleriyle ifade edilen *yarı nemli-yarı kurak, orta sıcaklıkta (Mezotermal), su fazlası kış mevsiminde ve orta derecede olan, karasal iklime yakın iklim* tipine sahip iken aynı oluktaki Uzundere’nin iklim tipi ise “D B’1 d b’3” olarak ifade edilen *yarı kurak, orta sıcaklıkta (Mezotermal), su fazlası yok veya pek az olan, okyanus iklimine yakın iklimdir* (Kopar - Çakır, 2014: 56 - 59; Hassan, 2015: 34 -35).

1. 2. 3. Bitki Örtüsü

Erzurum’un iklim özelliklerinin yanı sıra bitki örtüsüne değinmek de konunun kavranması açısından yerinde olacaktır.

Erzurum - Kars bölümünde ormanların alt sınırı çok yüksek olması nedeniyle birçok depresyon gibi Erzurum ovası da doğal step alanı içerisinde yer almaktadır. Bazı tarihi kanıtlar ve orman kalıntılarına rağmen, eski zamanlardan itibaren bölgede gerçekleşen tahripler sonucu ova ve yakın çevresinde ormanlar yok olmuştur. Bununla birlikte iklim şartlarının daha uygun olduğu kuzey kesimde sarıçam ve meşe toplulukları Oltu, Şenkaya, Tortum, Uzundere ve Olur ilçelerinde yoğun olarak bulunmaktadır (Erinç, 1953: 96; Sözer, 1970: 26; Tarkan, 1973: 14; Altaş, 2015: 60).

Erzurum ovası ve yakın çevresinde otsu bitki örtüsü yaygındır. Bu üç ayrı kuşak halinde ayırt edilebilir. Bunlar: 1. Kuşak, ovada 2000 m.ye kadar çıkan doğal step kuşağı, 2. Kuşak, 2000-2900 m. arasında yer alan antropojen dağ veya plato stebi kuşağı, 3. Kuşak, 2900 m.nin üzerindeki sub-alpin ve alpin kuşağıdır. (Atalay, 1994: 235; Kayserili, 2014: 73; Altaş, 2015: 69).

Erzurum Ovası’nda buğdaygiller, baklagiller ve toplu çiçekler familyasına ait oldukça zengin sayılabilecek çeşitler mevcuttur. Farklı step türleri nisan ayında karların erimesi, hava sıcaklığının yükselmesiyle ortaya çıkar ve kısa sürede yeşillenip tohum yaparlar (Atalay,1994: 236; Kayserili, 2014: 73; Altaş, 2015: 69).

Erzurum ovası bünyesinde çeşitli endemik bitkileri barındırmaktadır. (Atalay,1994: 236; Kayserili, 2014: 74; Altaş, 2015: 26). Araştırma sahasında sıcaklık ve yağış koşullarına göre gelişmiş birbirinden farklı ot, antropojen ağaçlı step ve orman vejetasyon kuşakları yer almaktadır. Havzanın kuzeyini sınırlandıran Mescit Dağları ve güneydeki Kargapazarı Dağlarının yüksek kısımlarında Alpin-Subalpin çayırları bulunmaktadır. Doğal dengesi bozulmuş antropojen steplerle kaplı sarıçam ormanı kalıntıları, vadi yamaçlarında görülmektedir. Vadi tabanı boyunca ise genellikle ardıç ve çalı toplulukları kendini gösterir (Kopar - Sevindi, 2013: 54; Hassan, 2015: 9).

Sahip olduğu canlı türleri ve doğal güzellikleri ile Tortum Çayı Havzası (Tortum - Uzundere), dünyada 34 sıcak nokta arasında bulunan ve dünyanın 220 önemli ekolojik bölgesinden biri olan Batı Kafkasya Ekolojik Bölgesi'nde Çoruh Vadisi içerisinde yer almaktadır. Uzundere ilçesi ve yakın çevresi bitki familyaları ve bitki türleri bakımından oldukça zengin olup, yapılan botanik araştırmalar ilçenin botanik kompozisyon bakımından son derece zengin olduğunu ortaya koymaktadır. Yörenin vejetasyonu daha çok İran-Turan ve Avrupa-Sibirya foto coğrafik bölge bitkileri ile karakterize edilse de Akdeniz (Mediterranean) bitki örtüsü özelliklerine de rastlanmaktadır (Aksoy, 1981: 42; Yılmaz,1991: 30; Irmak, 2003: 38; Yılmaz, 2006: 72; Orhan, 2008: 82; Orhan - Karahan, 2010: 29; Arıcı, 2011: 33-34; Hassan, 2015: 9).

Doğal bitki örtüsünde otsu bitki türlerinin yanısıra *Acacia longifolia* Wild., *Acer divergens*, *Ailanthus altissima*, *Berberis vulgaris* L., *Carpinus betulus* L., *Celtis galbrata* L., *Colutea armena*, *Corylus maxima*, *Cotinus coggygria*, *Cotoneaster nummularia*, *Eleagnus angustifolia*, *Ephedra major*, *Euonymus latifolius*, *Jasminum fruticans*, *Juglans regia*, *Juniperus comminus*, *Juniperus foetidissima*, *Juniperus oxycedrus*, *Lonicera iberica*, *Ostrya carpinifolia*, *Paliurus spina-christii*, *Pinus sylvestris*, *Populus nigra*, *Populus tremula*, *Quercus macranthera*, *Rhamnus pallasii*, *Rosa iberica*, *Rosa gallica*, *Rosa pimpinellifolia*, *Salix triandra*, *Tamarix smyrnensis*, *Ulmus minor* gibi çeşitli odunsu bitki türleri de bulunmaktadır (Yılmaz, 1991: 30-31; Yılmaz, 2006: 74-45; Orhan, 2008: 83; Hassan, 2015: 10).

Çalışma alanı ormanlık alanlar, yayla vejetasyonları, step vejetasyonları ve sulak alan vejetasyonları, alpin bitki vejetasyonları ve soğanlı bitki vejetasyonları gibi vejetasyon topluluklarını bünyesinde barındırmaktadır. Özellikle 1700-2250 m rakımda,

sırası ile *Carpinus betulus*, *Juniperus communis*, *Ostrya carpinifolia*, *Pinus sylvestris*, 1100 ile 1800 m'ler arasında ise, *Cotinus coggyria*, *Juniperus communis*, *Euonymus latifolius*, *Paliurus spina-christi*, *Rhamnus pallasii* yayılış gösterir. Yol kenarındaki dere yamaçları ve su kenarlarında yayılışı yoğun olan odunsu bitkiler ise; *Amygdalus*, *Berberis vulgaris*, *Hippophae rhamnoides*, *Populus nigra*, *Populus tremula*, *Salix triandra* ve *Tamarix symyrensis*'tir (Yılmaz,1991: 31; Yılmaz, 2006: 72-75; Irmak, 2003: 39; Hassan, 2015: 10-11).

1. 2. 4. Hidrografyası

Büyük medeniyetlerin genellikle ırmak deltaları ve yakın çevrelerindeki verimli tarım arazilerinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Nitekim Nil, Dicle, Fırat bu anlamda medeniyetlerin oluşmasında çok önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda su kaynaklarının beşeri ortamların gelişmesinde önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz.

Erzurum ovası ve yakın çevresi, Fırat Nehri Havzası'nın içerisinde kalmaktadır. Araştırma bölgesinin bütün yer üstü suları, Fırat Nehrinin kollarından olan Karasu tarafından drene edilmektedir (Erinç, 1953: 13; Sözer, 1970: 21; Atalay, 1992: 29). Bölgenin kuzeyinde Dumlu Dağı'nın batı yamaçlarından çıkan dereler ise Tortum Çayına akmakta, Tortum Çayı da Uzundere sınırları içerisinde geçerek Çoruh Havzasına dâhil olmaktadır. Palandöken Dağları'nın doğusundan beslenen dereler ise Pasinler ovasına akmakta ve Aras Nehri'ne kavuşmaktadır. Sahanın kuzeyindeki sular Çoruh Nehri vasıtasıyla Karadeniz'e; doğusundaki sular da Aras Nehri aracılığıyla Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Erzurum ovasındaki sular ise Karasu Nehri ve onun da Murat Nehri ile birleşerek oluşturduğu Fırat Nehri aracılığıyla Basra Körfezi'ne ulaşmaktadır (Sözer, 1970: 21-22; Sözer, 1974: 31; Kayserili, 2014: 69; Altaş, 2015: 57).

Erzurum'un etrafını çevreleyen yüksek dağlardan sularını toplayan Karasu, araştırma sahasının en büyük akarsuyu olup, Dumlu -Tortum hattı içerisinde Söğütyanı köyü civarında dağ tarlaları mevkiinde doğar. Dumlu ve Karga Pazarı Dağlarından gelen birçok kol ile birleştikten sonra kuzeyde Erzurum Ovasına ulaşır. Ovanın doğusunda bataklıklarda kaybolan Karasu, Batıda Lazoğlu bataklığından çıktıktan sonra menderesler çizerek akar. Akışına Palandöken ve Dumlu Dağlarından doğup, havzanın merkezi noktalarına kadar ulaşan dereleri aldıktan sonra Aziziye'nin (Ilıca) batısında

Alaca köyü civarında boğaza girerek havzayı terk eder (Atalay, 1978: 59; Saraçoğlu, 1990: 251; Kayserili, 2014: 69-70; Altaş, 2015: 59).

Erzurum oldukça zengin yeraltı su kaynaklarına sahiptir. Erzurum Ovası'nın yeraltı sularını iki grupta toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi zemine yakın yer altı suları, diğeri ise derin yeraltı sularıdır. Erzurum Ovasında yer alan köylerin çoğunda adi kuyu mevcuttur. Bu kuyuların toplam sayısı 2250-3000 kadardır. Adi kuyular genellikle hayvanların ihtiyacı nedeniyle açılmıştır. Ancak nadir de olsa insanların içme suyu ihtiyacını gidermek için kullanılmaktadır. Erzurum ovası derin yeraltı suları bakımından da oldukça zengin bir su rezervine sahiptir (Sözer, 1970: 24; Kayserili, 2014: 71; Altaş, 2015: 60).

Araştırma sahasında bulunan akarsular ve göllerin tarihi çağlar boyunca insan hayatı üzerinde büyük etkileri olmuş ve gelişen teknik imkânlarla bağlı olarak, günümüzde bu önemleri daha da artmıştır. Bugün gerek su gücünden enerji elde etmede, gerekse tarımda sulamaya yarayacak suları biriktirme ve kullanmada akarsu ve göllerden geniş ölçüde faydalanılmaktadır. Buna karşılık yeraltı suyundan aynı şekilde yararlanılmamaktadır. Tortum-Uzundere ilçesinde yeraltı su durumunu belirten hidrolojik çalışmalar yapılmadığından bu konuda ayrıntılı bilgi vermek mümkün değildir.

Tortum ve Uzundere İlçesinde başlıca akarsu ağını Tortum Çayı ve kolları oluşturur. Kaynağını Dumlu Dağı'nın (3169 m.) kuzey yamaçlarından alan Tortum Çayı derin bir vadi içinde kuzeye doğru akışını sürdürmektedir. Tortum İlçesinin içinden geçerek Kaledibi Mahallesi'nin kuzeyinde batıdan Konak Deresi ile doğudan Çamlıca, Ekrek ve Aksu Çayları'nın sularını alan Tortum Çayı, Aksu Köyünün Deveyatağı Mahallesi yakınlarında Tortum Çayı'nın en büyük kollarından biri olan Tortumkale Deresi ile sularını birleştirir. Egerli Dağı (3087 m) güney yamaçlarından kaynaklarını alan çeşitli derelerin birleşmesiyle Sağır Deresi meydana gelir. Kuzeydoğu yönünde akışına devam eden bu dere, Esendurak köyü yakınlarında Çiftlik Deresi'nin sularını da aldıktan sonra Tortumkale adını alır ve Arılı köyünün güneydoğusundan geçerek Tortum Çayı'na karışır. (Yılmaz, 1991: 25-26; Orhan, 2008: 77; Hassan, 2015: 11-12).

Mescit Dağı (3069 m.) güneydoğusunda, Küçük dere ve büyük derenin birleşimiyle oluşan Gökçedere, Cihanlı köyünü geçtikten sonra Bağlar Deresi adını alır.

Suyatağı deresinin sularını da alan Tortum Çayı akışına devam ederek Pehlivanlı Deresi ile birleşir. Pehlivanlı Deresinin Tortum Çayına kadar olan uzunluğu yaklaşık olarak 37 km.'dir. Doğudan güneydoğu-kuzeybatı istikametinde akarak birleşen Mususin (Azort) Deresi ve İsinboğazı dereleri ile batıdan Deynak Deresi'nin sularını alan Tortum Çayı kuzey yönünde akışını devam ettirerek Tortum Gölü'ne ulaşır. Tortum Gölü'nün kuzey doğusunda Tortum Şelalesi'ni oluşturarak akışına devam eden Tortum Çayı, güneydoğu yönünden gelen Tev deresinin sularıyla birleşir ve bir yay çizerek kuzeybatıya döner. Daha sonra bu dar vadi içerisinde ilerleyerek doğudan gelen Oltu Çayı ile birleşir. Daha sonra güneybatı yönünden gelen Çaruh Nehri'ne karışarak Karadeniz'e dökülür. Ana hatlarıyla güney kuzey yönünde uzanan Tortum Çayı'na batıdan ve doğudan gelerek katılan derelerin derin vadiler meydana getirdiği görülmektedir. (Yılmaz, 1991: 26 - 27; Orhan, 2008: 77- 78; Arıcı, 2011: 37-38; Altaş, 2014: 233; Hassan, 2015: 12).

Tortum Çayı'nın Dikyar akım gözlem yerine göre 1991-1999 yıllarındaki ortalama akım $4,9 \text{ m}^3/\text{sn}$ ile $44,6 \text{ m}^3/\text{sn}$ arasında değişmektedir (Akım verileri, DSİ Erzurum 8. Bölge Müdürlüğü'nün 1991-1999 akım gözlem kayıtlarından temin edilmiştir). En düşük akımlar ağustos ayında en yüksek akımlar ise mayıs ayında tespit edilmiştir. Yıllık toplam akımın en fazla ilkbahar mevsiminde (%34,6) en düşük toplam akımın ise kış mevsiminde (% 18,0) gerçekleştiği görülmektedir. Yıllık toplam akım tutarları rasat yılları içinde 345, 20 milyon m^3 ile 372,43 milyon m^3 arasında değişmektedir (Kopar-Sevindi, 2013: 6; Hassan, 2015: 11).

Sahanın en dikkat çeken hidrografik unsuru, Tortum gölüdür. Göl, radyokarbon ^{14}C yaşlanma tekniği sonuçlarına göre 350-370 \pm 40 yıl önce (Duman, 2009: 78). Kemerli Dağı heyelanının Tortum Çayı vadisinin önünü kapatmasına bağlı olarak oluşmuş olan Heyelan Set Gölü'dür (Lahn, 1944: 137; Atalay, 1979- 1980: 58; Aygen, 1983: 19; Atalay, 1988: 23; Yılmaz, 1991: 27; Kopar-Sevindi, 2013: 55). Gölün deniz seviyesinden olan yüksekliği 1010 m, alanı $6,5 \text{ km}^2$ ve uzunluğu yaklaşık 8 km'dir. (Yılmaz, 1991: 27; Kopar - Sevindi, 2013: 55; Kopar - Çakır, 2014: 54-55). Doğal setin gerisinde toplanan sular daha sonra bir ayakla Tevin Dağı'ndan kaynağını alan Tev (Tiv) deresi ile birleşip Kara Tepe'nin (1475 m) güneybatısında açtığı yaklaşık 600 m uzunluğundaki dar boğazdan geçerek heyelandan önce kullandığı eski yatağına intikal etmiştir. Gölün fazla sularının drene olduğu ayağı 1971-1972 yılında tamamlanan 1,5 m

yükseklüğünde ve 35 m uzunluğunda betonarme bir bentle kesilerek baraja dönüştürülmüştür (Kopar-Sevindi, 2013: 55).

İKİNCİ BÖLÜM

TORTUM VE UZUNDERE İLÇELERİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

2.1. TORTUM VE UZUNDERE ADI

Tortum; Türk onomastiğinin bir parçasıdır. Kaynaklarda Tortum, Tortomi, T'orto'm, Tortoman, Tartum, Torcon şeklinde benzer ama farklı yazılış şekilleri ile karşılaşılmaktadır (Hândmîr,1333:505; Kazvînî, 1379: 315; Mîrhând,1358: 1105; Yezdî, 2013: 385; Şâmî, 1987: 299; Clavijo, 2008: 273; Kırzioğlu, 1992: 164). Tortum¹ kelimesinin kökü Tor'dur. Bu da Meşkler ile birlikte Gürcü kaynaklarında zikredilen Tor kabilesinden, onların yerleştikleri bölge ve kasaba/kale adı olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. (Kırzioğlu, 1992: 164).

Tori, Tiflis bölgesinde Qori Kazası'nda yer alan bir kentin adıdır. Türkçe'de Tör, yüksek dağ örüşü, derenin yukarı başındaki otlak yeri sözünden ve Gürcüce kelimenin sonuna ilave edilmiş "ii" halinden ibarettir. Şimali Kafkasya Ter Eyaletinin Nazran dairesinde Tor Çudra dağ, Qazan Kazası'nda Tor, tepe anlamına gelmektedir. Osmanlı kaynaklarında ve vilayet kanunnâmelerinde ise Sengistan/taşlık yer olarak isimlendirilmiştir (Budaqov - Qeybullayev, 2002: 206; Gülensoy - Küçüker, 2015: 82).

Kırzioğlu'nun "Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar" Adlı eserinde Tortum adı ile ilgili şu bilgiler verilmektedir "*Aşağı -Tuna sağında,1357 lerde adı geçen Türk -Kuman beği "Dobratıç" / Dobruça'dan adını alan Türklük bölgesi Dobruca' daki Eski Türk köyü "Tortoman" Köstence'nin batı kuzeyinde ve Boğaz köy'ün doğusundadır. Gerek burası gerek ise Elazığ'da Baskil ilçesi'nin İzolu bucağında "şaval Uşağı" köyünün "Tortumlu Mezraası" adı Kıpçak - Kuman oymağından geliyor*" (Kırzioğlu, 1992: 164).

Tortum adının anlamı ve adın nereden geldiği konusunda birçok görüş bulunmaktadır. Bu görüşler bölgenin özelliklerine de baktığımızda birçok yönüyle uyumaktadır. Özellikle Tortum (Tortum Kale) ve çevresi oldukça taşlık ve dağlıktır, birçok sarp tepeden oluşmaktadır. Vadi ise Erzurum'un diğer ilçelerine göre bağlık,

¹ Tortum Kale Köyü, Erzurum'un Tortum kazasının merkez nahiyesine bağlı 109 evli ve 552 nüfuslu bir köydür. Kalesi ile meşhur tarihi Tortum İlçesi burasıdır. Sonra Tortum'un idari merkezi Nihah kasabası olunca burası "Tortum Kale" şeklinde anılmaya başlamıştır (Konyalı, 1960: 512-513).

bahçelik ve oldukça yeşilliktir. Bu da iklim şartlarına göre birçok kabilenin, boyun buraya yerleşme ihtimalini ortaya koymaktadır. Tarihte yaşamış olan kabilelerin isim olarak verilmesi de muhtemeldir. Tortum Çayının da bölge için önemi düşünüldüğünde bu konudaki görüşü de gözardı etmemek gerektiği düşünülmelidir.

Uzundere'nin eski adı Azort olarak bilinmekte olup, Çoruh Vadisi boyunca yaşamış olan Küçük Arşaklılar (M.Ö. 52-48) döneminde bu bölgedeki dokuz sancaktan birisiydi. O dönemde bu bölge ve yakın çevresi Tayk eyaleti veya Tavlar ülkesi olarak bilinirdi. Azort ismi Türklerin bölgede hakim olduğu dönemde mevcudiyetini devam ettirmiş tarihi bir yer olarak bilinmektedir. (Kırzioğlu,1953: 91; Kardeş, 2008: 22 - 23).

Kasabanın içinden güneydoğu-kuzeybatı istikametinde akan Mususin Deresi (Halk arasında Azort Deresi olarak bilinir)'nin kasabadan geçmesi nedeniyle yerleşmenin adı Uzundere olarak anılmaya başlanmıştır.

2.2. BÖLGE İÇİN TARİHİ COĞRAFYANIN ÖNEMİ

Anadolu'nun coğrafi konumu dünyanın eski kara kıtaları olan Asya, Avrupa ve Afrika arasında bağlantı sağlayan en önemli geçit olma özelliğindedir. Bu özelliği Anadolu'nun kavimlerin adı geçen üç kıtadan diğerine geçmek için göç yolu olarak kullandığı köprü olma özelliği taşımasına vesile olmuştur. Köprü vazifesi üstlenen Anadolu sadece üzerinden kavimlerin göç edip geçtiği bir yol olmaktan başka bazılarının yerleştiği ve uygarlıklar meydana getirdiği bir coğrafya olma özelliğini de kazandırmıştır (Şahin, 1993: 110 - 111; Sevin, 2003a: 1, Memiş, 1997: 179).

Tarihin daha iyi anlaşılabilmesi için insan topluluklarının üzerinde yaşadıkları salt coğrafya değil, bir mekânda yaşayan insanların hayatını coğrafi faktörlerin nasıl etkilediğinin bilinmesi gerekmektedir. Tarihi Coğrafya geçmişin coğrafyasıdır ve geçmişte herhangi bir peryottaki artan veya azalan insan faaliyetlerini, tarihi uyum içinde basitçe inceleyen/dile getiren coğrafi çalışmadır. (Gümüştü, 2010: 161-165).

Bunun anlaşılması açısından devletlerin, milletlerin ve kültürlerin meydana gelesini açıklayan metodik bir coğrafya bilgisidir. Bunu da bugün bize, coğrafya ile insan yaşantılarının nasıl birbirinden etkilendiğini anlatan jeopolitik, yani tarihi coğrafya öğretmektedir (Tanoğlu, 1969: 7-8; Memiş, 1990: 9).

Coğrafya biliminin köklü geçmişinde Tarihi Coğrafya bilinçsiz bir şekilde dolaylı ve kıvrıntılar halinde olsa da, İlk Çağ'ın Yunan coğrafyacıları zamanından beri bilinmekte ve yapılmaktadır (Gümüşçü, 2010: 159).

Tarihi Coğrafya açısından Avrupa'da 1700'lerden itibaren E. Wells tarafından bu alanda yazılmış ilk eser olma özelliği ile "Tarihi Coğrafya" adıyla ortaya çıkan kitap oldukça önemlidir. Tarihi Coğrafya başlangıç ve klasik dönemin akabinde, yeniden yapılanma adı verilen "Modern Tarihi Coğrafya" evresine ulaşmıştır. (Butlin, 1993: 24 vd.; Gümüşçü, 2010).

Türkiye'de tarihi coğrafyanın durumu, batıya göre çok daha geri ve karmaşık bir haldedir. Türkiye'de tarihi coğrafya, XIX. yüzyıl sonlarından beri bilinmesine rağmen ne yazık ki bir ara unutulmuş, son zamanlarda tekrar ele alınan bir konu olmuştur (Gümüşçü, 2010: 160).

Eski Çağlardan başlamak üzere günümüzde de devam eden süreçte dünyanın en eski doğal ve tarihi yollarının kavşağında olan Anadolu; birbirinden sıradaglarla soyutlanmış birçok bölümü içeren farklı coğrafi özellikleriyle de insanların yaşaması için elverişli bir ortam sağlamış, tarihi dönemler içinde de farklı kültürel özelliklere sahip olan, farklı etnik grupların yaşadığı değişik isimler taşıyan coğrafi alanlar oluşturmuştur. Asya ile Avrupa arasında köprü olan Anadolu yarımadası benzersiz konumu itibari ile binlerce yıldan beri farklı kökenden halkların göç ve yerleşmelerine sahne olmuş; ancak bütün göçmen kabileleri zaman içinde yarımadanın kendine özgü kaynağını bölgenin jeopolitik özelliklerinden alan yerli Anadolu karakteri kazanmıştır (Sevin, 2013: VII).

Coğrafyanın insanlığın gelişimindeki katkısı çok önemlidir. Bu önemi Fırat, Dicle ve Nil'in etrafında kurulan büyük uygarlıklardan anlamaktayız (İplikçioğlu, 1997: 24). Ayrıca M.Ö. II. binde Kızılırmak ve Yeşilirmak vadileri arasındaki bölgede devlet kuran Hititler coğrafi imkanlarını kullanarak avantajlı bir duruma geçmişlerdir.

Anadolu'nun arazi yapısı, tarihin hemen her döneminde, su kaynaklarının bolluğu, iklim ve bitki örtüsünün çeşitliliği bakımından her yöre kendine ait özelliklere sahiptir. Kaşkalar, denize paralel olarak uzanan dağları avantaja dönüştürerek Hititler'e karşı bölgede hâkimiyetlerini kaybetmemişlerdir. Anadolu Coğrafyasının verdiği doğal savunma imkânları sayesinde ve bu fırsatları kullanmayı bilen halklar diğerlerine karşı

üstünlük kurmayı başarmışlardır. Nitekim Anadolu'nun yerel krallıklarından biri olan Kizzuwatna Devleti, Toros Dağları'ndan dolayı kültürel olarak Hititler etkili olamamıştır. Ancak Mezopotamya'nın etkisi coğrafyadan dolayı kendini göstermektedir (Ceylan, 1994: 115; Memiş, 2003: 4 vd.)

Anadolu'nun, coğrafi ve matematik konumunun sağladığı avantajlar (özel konumu, yeryüzü şekilleri, akarsular, volkanik dağlar, sıradağlar, iklim özellikleri, yer altı ve yer üstü zenginlikleri gibi sayabileceğimiz birçok farklı özelliği sayesinde) tarihin her döneminde olduğu gibi günümüzde halen önemini arttırarak devam etmektedir.

2.3. TORTUM VE UZUNDERE İLÇELERİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Erzurum ve çevresi, Transkafkaslar ve İran üzerinden gelen tabii ve tarihi yolların birbirine kavuştuğu, Anadolu'nun kapısı niteliğindeki coğrafi alan üzerinde yer almaktadır. Çevresindeki dağlar arasında gömülü olan depresyonlar, genellikle doğu-batı istikametinde uzanmaktadır.

Coğrafi konum itibariyle Kuzeydoğu Anadolu, güneyde Doğu Anadolu, kuzeyde Karadeniz, kuzeydoğuda Kafkasya ve güneybatıda Orta Anadolu bozkırları arasında kalan bir orta bölge durumundadır. Bu bölge binlerce yıl önce parlayıp daha sonra ortadan kalkan medeniyetlerin bir kavşak noktasıdır. Yine bu bölge prehistorik çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı, çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri bu bölgelere çekmiştir.

Tortum ve Uzundere, Doğu Anadolu'yu Karadeniz sahillerine ve Kafkasya'ya bağlayan, tarihi yollar üzerinde bulunmaktadır. Bölgede özellikle Serçeme Boğazı, İspir, Tortum güzergahı ve Narman-Oltu-Oltu hattı Eskiçağ'da bölgenin denizle bağlantısını sağlamak hem de bölgedeki madenleri egemenlikleri altında tutmak için kullandıkları geçiş güzergahları olmuşlardır (Pehlivan, 1991: 21).

Antik kaynaklarda ve Akkoyunlu, Safavi, Osmanlı kaynaklarında Taokhkar olarak geçen bölgenin coğrafyasını ortaya koymak gerekirse kaynaklarda Tav-eli (Taok) olarak geçen ve büyük bir kısmı günümüzde Erzurum iline bağlı Oltu, Tortum, Uzundere,

Narman, İspir, Olur ilçelerin oluşturduğu bölgeler ile Artvin, Yusufeli, Şavşat gibi il ve ilçelerin oluşturduğu bölgeye verilen isimdir. Tav ili (Taok bölgesi) Doğu Anadolu bölgesini Karadeniz Bölgesine bağlayan geçiş noktasıdır. Esasen Taok bölgesini oluşturan yerleşim yerleri, Doğu Anadolu bölgesinin önemli bir ili olan Erzurum'a bağlı olmasına rağmen, genelde Doğu Karadeniz bölümünde yer almışlardır(Kırzioğlu,1953: 89-95; Kırzioğlu, 1992: 66, 113, 121, 127, 146, 148, 154, 155, 162; Toksoy, 1995: 9).

Tortum'a doğru uzanan Güvercin Dağı (3100) ile Kargapazarı Dağları arasında bulunan Gürcü Boğazı Erzurum ile Tav-Eli'ni birbirine bağlamaktadır. (Saraçoğlu, 1989: 37). Zaten bölgenin önemli bir jeomorfolojik birimini vadiler ve boğazlar oluşturmaktadır. Güneyde yar alan Narman boğazı, aynı adı taşıyan havzayı Oltu - Kömürlü havzasına bağlamaktadır. (Özav, 1991: 12). Tav ilindeki yerleşim birimlerini birbirine bağlayan yüksek geçitler de bulunmaktadır. Bu geçitlerden en önemlisi Tortum ile Narman arasındaki ulaşımı sağlayan 2400 metre yükseklikteki Kireçli geçididir. Ayrıca bölgenin Sarıkamış ile irtibatını sağlayan Bardız geçidi de 2500 m yüksekliktedir. Oltu yöresini Göle'ye ve Kars'a bağlayan, şimdi çok işlek Kosor Gediği, daha ileride Ardahan'a doğru çıkan yola geçit veren Olur Gediği sıradağlar üzerindedir (Saraçoğlu, 1989: 40).

Erzurum'dan Karadeniz istikametine doğru ulaşan ve Gürcü Boğazı'ndan başlayan dağlık bölgeyi Strabon, *"bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir"* şeklinde tasvir etmiş ve bölgenin coğrafi konumu hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu gün de bölgede yaptığımız araştırmalar sırasında görülen çok sayıda kale izleri Strabon'un tespitinin doğruluğunu göstermektedir (Strabon 1993: 31).

Tarih öncesi çağlardan itibaren yerleşim gören bölgede orijini Doğu Anadolu olan coğrafi tanımla Karaz, etnik tanımla Hurri kültürünün izlerini görmek mümkündür. Doğu Anadolu Bölgesinde, Erzurum yakınlarındaki Karaz,² Pulur,³ Güzelova⁴ ve Sos⁵ kazılarında ortaya çıkan buluntular antik kaynaklarla benzerlik gösterir.

² Torum Çayı Havzası'nda etkilerini gördüğümüz bu kültürü, orijin bölgesinden yola çıkarak anlamaktayız. Erzurum'un 16 km. kuzey batısında, Aziziye ilçe merkezine ise 5 km. uzaklıkta bulunan höyük oldukça önemlidir. Geniş bilgi için bkz: Koşay, 1948: 165- 169; Koşay -Turhan, 1959: 349-413; Koşay, 1984:14 -15; Ceylan, 2001a:74;Ceylan, 2008a:70; Kozbe Ceylan vd., 2008: Karaz Höyük.

Ksenophon ise bu bölgeyi, “*Onbinlerin Dönüşü*” adlı eserinde Taokh’ların ülkesi olarak nitelendirmektedir. “*Bu yerlerden sonra Taokhialuların memleketi içerisinde beş stathmos, otuz fersah gittiler. Erzak almaya başlamıştı, çünkü Taokhialular kalelerde yaşıyorlardı ve bütün erzakı bu kalelerde depolamışlardı bu yüzden Helenler bir şehri veya evleri olmayan ve içinde sadece erkeklerin, kadınların ve çok sayıda hayvanın bir araya toplandıkları bir kaleye vardıkları zaman kheirisophos’un buraya gelmesiyle saldırması bir oldu. Bir tabur yorulunca başka bir tabur hücum ediyor, sonra onun yerini de bir başkası alıyordu. Çevresi çok sarp olduğu için kalabalık halinde kaleyi sarmak mümkün değildi.*” şeklinde Taoklarla olan mücadelelerini anlatmıştır, devamında ise Taokların yiyeceklerini müstahkem kalelere koyduklarından bahsetmiştir (Ksenophon, 2011: 327-335).

Antik kaynaklarda bahsedilen güçlü kaleler Tortum Çayı Havzası’nda (Tortum - Uzundere) yaptığımız yüzey araştırmaları neticesinde kalelerin hala varlığını koruduğu görülmektedir. Yerleşmeler daha çok kaleler etrafında oluşmuştur. Bölgede stratejik bakımdan sahip olduğu önem dolayısıyla sık sık savaşlar vuku bulmuştur. Kaynakların ifadesiyle Tav ili son derece mamur bir ülkeydi (Evliya Çelebi,1966: 644 - 645 - 648-655; Toksoy, 1995: 2).

Doğu Anadolu, MS. I. yüzyılda Roma hâkimiyetine girmiştir. Roma-İran mücadelesine sahne olan bölge, 387 yılında ikiye bölünmüş, bu sırada mahalli prenslikler tarafından idare edilmiştir. Ardından Doğu Roma İmparatorluğu’nun (Bizans) idaresine giren bölge üzerinde Bizans-Sasani mücadelesi olmuştur. Sasani taarruzlarının durdurulması için Bizans, Doğu Anadolu’da müstahkem kaleler inşa ettirmiştir. M.S. 415-422 yıllarında bugünkü Erzurum’un yerinde inşa edilen Theodosiopolis müstahkem şehri de bunlardan birisidir. Erzurum ve çevresinde Theodosiopolis Theması vardır. Bu Thema sınır boylarındaki askeri mıntıklarından en

³ Bölge için oldukça önemli olan bir diğer höyük ise Erzurum, Aziziye İlçesi’nin 20 km. güney batısındaki Ömertepe köyünün kuzeybatı bitişiğinde yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz: Koşay, 1962: 25 -28; Koşay -Vary, 1964: 5-53; Ceylan, 2002a: 168-178; Ceylan, 2008: 81; Kozbe -Ceylan vd., 2008: Pulur Höyük

⁴Tortum ve Uzundere İlçelerine yakınlığı dolayısıyla bu höyükte oldukça bölge için önem arz etmektedir. Höyük: Erzurum ilinin yaklaşık 15 km. kuzey doğusunda bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz: Koşay, 1964: 5-53; Koşay -Vary, 1967:1 vd.; Ceylan, 2015a:159-160.

⁵ Erzurum ili, Pasinler ilçesinin 13 km. batısındaki yiğittaşı köyü içinde bulunmaktadır. Gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda Sos Höyük'te Geç Kalkolitik'ten itibaren tüm evreler görülmektedir. Bölgenin kronolojisini vermesi açısından oldukça önemlidir. Geniş bilgi için bkz: Sagona, 1984: 248-249; Sagona - Sagona vd.1995:193 -218; Ceylan, 2005: 25; Ceylan, 2015a: 219

önemlidir. Theodosioipolis ovası Themanın en geniş sahası idi. Theodopolis'in kuzey kısmı dağlık bir arazi yapısına sahiptir. Hinsk'ten başlayan vadi Tortum/Nihah Kalesine açılmaktadır. Bizans imparatoru Theodosius'un saltanatı sırasında 415'den sonra inşa edilmiştir (Procopius, 1914: 81-83; Margo,1918: 36-37;Grousset, 2005:176; Konukçu, 1992: 4-6; Kırzioğlu,1992: 58).

Tortum'un da içinde yer aldığı Taok bölgesi değişik isimlerdeki komşuları tarafından çevrelenmekteydi. Buranın Metropolis Trabzon idi (Honigmann, 1970: 50). Taokların bir başka komşusu ise Baseanlardır. Taok bölgesinin doğusunda ise İberler (Gürcüler) vardı. Burada Bagratlılar hüküm sürüyorlardı. İlk mücadeleler Gürcülerle Bizanslılar arasında daha sonra Selçuklu-Gürcü mücadelesi şeklinde gelişmiştir. Gürcüler bazen Taok bölgesine hâkim olmuşlardır (Konukçu, 1992: 6-7; Toksoy, 1995: 7-8).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN TARİHİ

3.1.TARİH ÖNCESİ ÇAĞLAR

Bölgede yaptığımız tarihi ve arkeolojik araştırmaların anlaşılması açısından öncelikle tarih öncesi çağlardan kısaca bahsedilecek ve bölgenin tarih öncesi çağdaki durumu değerlendirilecektir.

Yazının icadı tarihin en önemli dönüm noktalarından biri, belki de en önemlisi olarak kabul edilebilir. Yazının icadıyla birlikte çağ kavramının oluşmaya başladığını görmekteyiz. Bu sınıflandırmayı ilk kez 1851 yılında D. Wilson yapmıştır. Böylece tarih öncesi (prehistorya) ile tarihi çağlar (Historya) arasındaki sınır çizilmiş olur. Yazılı ve yazısız tarih arasındaki son sürece de ön tarih çağlar (Protohistorya) denilmektedir. Yazıya Mezopotamya ve Mısır'da M.Ö 3200 – 3000 yıllarında geçilmiş iken Anadolu'da M.Ö 2000'de, daha batıda İtalya'da ise ancak MÖ. 1000 yıllarında gerçekleşmiştir (İplikçioğlu, 1990: 16-17; Kınal, 1987: 9; Akurkal, 1995: 21; İplikçioğlu, 1997: 13; Özdoğan, 2011b: 8 vd.; Bahar, 2013: 26). Yazı ile birlikte Eski Doğu dillerinin çözülmesiyle sadece Eski Batı'dan ibaret olduğu zannedilen Eskiçağ tarihinin kapsamı ve zaman dilimi genişlemiştir.

Tarih öncesi uygarlıklar Alt, Orta, Üst Paleolitik⁶, Mezolitik (Epipaleolitik) Çanak-Çamleksiz Neolitik Çağ ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ, Erken Kalkolitik, Orta Kalkolitik, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç, Orta Tunç, Geç Tunç Çağ olmak üzere beş bölüme ayrılmaktadır⁷ (Kınal, 1987: 59; Akurgal, 2005: 12).

3.1.1. Bölgenin Paleolitik ve Neolitik Çağlardaki Durumu

İnsanoğlunun Anadolu'daki en eski yerleşmeleri Paleolitik Çağın başlarına dayanmaktadır. M.Ö. 600.000-10.000 tarihleri arasına Paleolitik Çağ denilmiştir. Bu devirde insanlar avcılık ve toplayıcılıkla uğraşmaktaydılar. Bu çağ insanları yiyeceklerini temin edebilmek için, bütün gün dolaşarak av aramakta, geceleri ise mağara ve ağaç kovuklarında yaşamaktaydılar. İnsanoğlunun varlığından itibaren en

⁶ Paleolitik terimi Palaios: eski ve Lithos: taş sözcüklerinden türetilerek Paleolitik yani Eski Taş Çağı ya da Türkiye'deki yaygın kullanımıyla bu döneme Yontma Taş Devri denilmektedir (Sevin, 2003a: 7; Childe, 2008: 34).

⁷ Çağlarla ilgili geniş bilgi için bk., Memiş 2003:7; Dinçol 1982: 16; Akurkal 1998: 2 vdd.

uzun süreci olan Paleolitik dönem taş teknolojisinin gelişimine bağlı olarak Alt, Orta ve Geç olmak üzere üç ana bölüme ayrılmıştır (Leakey,1988: 54; Kınal, 1991: 9 -10; Sevin, 2003a: 8; Akurgal, 2005: 3; Yıldırım, 2011: 24; Özdoğan, 2011c:30-31).

Alt Paleolitik Çağda, ilk insanın yaşantısı ile ilgili bilgiler çok kısıtlıdır. Bunun sebebi taş aletlerin dışında başka hiçbir belgenin günümüze ulaşamamasıdır. Bu dönemdeki en eski yerleşme Avrupa kıtasındadır. Fransa'daki ilk buluntu yeri St. Acheul'in adı ile Acheul (Aşölyen) olarak tanımlanır (Leakey, 1988: 55; Harmankaya-Tanıdı, 1996: 14; Kınal, 1991: 9; Sevin, 2003a: 7; Memiş, 1995:7; Yıldırım, 2011: 24; Özdoğan, 2011c: 32; Sagona - Zimansky, 2015: 11-12).

Prehistorik dönemde Anadolu'da insan yaşamının varlığı, az sayıda da olsa yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar sonucunda belirlenmiştir. Gaziantep yakınlarında Dülük köyünün Keber Tepesinde yapılan kazılarda ele geçen bulgular, Alt Paleolitik çağdan itibaren Anadolu'da insan yaşantısının var olduğunu belgelemektedir. Buradaki veriler yerleşmenin tarihini M.Ö. 600.000 yıllarına götürmektedir. Dülük Yerleşmesi ile 400.000 yıllarına tarihlenen Yarımburgaz Mağarası, insanlığın en eski yerleşim yerlerindedir (Arsebük, 2011: 35; Özdoğan, 2011c:41; Ceylan, 2015a: 476).

Anadolu'nun en eski Paleolitik Çağ yerleşmesi İstanbul'da Küçükçekmece Gölü'nün kuzeyindeki Yarımburgaz Mağarası'dır. Bu çağın diğer önemli yerleşmeleri ise Antalya'nın 27 km. kuzeybatısındaki Karain Mağarası ve Antalya Beldibi Kazıları, Kars Camuşlu Mağarası kaya bu dönem insanları hakkında bilgiler içermektedir (Sevin, 2003a: 2-13; Arsebük, 2011: 35; Taşkiran, 2011: 38 vd.; Sagona -Zimansky, 2015: 13-26).

Erzurum ve yakın çevresinde, Paleolitik döneme ait ilk bulgular, Alot tarafından 1942 yılında tespit edilmiştir. Erzurum ve çevresinde araştırma yapan Alot, Erzurum ilinin doğusunda bulunan Erzurum-Hasankale yolunun 20-25. km'sinde, Yukarı Çakmak köyünün kuzeybatısında, yolun 300 m. kadar güneyinde ve yola dik duran derenin yamacında bazalttan yapılmış bir alet bulmuştur. Alot tarafından tespit edilen bu veriler Şenyürek tarafından yayınlanmıştır (Şenyürek, 1944: 351 vd.).

Bölgede önemli araştırmalar yapmış olan K. Kökten, Erzurum'un 20 km kuzeydoğusunda bir merkez tespit etmiştir. Kökten, tespit ettiği bu merkezin Alt

Paleolitik Çağdan itibaren iskân gördüğünü belirtmektedir. (Koşay 1984: 12; Pehlivan 1984: 32).

Araştırma sahasına yakınlığı açısından Erzurum-Tortum-Uzundere karayolu üzerinde bulunan ve bir kaya sığınağı özelliği taşıyan Şıpsıp Mağarası Paleolitik dönem özelliği göstermektedir (Koşay, 1984: 1 vdd., Ceylan-Bingöl vd. 2008: 136; Ceylan, 2008a: 275; Ceylan, 2015a: 476)

Tortum-Uzundere ilçelerinde özellikle Paleolitik ve Mezolitik Çağ araştırmaları neredeyse hiç yapılmamıştır. Nitekim Ceylan'ın ifadesiyle “*Doğu Anadolu Bölgesi'nde Paleolitik Çağ yerleşmeleri ile ilgili bulguların az olması çalışmaların yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır*” (Ceylan, 2015a:476). Bu da araştırma sahası için büyük bir eksikliğe ve bunun yanı sıra bölgenin tarihi ve arkeolojisi hakkında yapılan değerlendirmelerin yetersiz olmasına neden olmaktadır. Araştırma sahasının insan yerleşimine son derece elverişli olması ve özellikle Kalkolitik Çağın sonu ve Tunç Çağının başlarından itibaren yerleşim görmesi, Paleolitik Çağdan itibaren yerleşme görme olasılığını kuvvetlendirmektedir. Ancak yaptığımız araştırma neticesinde araştırma sahasında Paleolitik Çağ'a tarihlendirebileceğimiz herhangi bir merkez tespit edilememiştir.

Neolitik Çağ'a bir geçiş çağı olarak bilinen Mezolitik Çağ'ı ise Türkiye'de en iyi ifade eden merkezlerin başında Antalya yakınlarındaki Belbaşı ve Öküzini mağaraları gelmektedir. Bölgede Mezolitik Çağ ile ilgili herhangi bir bulgu tespit edilememiştir (Kınal, 1991: 12; Akurgal, 1995: 21; Harmankaya- Tanındı, 1996: 17; Yıldırım, 2011, 127.; Sevin, 2003a: 14).

Tortum Çayı Havzası (Tortum - Uzundere)'nin Eskiçağ tarihinin iyi anlaşılması açısından kısaca Neolitik Çağ kavramı üzerinde durmak gerekmektedir.

Neolitik⁸ yani Yeni Taş Çağı, Türkiye'deki yaygın kullanımıyla Cilalıtaş Devri insanlığın kültürel gelişimindeki en önemli süreçlerden birisidir. Bu dönemde bir takım yeni keşif ve icatlar ile karşılaşmaktadır. Ateş kontrol altına alınmış, pişirme tekniği ile seramik imaline başlanmış, ziraat keşfedilmiş ve ilk defa yerleşik hayata geçilmiştir. İklim günümüz iklim koşullarını yakalamış ve insanlar bu yeni duruma ayak

⁸ Neos: yeni, Lithos: taş sozcüklerinden oluşturularak türetilmiştir (Sevin, 2003: 18).

uydurmaya başlamıştır (Kınal, 1991: 13; Sevin, 2003a: 18; Braidwood, 2009: 132-133; Özdoğan, 2011: 56 vd.; Öksüz, 2011: 74 vd.; Sagona - Zimansky, 2015: 34 - 61- 63).

Neolitik Dönem, Anadolu ve Yakınoğu'da çanak-çömlek teknolojisinin kullanımına bağlı olarak iki ana evrede incelenir. Anadolu'nun çanak - ömleksiz (Akeramik) Neolitik dönemi, M.Ö. 9600'den M.Ö. 7000'e kadar devam etmektedir. Tabakalanma ile buluntu topluluklarındaki değişim değerlendirilerek çanak-ömleksiz Neolitik A, anak ömleksiz Neolitik B ve çanak ömleksiz Neolitik C adlarıyla alt evrelere ayrılmıştır. Çanak ömleksiz Neolitik'ten sonra gelen çanak-ömleklili Neolitik ise ilk ve son olmak üzere iki alt evreye ayrılmıştır (Kınal, 1991: 13-14; Sevin, 2003a: 18-21; Hodder, 2011: 87; Umurtak, 2011: 98 vd; Yıldırım, 2011: 31-32; Özdoğan, 2011d: 61-73; Sagona - Zimansky, 2015: 34-35).⁹

Bu dönem insanı toprak üzerinde egemenlik kurmuş, bazı araştırmacılar bu durumu "Neolitik Devrim" olarak değerlendirmiştir. Doğanın şartlarını avantaja dönüştüren dönemin insanları, sosyal, ekonomik, kültürel anlamda birçok gelişme göstermişlerdir. Bu süreçte bilim adamları, geçim kaynağı olarak tarımı mı yoksa hayvancılığı mı seçtikleri konusunda görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir¹⁰ (Şenel, 1995: 163; Childe, 2006: 46-47; Braidwood, 2008: 161-163).

Araştırma sahasının bağlı olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde birkaç merkez tespit edilmiştir. Belirlenen bu merkezlerin hepsi Doğu Anadolu'nun batısında yer almaktadır. Bu merkezler, Elazığ' da Boytepe, ınaz III, Tepecik/Mağaratepe, Malatya' da Cafer Höyük, İkiz Höyük, Sivas'ta Mergersen'dir. Ancak Tortum- Uzundere ilçesinin idari olarak bağlı olduğu Erzurum ili sınırları içinde tespit edilen herhangi bir Neolitik ağ merkezi bulunmamaktadır. (Harmankaya-Tanıdı vd. 1997).

3.1.2. Bölgenin Kalkolitik ağ' da Durumu

Kalkolitiğin kelime anlamı Yunanca'dan Khalkos (Bakır) ve Lithos (Taş) sözcüklerinden türetilmiştir. Bu dönemin adına da "Kalkolitik ağ" denilmiştir. Bakır - Taş ağı adı verilen bu sürece İleri Üretici Dönem ya da Gelişkin Köy Dönemi gibi

⁹ Anadolu'da M.Ö. 8.000- 5.000 yılları arasında neolitik devrin önemli merkezleri: Konya -atal Höyük, Diyarbakır Çayönü, Hallan emi, Malatya - Cafer Höyük, Mersin -Yumuktepe, Demircitepe ve Nevali ori' yi gösterebiliriz (Özdoğan, 2011d: 62 vd.; Schmidt, 2011: 64 vd.; Esin, 2011: 72 vd.).

¹⁰ Bu görüş ayrılıklarını ifade etmek açısından J. Mellaart ve C. Redd J. bitki ile hayvan evcilleştirmelerinin birbirine ilişkili geliştiiği, Hawkes ise önce tarımın görüldüğu yönünde görüşlerini belirtiyor. (Şenel, 1995: 136 vd.).

adlar da verilmesi bazı bilim adamlarınca uygun görülmüştür. (Sevin, 2003a: 78; Sevin, 2003b: 75; Memiş, 2006: 109; Özdoğan, 2011a: 102-106; Yıldırım, 2011: 39).

Kalkolitik Çağ; genel olarak Erken, Orta ve Geç olmak üzere 3 ana bölümde incelenmektedir. M.Ö. 5500-3000¹¹ tarihini kapsamaktadır.¹² Erken Kalkolitik Dönem (M.Ö. 5500-4500), Orta Kalkolitik Dönem (M.Ö. 4500-4000), Geç Kalkolitik Dönem (M.Ö. 4000-3000) olarak ele alınır. (Esin, 1969: 18; Esin, 1979: 5 vd; Kınal, 1991: 19; Sevin, 2003a: 78; Özdoğan, 2011a: 105).

Geç Neolitik dönemde yaşanan yangınlardan sonra ileri üretici dönem denen Kalkolitik dönem başlamıştır. Çağ ile başlayan değişim yerini kentten devlete ve imparatorluklara kadar süren bir oluşumu ifade etmektedir. Bu dönemin en önemli özelliği taş aletlerin yanı sıra bakırın da kullanılmaya başlamasıdır. Neolitik Çağ'dan beri bilinen ve bazı merkezlerde kullanılan bakır madenin yanı sıra altın ve gümüşten de süs eşyaları oluşturulmuştur. İkinci belirgin özellik ise özgün bezemeli kap tekniğinin gelişmiş olmasıdır. Erken Kalkolitik Çağ'da nüfusta ve buna bağlı olarak yerleşim yerlerinin sayısında bir artış görülmektedir. (Özdoğan, 2011a: 102 vd.; Özterzi, 2011: 84; Kaya, 2014: 41; Sagona - Zimansky, 2015: 115-116).

Dönemin ilerleyen aşamalarında bölgenin güney kesimleri giderek Çukurova ve Güneydoğu Anadolu ile birlikte, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'dan kimi etkiler almaya başlar (Özdoğan, 2011a: 105). Anadolu içerisindeki bölgeler, pek çok açıdan İran Kalkolitik Çağ kültürlerinin ve Mezopotamya kültürlerinin etkisi altında gelişmiştir (Frangipane, 2011: 128-129; Ceylan. N, 2007: 27; Özgül, 2011: 48).

Bu yeni süreç Halaf ve Obeid olmak üzere birbirini izleyen iki ana evreye ayrılmaktadır. VI. bin yılın ortalarıyla V. bin yılın başlarına (5600-5500) tarihlenen Halaf kültürü Yakın Doğu'nun en gelişmiş boyalı çömlekçilik geleneğine sahip kültürlerinden biridir. Adını Suriye-Türkiye sınırındaki Resul-Ayn yakınında bulunan

¹¹ M.Ö. 5000-3000 yılları arasına (Memiş 1989, 10; Akurgal 1995, 24.; Ayrıca, Lloyd eserinin başına koyduğu zaman çizelgesinde M.Ö. 4500-3000 yıllarına (Lloyd 1998, 4).; Naumann, bu çağın sınırlarının kesin olarak saptanamadığını belirterek, M.Ö. 6. bin yıl ortası ile 4. bin yılsonlarına yerleştirmektedir (Naumann 1998, 495.), Sevin ise, Naumann'ın verdiği tarihe yakın bir ifade ile M.Ö. VI. bin yılın ilk yarısı ve IV. bin yılına dayandırmaktadır. (Sevin 2003, 78;). Sagona - Zimansky ise bu dönemi Naupmanın belirttiği gibi 6000 - 3000 yılları arasına tarihlemektedir.(Sagona - Zimansky, 2015:115;) bilim adamları arasında bu konuda görüş ayrılıklarının olduğunu göstermektedir.

Halaf Höyüğü'nden (Tell Halaf) alan bu Kalkolitik kültürün ana vatanının batıda Fırat'ın kollarından Belih ve Habur vadileriyle doğuda Musul'un kuzeyindeki Dicle Havzası arasındaki sahada olduğu anlaşılmaktadır (Sevin, 2003a: 90; Sevin, 2003b: 85; Özdoğan, 2011a: 102-103; Miyake, 2011: 120 vd.).

Bakır-Taş devri ile madenin kullanılmaya başlanması insanlık için yeni olanaklar ve gelişmeler sağlanmıştır. Herkesin ilgisini çeken bakırı elde etmek için karşılığında dokuma ve keramik gibi eşyalar yanında başka değerli maddelerle değiştirme isteği ticareti doğurmuş, bu da karşılıklı haberleşmeyi getirmiştir (Akurgal, 1995: 24 vd.; Yıldırım, 2011: 40; Sevin, 2003a: 90).

Orta Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya'ya hâkim olan Obeid kültürü, Doğu Akdeniz'den Doğu Anadolu'ya kadar yoğun bir şekilde varlığını göstermiştir. Kuzeyde Azerbaycan, doğuda İran, Akdeniz ve İç Anadolu'ya kadar yayılan bu kültürün en iyi örneklerini Elazığ-Tülintepe (Burney, 1958: 194; Arsebük, 1974: 143-147; Esin-Arsebük, 1974: 63-78; Esin-Arsebük, 1974: 137-142; Yakar, 1985: 294-295; Harmankaya-Tanıdı vd. 1998: Tülintepe), Norşuntepe (Hauptmann, 1982: 28- 31; Yakar, 1985: 293-294; Arsebük, 1986: 67-68; Harmankaya- Tanıdı vd. 1998: Norşuntepe) ve Malatya-Değirmentepe höyüklerinde görmek mümkündür (Esin, 1989: 135-141; Harmankaya-Tanıdı vd. 1998: Değirmentepe).

Doğu Anadolu, Son Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya kökenli yeni bir kültürün etkisine girmiştir. Bu kültürün öğeleriyle yerel kültür öğeleri kaynaşarak Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağ'ını oluşturmuştur. Elazığ-Tepecik'te (Esin, 1974: 49-50; Bıçakçı, 2011: 122-123; Yakar, 1985: 289-290; Harmankaya-Tanıdı vd. 1998: Tepecik/Makaraz Tepe). Uruk bulgularının yanı sıra İç Anadolu ve Karaz kültürü çanaklarının çıkması ile ilk defa bölgelerarası kültür ilişkileri ortaya çıkmıştır. Hassek (Behm-Blancke, 1985: 181; Behm-Blacke, 1987: 71; Harmankaya-Tanıdı vd.1998: Hassek Höyük) ve Hacinebi (Stein, 1994: 134; Stein-Mısır, 1995: 121; Stein vd. 1996: 205; Stein, 1997: 98; Harmankaya-Tanıdı vd. 1998) yerleşmelerindeki anıtsal yapılar Uruk'un etkisini ortaya çıkarmıştır.

Bu çağın sonlarından itibaren araştırma sahasına yakınlığı ile bilinen Erzurum'dan hemen hemen tüm Doğu Anadolu'ya yayılan bir kültürle karşılaşırız. Bölgesel farklılıklar gösterdiğini belirttiğimiz Anadolu Kalkolitiğinde, Erzurum ve çevresi büyük

önem taşımaktadır. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 3250–1750) devam eden, daha çok keramiği ile dikkat çeken Karaz kültürünün en eski elemanlarını bünyesinde bulundurmuş olması havzanın bu evresinin aydınlatılmasında önemli rol oynamıştır. Kazılarda Kalkolitik Çağın elle yapılmış, siyah renkli keramiklerine rastlanmıştır. Anadolu prehistoryasındaki önemi ise tek renkli keramiklerin gerek kabartma gerekse şekil ve teknik olarak Anadolu dışındaki birçok yer ile karşılaştırılmasından ileri gelmektedir. Erzurum ve çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıkan bulguların değerlendirilmesi kuzeydoğu Anadolu'nun arkeolojisi içinde önemli sonuçlar vermiştir.

Anadolu'da Neolitik Çağ ile Kalkolitik Çağ arasında bir devamlılık söz konusudur. Kalkolitik Çağ'da giderek madencilik ön plana çıktığı görülür. Doğu Anadolu bölgesinde çok sayıda Kalkolitik Çağ yerleşmesi belirlenmiş, bir kısmında da kazı çalışmaları yapılmış olduğu görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesinde Ceylan başkanlığında Erzincan-Erzurum-Iğdır-Kars il ve ilçelerinde yürütülen yüzey araştırmaları sayesinde bölgenin tarih öncesi ve tarihi devirleri hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Yapılan çalışmalar sonucunda çok sayıda Kalkolitik Çağ merkezi tespit edilmiştir. Bu araştırmalar sırasında tespit edilen Kalkolitik merkezler örnek vermek gerekirse Erzincan: Dolaptepe Höyük, Bakacak Kalesi, Toprakkale vb. Erzurum: Sırlı Yerleşmesi, Aşağı Yıldırım Kalesi, Yukarı Kom Kalesi, Yukarı Yıldırım Kalesi, Ekinlik Kalesi II, Karaz Höyük, Sos Höyük, Çiğdemli Höyük, Başbudak Kalesi, Bolutepe Kalesi bu merkezlerden bazılarıdır (Ceylan, 2008a: 27 vdd; Ceylan, 2015a).

Araştırma sahasımız içerisinde yapılan çalışmalar neticesinde Geç Kalkolitik Çağ merkezleri tespit edilmiştir. Tortum ilçesine 26 km. uzaklıkta bulunan Kapıkaya köyü sınırları içerisinde bulunan Kapıkaya Kalesi, Tortum Çayı Havzası'nda (Tortum - Uzundere) Kalkolitik Çağ'ın varlığını göstermektedir. Bu bölgenin Prehistorik Çağı'nın anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

3.1.3. Bölgenin Tunç Çağı'ndaki Durumu

Bu dönemde metal eserler taş aletlerin yerini alamaya başlar. Kalkolitik Çağda kullanılan bakır, kalay ile karıştırılarak yeni bir maden türü olan tunç elde edilmiştir. Bu yüzden bu dönem Tunç Çağı (Brozn Çağ) olarak adlandırılmaktadır (Esin, 1969: 39-135; Sevin, 2003a: 117; Harmankaya-Erdoğan, 2002: 7; Bahar, 2013: 33).

Kalkolitik devirden sonra Anadolu’da Tunç Çağı başlamaktadır. Tunç Devri M.Ö. 3000 - 1200 yılları arasına tarihlenmekte olup üç ana bölüme ayrılır. Nitekim bu üç sınıflandırma M.Ö. 3.000- 2.000 Eski Tunç Çağı, M.Ö. 2.000 -1500 Orta Tunç Çağı ve 1500 -1200 Geç Tunç Çağı’dır (Kınal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26; Aktüre, 1997: 97; Akurgal, 2003: 11; Sevin, 2003a: 118; Memiş, 2003: 13; Bahar, 2013: 33; Ceylan, 2015a: 479).

Üç evrede incelenen İlk Tunç Çağı döneminin sonlarına doğru tunç eşyalar çoğalmaya başlamıştır. Bakır eşyalara, yeniden eritilerek kullanıldığı için çok sık rastlanılmaz. Bu bakımdan İlk Tunç Çağı’nın ilk iki evresinde madencilik önem kazanmıştır.

Bakır, kurşun, kalay, altın, gümüş ve elektron gibi değişik madenler kullanılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu çağ da en çok kullanılan maden bakırla kalayın karışımı olan Tunç’tur. Süs eşyası yapımında, altın ve gümüş alaşımı olan elektron kullanılmıştır. Metalürji ve maden ticareti bu çağda oldukça önemlidir. Araç-gereç yapımında kullanılan eser element analizleri, bronz’un “tunç” arsenli bakır olduğu ortaya çıkarmıştır (Esin, 1969: 135; Dinçol, 1982: 15 vd.; Naumann 1998, 496; Memiş, 1989: 12; Akurgal, 1995: 26 vd; Kınal, 1991: 36; Harmankaya-Tanıncı vd. 1998: 7; Akurgal, 1999: 11; Sevin, 2003a: 116-17).

Bu evrede elde yapılan çanak - çömlekler genellikle boyasızdır. Boyalı kaplar ise daha çok kırmızı ve açık zemin üzerine koyu renklerle süslenmişlerdir. Boya ile süslenmiş olan kaplarda motifler genel olarak geometriktir şekilleri barındırmaktadır. Çanak-çömleklerin ana özellikleri ise, üçayaklı, gaga ve yuvarlak ağızlı testiler, gaga ağızlı testiler, emzikli çaydanlıklar, tek kulplu kâse ve fincanlar, siyah perdahlı üzeri yiv ve kabartmalarla geometrik süslü geniş karınlı çömlekler, çift kulplu vazolar ve insan yüzlü testiler oldukça önemlidir. İlk Tunç Çağında Anadolu yerleşmeleri küçük şehir devletleri görünümündedir (Akurgal, 1995: 26-27; Kınal, 1991, 36-37; Akurgal, 1999:12; Naumann, 1998: 469 vd.; Sevin, 2003a: 118-119).

İlk Tunç Çağı’nın bölgeler arası farklılar gösterdiğini bazı bilim adamları ifade etmektedir. Bu farklılıkları belirten K. Bittel, bu döneme ait tabakalarda bulunan kapları form ve dekorasyon farklarına göre 6 bölgeye ayırmıştır. M. Mellaart ise bu gruplara ilaveten iki grup daha eklemiştir (Mellaart, 1954: 189 Kınal 1991, 36-37).

Akurgal ve Şenel bu evreyi, Anadolu özünde daha çok Kalkolitik Çağ'ın sadece tarıma dayalı "köy kültürü"nü devam ettirmektedir. Tunç aletler çok yaygın değildir. Bu dönemin en büyük "teknolojik" buluşu dört tekerlekli arabaların varlığıdır. İlk örneklerini Mezopotamya sanat tasvirlerinde gördüğümüz bu arabalar öküzler tarafından çekilmekte idi. Tekerlekler kağınlardaki gibi disk şeklindeydi diye ifade etmektedirler (Şenel, 1995: 260 vd; Akurgal, 1998: 174; Akurgal, 2005: 11).

Ölü gömme adetlerinde İlk Tunç Çağından itibaren çeşitli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu çağda sanduka mezar, toprak mezar, küp mezar ve oda mezar gibi mezar tipleri görülmektedir. Mezar tiplerinin, ölenlerin sosyo-ekonomik yapısına göre belirlendiğini mezarlara bırakılan armağanlar aracılığıyla anlaşılmaktadır. Mezarlık alanlar yerleşim yerinin dışına taşınmıştır. Ölüler mezarlara hocker durumunda, yanına armağanlar bırakılarak gömülmüştür. (Harmankaya - Erdoğan, 2002: 11; Sagona - Zimansky, 2015: 189-191; Akyurt, 1998: 1 vd.;).

İlk Tunç Çağında Anadolu'da üç tür sosyo-politik dönüşüm görülür. İyi düzenlenmiş bir idari sistemle yakın çevresindeki bölgeleri kontrol altında tutan büyük kentlerin olduğu Güneydoğu Anadolu'da kentleşme, büyük yerleşimlerin çevreleri üzerinde az bir kontrole sahip olduğu Batı ve Orta Anadolu'da merkezileşme; dağlık bölgelerde herhangi bir hiyerarşinin izini taşımayan köylerin yer aldığı Dağu Anadolu'da kırsal düzen görülmektedir. (Sagona - Zimansky, 2015: 158)

İlk Tunç Çağı merkezlerinden bazıları şunlardır; Yozgat civarında Alişar (Duru, 1972: 126; Arık, 1933: 13 vd.). Burdur civarında Kuruçay (Duru, 1979: 204), Antalya civarında Bademağacı (Duru, 1995: 69 vdd.). Gaziantep dolaylarında Tilmen Höyük (Mellink, 1961: 46 vdd.), Çorum'da Alacahöyük (Arık, 1937: 1 vdd.) ve Boğazköy (Mellink, 1961: 40) Elazığ civarında Norşuntepe (Alkım,1970: 31 vd), Malatya Arslantepe (Frangipane, 1994: 211 vd.; Frangipane, 1998: 291 vdd.) Malatya Köskerbaba'dır (Mellink, 1980: 506).

Çalışma alanımızın da bağlı olduğu Doğu Anadolu bölgesinde yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları sayesinde bölgede çok sayıda Tunç Çağına ait veri tespit edilmiştir. Bölgenin Erken Tunç Çağı'ndaki kültür yapısından kısaca bahsetmek Uzundere ve Tortum ilçesinin Erken Tunç Çağı'ndaki yerini anamamız açısından yararlı olacaktır.

1968 yılında Tunceli’de Koşay tarafından Pulur/Sakyol Höyük’te başlatılan kazılarda önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Pulur Höyük’ün Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı’nda yoğun yerleşme gördüğü belirlenmiştir (Koşay,1976:136 vd.). Keban Projesi çerçevesinde yapılan kazıda da Erken Tunç Çağına tarihlendirilen veriler tespit edilmiştir. Nitekim Erzurum’un Eskiçağ tarihinin belirlenmesinde önemli rol oynayan Sos Höyük’te elde edilen arkeolojik veriler, Erken Tunç Çağının mimari yapısını, ekonomisini, çömlekçiliğini, sosyal hayatını ve dini düşüncesini ortaya koymaktadır (Sagona, 1984: 248 vd.; Sagona vd., 1995: 193-218; Sagona vd., 1996: 129-150; Sagona vd., 1996: 27-48; Sagona vd., 1997, 137-143; Sagona vd., 1998: 245-250; Sagona vd., 1999: 205-206; Sagona, 2000: 329-373; Ceylan, 2015a: 480)

Ceylan, Tunç Çağı ile ilgili değerlendirmesinde şunları ifade etmektedir:” *Erken Tunç Çağı’nın sonu ile Orta Tunç Çağının başında Doğu Anadolu’da özellikle Erzurum’un kuzeyinde ve doğusunda görülen bir “Erken Kurgan Kültürü” varlığından bahsetmek mümkündür. Orta Asya kökenli Kurgan Kültürü aslında bu dünyada var olan çadır kültürünün, öteki dünyaya taşınmasından başka birşey değildir. Dünyadaki statüsüne göre yapılan kurganlar, Orta Asya Türk Kültürünün temel öğelerinden biridir. Kafkaslardan, Doğu Anadolu’ya gelen bu kültür Sevin tarafından “Savaşçı Çoban Kültürü” veya “Soylu Çobanlar” olarak tanımlanmış ise de bu tanımlamaların yetersiz olduğu düşüncesindeyim. Ayrıca Erken Tunç Çağından sonra, insanların tamamen yerleşimleri terk ettikleri tezi de tartışmaya açıktır”* (Ceylan, 2015a: 480).

Doğu Anadolu’da Orta Tunç Çağında stratigrafi veren iki önemli merkez bulunmaktadır. Bu merkezlerden biri Malatya’da bulunan Arslantepe Höyük’tür. Burası Geç Kalkolitik Çağdan itibaren kesintisiz yerleşim görmüştür (Burney, 1958: 204; Harmanakaya ve Erdoğan, 2002: Arslantepe; Ceylan, 2015a: 481). İkincisi ise Erzurum Sos Höyük’te yapılan kazılarda elde edilen bilgilerdir. Höyüğün IV. tabakasının Orta Tunç Çağına ait olduğu belirlenmiştir (Sagona, 1984: 248-249; Sagona, 2000: 329-373; Sagona - Sagona, 2000: 143-144; Ceylan, 2015a: 481).

A. Ceylan başkanlığında ve bizimde üyesi olduğumuz ekip tarafından sürdürülen yüzey araştırmalarında, Erzurum, Erzincan, Kars, Ardahan, Iğdır illeri ve ilçelerinde yürütülen yüzey araştırmaları sırasında bölgede çok sayıda İlk Tunç Çağı merkezi tespit edilmiştir. Bu merkezlerin birçoğu Doğu Anadolu Araştırmaları I ve II adlı kitaplarda

geniş şekilde yayınlanmıştır. Nitekim bu kitaplarda toplamda yayınlanmış olan 200 adet İlk Tunç Çağı merkezi olduğu tespit edilmiştir. Bu merkezler arasından; Erzurum-Toprakkale, Erzincan-Yollarüstü Kalesi, Höyük, Erzurum-Sırlı Kalesi, Erzurum-Sos Höyük, Erzurum-Gaban Kalesi I-II-III, Erzurum-Güzelyayla Höyüğü, Erzurum-Hasanbey Kalesi, Erzurum-Hubayar Kalesi, Erzurum-Güzelyayla Kalesi, Erzurum-Yukarı Eğri Büğrü Kalesi, Erzurum-Ekinlik Kalesi I-II, Erzurum-Peglerağzı Kalesi Erzincan-Beykomu Höyük, Erzincan-Toprakkale Höyük, Erzincan-Bakacak Kalesi, Erzincan-Maltepe Höyük, Erzincan-Otlukbeli Yerleşmesi, Erzincan-Sırlı Yerleşmesi, Kars-Hasan Kalesi, Kars-Kızıroğlu Kalesi, Iğdır-Küllütepe Höyük, Iğdır-Akbulak Höyük gibi merkezleri örnek olarak verebiliriz. (Ceylan, 2008a; Ceylan, 2015a).

Tezimize konu olan Tortum ve Uzundere ilçesinin Eskiçağ tarihi Geç Kalkolitik döneme kadar gitmektedir. Tortum ve Uzundere ilçesinde yaptığımız geniş kapsamlı araştırmalar neticesinde Tunç Çağı merkezleri tespit edilmiştir. Bunlar: Kapıkaya Kalesi II, Gugullar Höyük I, II, III, Kaledibi Höyük, Şenyurt Kalesi, Şenyurt Yerleşmesi'dir.

3.1.3.1. Karaz Kültürü

Tortum ve Uzundere ilçesinin İlk Tunç Çağını anlayabilmek açısından Karaz kültürü oldukça önem arz etmektedir. Bu nedenle Geç Kalkolitik ve Tunç Çağı boyunca Erzurum ve çevresinden, neredeyse tüm Doğu Anadolu'ya yayılan önceleri "Khirbet Kerak/Bet Yerah"¹³ olarak tanımlanan kültür kısaca ele alınacaktır. (Bittel, 1945: 104; Hodd, 1951: 118 vd).

Anadolu'nun diğer bölgelerinden tamamen farklı bir gelişim izleyen ve batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ hattına, doğuda Trans-Kafkasya'dan İran Azerbaycan'ındaki Urmiye Gölüne, güneyde Kahramanmaraş ve Amik ovasından Filistin'e ve kuzeyde Karadeniz Dağlarına kadar yayılan bu kültür günümüzde Karaz kültürü olarak nitelendirilmektedir. (Burney, 1958: 166; Pehlivan, 1990: 173; Erzen, 1992: 15; Ünsal, 2006c: 127).

Karaz Kültürünün terminolojisi hakkında birçok görüş vardır. Karaz kültürü için çeşitli bilim adamları farklı terimler kullanmışlardır. Bunlar: B.B. Piotrovskii ve F. I. Krupnov "*Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü*" (Piotrovskii, 1962: 7; Krupnov,

¹³ İleride Karaz Kültürü olarak nitelendirilen kültürün Önasya da varlığını gösterdiği dönem, Radyo-Tipoloji ve karbon tarihlemelerine göre, M.Ö. 3250-1750'lere yerleştirilir.

1964: 31; Hood, 1951: 117) ismini kullanırken Chubinishvili ve Dzhaparidze “*Kura Aras-Kültürü*” olarak nitelemişlerdir. Yanıktepe’nin verdiği verilerden yola çıkarak R. H. Dyson ise bu kültür için “Yanık Kültürü” (Dyson, 1968: 14-16.) terimini kullanmıştır. Bunun yanı sıra “*Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı*” (Burney, 1958: 165; Mellaart, 1958: 9) ve “*Eski Trans-Kafkasya Kültürü*” (Burney, 1977: 118 vd.; Lang, 1970: 71) terimleri bilim dünyasında daha fazla ilgi görmüştür. Karaz Kültürü keramiği için kullanılan terimlerden biri de “*Trans-Kafkasya Bakır Çağı*” (Bittel, 1945: 94; Amiran, 1968: 317) ya da “*Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı Keramiği*” dir (Dyson, 1968: 14-16; Lang, 1970: 70; Burney-Lang, 1971: 45).

Karaz keramiğinin terminoljisi ile ilgili yukarıda belirtilen görüşler Karaz kültürünün kökeni ve yayılım alanını açıklamak açısından yetersizdir. Bu nedenle Erzurum ilinde yapılan Erzurum-Karaz (Koşay, 1948: 165-169; Koşay-Turfan, 1959: 350-413; Burney, 1958: 172; Koşay, 1974: 53; Arsebük, 1974: 11 vd.; Arsebük, 1979: 81-89; Koşay, 1984: 7, 14-15, 28-30; Pehlivan; 1984: 12, 33-34; Arsebük, 1986: 70; Pehlivan, 1990: 170-171; Pehlivan, 1994: 327 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76; Ceylan, 2008a: 70; Ceylan, 2015a:478 vd.), Erzurum- Pulur (Burney, 1958: 192; Koşay, 1962: 25-28; Koşay, 1964: 91-94; Koşay, 1974: 54; Koşay, 1984: 7-8; Koşay-Vary, 1964: 5-53; Arsebük, 1979: 83; Pehlivan, 1984: 12, 33- 34; Yakar, 1985: 302; Güneri, 1987: 54-58; Pehlivan, 1990: 170-171; Güneri, 1992: 153-155; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76; Ceylan, 2002a:168; Koçhan- Karaosmanoğlu vd. 2005: 10; Ceylan, 2008a: 81), Erzurum-Güzelova (Koşay, 1964: 91-94; Koşay-Vary, 1967: 5-26; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 8; Pehlivan, 1984: 12, 33-34; Pehlivan, 1990: 170-171; Yakar, 1985: 302; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76; Işıklı, 2011: 221 vd.; Pehlivan, 2013: 389; Sagona, 2014: 26; Ceylan, 2015a: 159 vd.)) ve Erzurum-Sos Höyükte (Sagona, 1984: 248 vd.; Sagona vd., 1995: 193-218; Sagona vd., 1996: 129-150; Sagona vd., 1996: 27-48; Sagona vd., 1997, 137-143; Sagona vd., 1998: 245-250; Sagona vd., 1999: 205-206; Sagona, 2000: 329-373; Sagona-Sagona, 2000: 143-144; Sagona-Sagona, 2000: 129-131; Ceylan, 2005: 21; Günaşdı - Topaloğlu vd., 2012: 59 vd.; Ceylan, 2015a: 218 vd.)) yapılan kazı ve araştırmalar bu kültürün anavatanının burası olabileceği yönünde oldukça önemli veriler sunmaktadır.

Karaz ile çağdaş ya da Karaz kültürünün son evreleriyle paralellik gösteren birçok araştırma merkezinde, dönemin karakteristik özelliklerine sahip olduğu tespit edilen

kırmızı-siyah renkli, açkılı ve el yapımı çanak çömlekler “*Karaz Türü Keramik*”, “*Hurri Keramiği*”, “*Karaz Keramiği*” ya da “*Karaz Kültürü*” olarak adlandırılmıştır (Kökten, 1944: 465-484; Burney-Lang, 1971: 43 vd.; Pehlivan, 1990: 170; Özgül, 2011: 53; Bahar, 2013: 195; Günaşdı, 2013: Ceylan, 2015a: 477).

Karaz kültürü, iki önemli özelliğiyle kendini göstermektedir. Birincisi mimari ikincisi ise keramik verileridir. Kültürün keramiğinden kısaca bahsedecek olursak, Karaz keramiği el yapımıdır. Çok kaliteli işçiliği olduğu için çeşitli dönemlerde çark yapımı olabileceği düşüncesi de doğmuştur. Karaz çanak çömleği son derecede düzgün profillidir. Süslemede, genellikle helezonik veya kesişen çizgiler ile paralel çizgiler kullanılmıştır. Karaz keramiği tek renkli ve astarlıdır. Çanak çömlekler açkılı ve parlak bir görünüme sahiptir. Keramik yapımında, yiv-oluk veya kabartma tekniğinin uygulandığı görülmektedir. Çanak çömleğin hamuruna katılan taşçık, kum veya samanın oranını, kabın boyutu belirlemektedir (Burney, 1958: 165; Koşay-Turfan, 1959: 364; Koşay-Vary, 1964: 15; Amiran, 1965: 165; Amiran, 1968: 317; Pehlivan, 1984: 49 vd.; Kınal, 1987: 29 vd.; Pehlivan, 1990: 170; Yalçın, 2012: 110-114-; 298; Sevin, 2003a: 145; Ünsal, 2006c: 131; Ceylan, 2015a: 479).

Karaz kültürünün ön plana çıkan ikinci önemli özelliği ise mimaridir. Kazılarda mimari yapılar tam olarak ortaya çıkarılamasa da taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli tek ya da çift odalı yapıların varlığı bilinmektedir. Ancak Doğu Anadolu ve özellikle Erzurum ve çevresinin arkeolojisi için dikkat çeken özenle yapılmış, büyük olasılıkla kutsal amaçlı ocaklar taşınmaz kültür varlıkları olarak karşımıza çıkmaktadır (Koşay-Turfan, 1959: 358; Amiran, 1965: 167; Koşay, 1984: 31; Sevin, 2003a: 142; Ceylan, 2015a: 478).

Karaz kültürü ile ilgili araştırmalar arttıkça bu kültürün orijin bölgesi hakkında bilim dünyasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Nitekim Braidwoodlar, keramiğin kökeninin Güney Kafkaslar ve Kura-Aras civarı olduğunu ileri sürerken Ortmann, Kuzey Suriye ve Amik (H)te tespit edilen buluntuların Doğu Anadolu Bölgesindeki Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı keramiğiyle ilişkili olduğunu ifade etmiştir (Braidwood-Braidwood, 1960: 518; Ortmann, 1963: 84). Hodd, Karaz keramiğinin erken Anadolu keramikleriyle açık bir akrabalığı olduğunu ve Khirbet Kerak’ın ilk kaynağının Kura-Aras Havzası olduğunu ileri sürmüştür (Hodd, 1951: 116-117). Childe, bu kültürün öz

vatanının Gürcistan olduğunu düşünmektedir (Childe, 1952: 219). Hanfmann ise bu kültürün Filistin'e kadar yayılmasını Asyanik göçlere ve istilalara bağlamıştır (Hanfmann, 1951: 360). Orthmann ve Braidwoodlar, bu homojen kültürün Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmasını, bölgedeki mücadeleler ve bunun sonucunda yaşanan göçlere bağlarlar (Orthmann, 1963: 83; Braidwood-Braidwood, 1960: 518).

Karaz kültürünün, Doğu Anadolu'ya özgü bir kültür olduğunu ifade eden J. Mellaart, kültürün, Malatya-Arslantepe ve Erzurum'da Pulur olmak üzere oldukça geniş bir sahaya yayıldığını ancak kökeninin henüz tartışma konusu olduğunu ifade etmektedir (Mellaart, 1958: 9 vd.). Bunun yanı sıra Mellink, bu kültürün anavatanının Doğu Anadolu olduğunu ve zaman içerisinde Elazığ ve civarını istila edip Fırat Nehri'ni takip ederek Amik (H)' e ulaşan topluluklar tarafından güneye taşındığını ifade etmektedir (Mellink, 1961: 197; Mellink, 1971: 171; Amiran, 1952: 96 vd.; Hood, 1951: 115 vdd.).

Erzurum ve civarında pek çok araştırma yapan M. Pehlivan ve A. Ceylan'ın görüşlerine göre ise bu kültür ve keramiği Transkafkasya bölgesinden Filistin'e, Malatya-Elazığ sahasından ise Kuzeybatı İran'a kadar yayılmıştır. Ayrıca Pehlivan ve Ceylan, Erzurum ve çevresinin bu kültürün anavatanı olabilecek özelliklere sahip bulunduğunu ve Karaz ve Sos Höyük'ün oldukça önemli bir yerleşme olduğunu ifade etmektedirler (Pehlivan, 1984: 37; Ceylan 2015a: 477 vd.).

Karaz kültürünün kökeni ve etimolojisi ile ilgili yapılan araştırmalar sayesinde bu kültür daha iyi tanınmaya başlamıştır. Günümüz bilim adamlarının yapmış olduğu arkeolojik kazılar ve bilimsel incelemeler sayesinde bu kültür hakkındaki bilgilerimiz artmaktadır. Bilim adamları, eldeki verilere dayanarak Hurrileri, Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye kadar göç ettikleri topraklarda tespit edilen "*Karaz Kültürü*" ile ilişkilendirmektedirler. Bu kültürün temsilcisi olan Hurriler, geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağlıyorlardı. Özellikle Erzurum civarında yapılan kazılardan elde edilen öğütme taşları, süzgeçler ve oraklar vb. tarım aletleri ile arpa ve buğday gibi tahıl ürünleri yapılan bu tarımın boyutlarını göstermektedir. Bu tür hayat tarzı, Hurrilere sürekli hareket edebilme kabiliyeti kazandırmıştır. İlk Tunç Çağı II'nin sonlarına doğru konar-göçer toplum yapısına sahip olan Hurriler, Doğu Anadolu topraklarının hayvan potansiyelini karşılayamaması sonucunda Fırat'ı takip ederek Amik Ovası üzerinden

Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlardır (Hood, 1951: 115; Woolley, 1953: 32 vd.; Lamb, 1954: 21 vd.; Mellaart, 1958: 9; Amiran, 1965: 165; Pehlivan,1984: 34; Pehlivan, 1994: 328 vd.; Polat, 2013: 88-105; Günaşdı, 2013: 55; Günaşdı, 2016: 116-117; Özgül, 2016: 142).

3.2. TARİHİ ÇAĞLAR

3.2.1. Hurriler

Mezopotamya'da büyük bir imparatorluk vücuda getiren Sami kökenli Akadlar'ın vesikalarından anlaşıldığına göre M.Ö. III. bin ortalarında, Asya kökenli bir kavim olduğu kabul edilen Hurrilerin anavatanı olarak Transkafkasya, Hazar Gölü ve Van Gölü öngörülmektedir. Bu kavim M.Ö. III. Binyılda anavatanlarından ayrılarak Mezopotamya'ya doğru göç etmişlerdir. (Bahar, 2004: 182; Günbattı, 2007: 37). Konuştuğu dil itibariyle Asya kökenli olduğu kabul edilen bu kavim, Eskiçağ tarihinde “*Hurriler*” olarak isimlendirilmektedir (Astour, 1972: 103; Alpman, 1981: 283).

Hurrilere ait en önemli metin, Mitanni kralı Tuşratta'nın (M.Ö. 1380-1350) Mısır kralı *Amenophis III*'e göndermiş olduğu 400 satırı aşan mektubudur. Bu mektupta Hurrilerden, “*Hurwuhe*” ve “*Hurruhe*” şeklinde bahsedilmektedir. Bunların yanı sıra, Boğazköy metinlerinde Hitit çivi yazılı metinlerde “*Hur-la*” ifadesinden başka “*Hur-ri*” formu da yer almaktadır (Gelb, 1944: 11 vd.; Wilhelm,1945: 2 vd.; Alpman, 1981: 284; Ünal, 1997: 12 vd.; Ünal, 2002: 85 vd.; Yiğit, 2005: 55-69; Akurgal, 2007: 119; Bingöl, 2013: 119 vd.).

Anadolu'da Hurrilerin varlığı hakkında bilgilerimizi Akad (Naramsin) metinlerinden, etkileşim içerisinde oldukları diğer kavimlerin vesikalarından anlaşılmaktadır. Akad kralı Naramsin'e ait bir belgede M.Ö. III. binyılda yer ve şahıs adlarında Hurrilerin isminin geçtiği görülmektedir. (Yiğit, 2005: 56; Wilhelm, 1994: 8-11; Bahar, 2013: 200; Yıldırım, 2016: 3) Anadolu hakkında bilgi veren yazılı metinler arasında en eski olanı yani Şartamhari metinlerinde de Akad Kralı Naramsin'e karşı Savaşan Anadolu Krallarından birine ait olarak görülen “Pampa adına, Nuzi vesikalarında Hurri şahıs isimlerini oluşturan bir eleman olarak rastlanılmaktadır (Laroche, 1966: 135; Güterbock, 1938: 67 vd.; Alpman, 1981: 185 vdd.; Yiğit, 2003; Yiğit, 2005, 56 vd; Yıldırım, 2016: 3-4).

Hurri dilinin, Asya kökenli bir dil yapısına sahip olduğu yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır. (Alpman, 1981: 283 vd.; Memiş, 2007: 38) Hurri dili bitişken diller içerisinde bulunmakta ve sonuna getirilen ekler ile değişmektedir. Hurrice ve Urartuca arasında yapılan incelemeler Hurri dili ile Urartu dilini birbiriyle ilişkilendirmektedir. (Yiğit, 2005: 55). Nitekim bu ilişkiyi Akurgal şöyle ifade etmektedir: “Urartuların dili Hurrice’ nin devamından başka bir şey değildir.” (Akurgal, 2007: 124). Bu ilişkiyi Ünal ise “Hurrice ile Urartuca’nın aynı coğrafyada birbirinden bağımsız bir şekilde geliştiğini ve her iki dilin akraba veya kardeş dil olduğunu” ifade etmektedir (Ünal, 1997: 11-35).

Hurri kültürünü tanımlamak için bilim dünyasında farklı isimlendirmeler bulunmaktadır. Nitekim bilim adamları: “*Kura-Aras Kültürü*”, “*Trans-Kafkasya’nın Eneolitik Kültürü*”, “*Yanık Kültürü*”, “*Karaz Kültürü*”, “*Khirbet Kerak*”, “*Erken Transkafkasya Kültürü*”, “*Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü*” isimlerini kullanmışlardır (Burney, 1958: 165 vd.; Piotrovskii, 1962: 7; Amiran, 1965: 165-167; Sagona, 1984: 15 vdd.; Pehlivan, 1990: 68 vd.; Memiş, 2003: 32; Bahar, 2013: 199-200). Nitekim bu isimlendirmelerle birlikte Hurrilerin erken dönemleriyle birlikte hâkimiyet alanlarının Karaz kültürü yayılım alanıyla aynı olması; keramik yanında mimari ve diğer bazı temel özelliklerinin birbiriyle özdeşleşmesi sonucu artık Karazı tesis eden ve yaşatanların Hurriler olduğu kabul edilmektedir (Pehlivan, 1994: 328).

Hititler dönemine ait Boğazköy metinlerinden elde edilen bilgilere göre; Anadolu’da yoğun bir nüfusa sahip olan Hurriler, Hititlerle pek de sıcak ilişkiler kuramamışlardı. Kuzey Suriye bölgesindeki devletlerle ilişkileri güçlü olan Hurriler, I. Hattuşili’nin Halep üzerine yaptığı sefere karşı çıkmış olacaklar ki, I. Hattuşili önce Hurriler’le mücadele etmiş sonra Halep’e yönelebilmiştir. Sadece I. Hattuşili döneminde değil neredeyse bütün Hitit kralları zamanında, Suriye Seferi düzenlenirken Hurri engeli ile karşılaşmıştır. Hititler’in kötü bir döneme girdiği dönemden de yararlanan Hurriler, gittikçe daha da güçlenerek Anadolu içlerine yayılmışlardır. Hititler’in Adana ve çevresinde egemenliklerinin zayıflamasını da fırsat bilen Hurriler, Çukurova’ya gelerek burada “Kizzuwatna Devleti”ni kurmuşlardır. Hitit- Hurri ilişkileri hakkında detaylı bilgi veren Telepinu Fermanı dönemi anlamak açısından oldukça önemlidir. (Alpman, 1981: 285; Alpman 1998: 31; Wilhelm 1994:23; Ceylan, 1994: 44 vdd.; Memiş, 2007: 33; Kınal, 1974: 415; Goetze, 1964: 1; Ünal, 1997: 20; Ünal, 2006: 15-44; Akurgal, 2015: 32).

Birbirinden bağımsız küçük devletler halinde yaşayan Anadolu’da gittikçe güçlenen Huriler, bölgeye gelen Mitanniler’le birleşerek Hurri-Mitanni Devletini oluşturmuş ve bölgedeki hâkimiyetleri artmıştır. Hurriler’in bu durumuna karşı Hitit Kralı Zidanta, Kizzuwatna krallarından İspat-Ahsu ve Pallia ile anlaşmalar yaparak, güney bölgesini güvenceye almak istemiştir. Hurriler’in sahip olduğu güç Hitit kralı II. Tuthalya zamanında oldukça azalmış ve Hititler, Suriye ve çevresine egemen olabilmişlerdir. Hitit Kralı Şuppiluliuma’nın saldırısı sonucunda oldukça zayıflayan Hurriler, bir dönem Hititler’e bağlanarak Asur devletine karşı tampon bölge olarak varlığını sürdürmüştür. M.Ö. 1200’lerde Anadolu’da yaşanan Ege göçleri sonucunda Hurri- Mitanni Devleti tamamen ortadan kalkmıştır. (Alpman, 1981: 297; Gabriel, 2002: 17; Yıldırım, 2016: 3-4).

M.Ö. 1550-1350 yılları arasında Önasya’nın en önemli devletlerinden biri olan Hurri-Mitanni Devleti’nin sınırları, doğuda Kerkük’ten batıda Akdeniz’e kadar uzanmaktaydı. Başkenti ise, bugün Şanlıurfa ili Ceylanpınar ilçesi ile eşleştirilen “*Waşşugani*” şehri idi (Kınal, 1987: 93; Ünal, 2002: 93; Memiş, 2003: 35; Ünal, 2006: 18).

Hititler’in Suriye üzerine yaptıkları, iktisadi ve askeri hareketleri Hurri-Mitanni devleti sınırlandırıyor (Memiş, 2007: 33) Bölye olmasına rağmen Hurriler, Anadolu ve Hititler için II. Tuthalya zamanında tehlike olmaktan çıkmıştır. Halep şehrini alan Tuthalya, artık Kuzey Suriye’de, Ege göçlerine kadar devam edecek (M.Ö.1200) olan Hitit hâkimiyetini bölgede tesis etmiştir (Kınal, 1947: 1-13; Alpman, 1981: 297 vd.). Hurri-Mitanni Devleti, M.Ö. 2. bin yılın ortalarında önemli bir güç iken, Hitit kralı Şuppiluliuma zamanında bölgede gücünü kaybederek Hititlere bağlı bir beylik durumuna gelmiştir. M.Ö. 1200 yılında cereyan eden Ege göçleri neticesinde hem Hitit İmparatorluğu hemde Hurri-Mitanni Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir (Goetze, 1957a: 61-63; Alpman, 1981: 298; Ceylan, 1991: 59; Ünal, 2002: 93-95).

Hurri toplumlarının politik ve sosyo-ekonomik örgütlenmesi ile ilgili bilgiler, Mitanni Krallığı’nın batı ucundaki Alalah ve doğu ucundaki Nuzi’de ortaya çıkarılan özel arşivlerden elde edilmektedir. M.Ö. 15-14. yüzyıllarda yaşamış geniş aile yapıları ile ilgili çeşitli veriler Nuzi arşivlerinde bulunmaktadır. (Wilhelm, 1945: 42-49).

Hurri ülkesinin dinsel kültürü hakkında bilinenlerin çoğunluğu Hurrice yazılmış belgelerde yer almıştır. Bazı eski verilere göre günümüze kadar gelen mitolojiler Hurri kökenli idiler. Hurri rahipleri Mezopotamya dini ve edebiyatının eserlerini taklit etmiş ve Hurri tanrılarını Mezopotamyalı tanrılarla tanımlayarak bu eserleri zenginleştirmişlerdir. Hurriler tanıdıkları tanrılarını kendi tanrılarını gibi kutsamışlar, kendileri ile özdeşleştirmişlerdir. Bunun sonucu olarak çeşitli Hurri tanrılarını bazı ülkelere ve bölgelerde özellikle merkezi Anadolu'da Kizzuwatna bölgesinde, Kuzey Suriye'de-Mari ve Kuzeydoğu Babil'de Luwian, Hatti, Hitit ve bazı Semitik boylar tarafından kutsanmışlardır. Hurri şehirlerinden Nuzi'de (Kerkük yakınlarında) yapılan bir tapınağın duvar resimlerinden anlaşıldığı gibi en önemli tanrılarını boğa, inek ve dana resimleri ile tasvir edilmiştir. Tanrı Teşup boğa, tanrıça Hepat inek ve bunların oğlu Tilla dana ile simgelenmişlerdir. Çocuk-tanrı Tilla Urartu'da; tura, Kizzuwatna'da Şarruma olarak tanınmaktadır. Ayinlere ilişkin yazıtlar Hitit krallarının yazıtlarından veya Hurrice'den tercüme edilmiş Hitit yazıtlarından toplanmıştır (Wilhelm, 1945: 49-76; Sevinç, 2008: 235-242). Yazılıkaya'daki kabartmalarda Hitit panteonunun başında yer alan Fırtına tanrısı Teşup ve Hepat, dağ üzerinde duran tanrılar, boğa adamlar, "Hurris" ve "Seris" ismini taşıyan boğa tasvirleri, Hurri dininin Hitit panteonunu ne kadar etkilediği bakımından oldukça önemlidir (Kınal, 1991: 209 vd.).

Bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları neticesinde rastladığımız bazı keramikler, Hurri (Karaz) keramiği ile büyük benzerlikler taşımaktadır. Bölgede yapılacak arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları neticesinde Tortum Çayı Havzasında (Tortum-Uzundere) Hurri varlığının daha iyi bir şekilde aydınlatılacağına inanıyoruz.

3.2.2. Hayaşa-Azzi

M.Ö. III. bin yıllarının sonlarına doğru Hurriler'in bölgeden göçlerinin ardından Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi tarihinde önemli bir yere sahip olan Hayaşa adı verilen bir siyasi örgütlenme karşımıza çıkmaktadır.

Araştırma sahamızın da içerisinde bulunduğu Hayaşa tarihinden bahsetmeden önce yapılan çalışmalar ışığında, Hayaşa-Azzi'nin konumu hakkındaki görüşlere değinmek yerinde olacaktır. Boğazköy'de tespit edilen tabletlerden anlaşılacağı kadarıyla Hititler Kızılırmak hattı çerçevesinde komşu Anadolu topraklarını Yukarı

Memleket ve Aşağı Memleket olarak ayırmayı uygun görmüşlerdir. (Güterbock, 1956; 63 vd.; Garstang, 1943: 37 vd.; Pehlivan, 1991: 22).

Hititlerin kuzeydoğu komşuları için sadece Hayaşa adını kullanmalarının sonucunda Azzi konum olarak, Hayaşa ülkesinin bir kısmını teşkil ederek Kummuha (Kemah)¹⁴ ve Aripşa (Giresun)¹⁵ arasındaki topraklara yerleştirilir.

Azzi-Hayaşa hakkında araştırma yapan Goetze, Azzi ismini, Hayaşa ülkesinde belirli bir kesime verilen isim olarak nitelendirmektedir. (Goetze, 1930: 24-25; Goetze, 1928: 25; Goetze, 1957b: 190). Friedrich, Azzi adının bazen Hayaşa yerine zikredildiğini ve Azzi'nin Hayaşa'ya ait, Hititlere yakın olan bir parçası olduğunu iddia eder. (Friedrich, 1930: 104). Diğer bir bilim adamı olan J. Garstang'da eserlerinde "Azzi- Hayaşa Birleşik Krallığı" tanımını kullanmıştır. (Garstang, 1943: 26 vdd.;;) Cavaignac, önceleri, "Hayaşa M.Ö. XIV. yy'da Doğu Anadolu'nun bütününe kaplayan büyük bir krallıktı. Onun Hititler'e kadar uzayan bir parçasını da Azzi oluşturuyordu" (Cavaignac, 1934: 14.) ifadesini kullanırken sonraları "Azzi Hayaşa halkı (Pehlivan, 1991: 24 vd.) ve Azzi veya Hayaşa Ülkesi (Cavaignac, 1934: 44; 1965:165)" tanımlarına yer verilmiştir. Birçok bilim adamı Azzi-Hayaşa özdeşliğini kabul ederken, Cornelius, Karadeniz kıyısındaki halkın Hititlerden daha önce de mevcut olduğunu ileri sürerek, Azzi'yi bu alan içerisine yerleştirmektedir. (Cornelius, 1973: 38). Cornelius'a göre Hayaşa bugünkü Erbaa-Horoztepe'nin bulunduğu yerde kurulu olup Azzi ülkesinin başkenti durumundadır. Azzi'nin, bazen Hayaşa ismi ile yani başkentinin adıyla tanımlandığı görülmektedir. (Cornelius, 1964: 13; Cornelius, 1967: 68; Cornelius, 1973: 71, 149, 193).

Hayaşa-Azzi konusunda araştırma yapan çok sayıda Türk bilim adamı bulunmaktadır. Nitekim bu araştırmacıların yaptıkları çalışmalar sonucunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Koşay, ilk olarak Azzi-Hayaşa'yı birbirine komşu iki ayrı krallık olarak düşünürken (Koşay - Turfan, 1959: 354-355), daha sonraki çalışmalarında "Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı" terimini kullanmıştır. (Koşay, 1964: 93; Koşay - Vary 1964: 6; Koşay, 1984: 25). Kınal, Hititlerin Anadolu'yu bir takım bölgelere ayırdığından hareketle çalışmasında Azzi ve Hayaşa'yı farklı ülkeler olarak

¹⁴ Kummuha'nın Lokalizasyonu için bkz: (Adontz, 1946:28; Forrer 1931, 2.; Garstang, 1943:48 vdd.; Garstang- Gurney, 1959: 35 vd.; Cornelius, 1973:140).

¹⁵ Aripşa'nın Lokalizasyonu için bkz: (Forrer, 1931:15.; Adontz, 1946:39.; Garstang-Gurney, 1959:37-39.;Goetze, 1967:132-137).

nitelendirmiştir (Kınal, 1953: 5) Kınal daha sonraları ise “Azzi-Hayaşa Memleketi” veya “Hayaşa Krallığı” ve daima onunla beraber ifade edilen “Azzi” terimlerini kullanmıştır (Kınal, 1954: 78; Kınal, 1991: 140). Dinçol, Doğu Anadolu’daki Azzi-Hayaşa Krallığı tabiri ile yetinir (Dinçol, 1982: 38). Pehlivan, Hayaşa-Azzi özdeşliğine katılmakla beraber Azzi’yi, Hayaşa-Hitit sınır bölgesine, Kummuha-Aripša arasındaki topraklara yerleştirir. Ayrıca doğal çevre ve siyasi olayları sonucunu dikkate alarak çekirdek Hayaşa topraklarını Erzurum-Giresun ve Rize’nin güneybatısı arasındaki topraklara, kuzeydoğu Anadolu’ya lokalize eder (Pehlivan, 1984: 62; Pehlivan, 1991: 28).

Araştırma sahamızın Hayaşa ile bağlantısını anlaya bilmek açısından Hayaşa’nın konumuna getirilen farklı görüşleri ifade etmemiz yerinde olacaktır. Nitekim Hayaşa konusunda önemli çalışmalar yapmış olan A. Goetze, Hayaşa’yı Hitit topraklarının kuzeydoğusuna yerleştirerek bu konu hakkındaki ilk tartışmayı açanlardan biri olarak kabul edilir (Goetze, 1928: 25 vd.). E. Cavaignac da, Hayaşalılar’ın dağlık bölgede I. Şupullulima ile çarpışmaya girdiğini belirterek, Hayaşayı Kuzeydoğu Anadolu’ya yerleştirmeyi uygun bulmuştur. Ona göre Hayaşa’nın sınırları Yeşilirmak’tan Van Gölü’ne kadar uzanmaktadır (Cavaignac, 1932: 13).

Önemli bilim adamlarından J. Garstang’a ise, Hayaşa’yı Van’a konumlandırmanın yanlış olduğunu söylemektedir. (Garstang, 1943: 47 vd.) Hayaşa Fırat Nehri ile Karadeniz Bölgesini içine alana bölgeye yerleştirilmelidir. Bu bölgeye konumlandırılması için başta Aripša ve Dukkama olmak üzere bölgedeki önemli şehirlerin iyi anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir (Garstang, 1943: 50 vd.) J. Garstang, O. R. Gurney beraber ele aldıkları “*Hititler Dönemi Anadolu Coğrafyası*” adlı eserde Hayaşalılar ile alakalı en değerli bilgilerin II. Murşili dönemine ait yıllıkların olduğunu ifade etmektedir (Garstang- Gurney, 1959: 37 vd.; Friedrich, 1930: 106; Hrozny, 1947: 129 vd; Forrer, 1931) Konumu ile ilgili Hititlerin Hayaşalılar’a yaptığı akınlardan hareket eden O. R. Gurney ise I. Şupullulima ve II. Murşili dönemlerinde Hayaşa’yı Yukarı Memleket’in komşu ülkesi olarak görmektedir (Gurney, 1948: 45 vd.) E. Meyer’de O. R. Gurney ile aynı düşünceden hareket ederek Hayaşa’yı Kuzeydoğu Anadolu’ya konumlandırmaktadır (Meyer, 1953: 449; krş. bak. Güterbock, 1961: 85) Bölgenin arkeolojisini belirlemede önemli bir etkisi olan H. Z. Koşay ise E. Meyer, E. Cavaignac ve O. R. Gurney’in düşüncelerini biraz daha spesifik bir şekilde ele alarak

Hayaşa'yı Erzurum sahasına konumlandırmaktadır (Koşay-Vary, 1964: 6; Koşay-Turfan, 1959: 350 vd.; Koşay, 1972: 464; Pehlivan, 1991: 30)

Pehlivan, Azzi-Hayaşa tanımlamasını kullanan bilim adamlarından olup, ikisinin aynı anlamda kullanıldığını düşünmekle birlikte, Azzi'yi Hayaşa-Hitit sınırlarına, diğer bir deyişle Kummuha-Aripsa arasına konumlandırmaktadır. Ancak siyasi gelişmeleri de dikkate alan Pehlivan, Hayaşa'nın temellerini Erzurum-Giresun ve Rize'nin güneybatısında yer alan topraklara, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesine konumlandırmaktadır.

Bölgenin iklimi, doğal çevre şartları, coğrafi yapısı, önemli yol ve geçitleri göz önüne alındığında Hayaşa topraklarını, araştırma sahamızın da içerisinde bulunduğu coğrafi şartları benzer olan Çoruh-Kelkit Vadisi'ne, Karadeniz'e paralel konumda bulunan topraklara lokalize olabilir. Ancak Hayaşalılar tarihleri boyunca bu topraklara bağlı bulunmamışlardır. Hitit devletinde sık sık tekrar eden otorite boşlukları, saltanat kavgaları ve ayaklanmalardan faydalanan Hayaşalılar, ülkelerinin bulunduğu stratejik avantajların da yardımıyla sınırlarını, Hititlerin aleyhinde batıda Ordu (Tibya), güneyde de Elazığ-Malatya (İşuwa-Samuha yakınları)'ya kadar genişletmeyi başarmışlardır (Pehlivan, 1991b: 39).

Konumuzun ve çalışma alanımızın asıl kısmını oluşturan Hitit-Hayaşa ilişkilerine, Hayaşa ve Hitit krallarının faaliyetleri ve karşılıklı temasları çerçevesinde değinilecektir. Hitit kralları, III. Tuthalya (M.Ö. 1410-1390), I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1385-1345) ve II. Murşili (M.Ö. 1344-1306) döneminde Hayaşa ile birçok savaş meydana gelmiştir (Pehlivan, 1991b: 41; Duran, 2003: 26; Ünsal, 2006a: 114).

M.Ö. 1400'lerde, Hitit kralı III. Tuthalya döneminde, Hayaşalılar, Hitit ülkesine saldırarak Yukarı Memleket'in güvenliğini tehlikeye sokmuşlar. Çok geçmeden Hitit kralı adına Şuppiluliuma, Hayaşalılar'ı karşılamak için Hattuşaş'tan harekete geçer. Henüz genç bir prens olan Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345), Hitit kralı III. Tuthaliya adına bölgenin güvenliğini sağlamak için harekete geçer (Güterbock, 1956: 62- 63). Yukarı Memleket'in sınır boyunda yer alan Şamuha'ya ulaşınca ordusunu dinlendirmek ve eksiklerini tamamlamak amacıyla şehirde kalır. Hayaşalılar'ın üzerine yürüme gayesinde olan Şuppiluliuma, Kaşka savaşçıları ile karşılaşınca onları etkisiz hale getirerek yoluna devam eder. Bunun üzerine Kaşkalılar, Hayaşalılar'la ittifak yaparlar

da bu ittifak Şuppiluliuma tarafından bertaraf edilmiştir (Pehlivan, 1984: 54; Pehlivan, 1991b: 42 vd.; Ünsal, 2006a: 115).

Krallığı süresince III. Tuthalya'nın sıklıkla hastalandığı görülmektedir. Sürekli geçirdiği bu rahatsızlıkların iyi olmasıyla birlikte Hititler için tehlike arz eden Aşağı Memleket'te Masa¹⁶ ve Kammala¹⁷ halkına karşı harekete geçer. (Cavaignac, 1930: 230 vd.; Güterbock, 1956: 65 vd.) III. Tuthalya bu hareketten başarılı bir şekilde geri dönerken Kaşka ve Hayaşalıların memleketlerine saldırdıkları bilgisini alır.

Karanni isimli lider çevresinde bir araya gelen Hayaşalılar, Fırat'ı izleyerek Hitit bölgesine girmiş ve Kummuha şehrini talan etmişlerdir. Yağma hareketlerini sürdüren Karanni ve ordusu Şamuha civarına kadar ulaşmışlardır. Bunun üzerine III. Tuthalya Yukarı Memleket'e dönmüştür. Hastalığı nükseden III. Tuthalya, komutayı Şuppiluliuma'ya devretmiştir. Zorlu mücadeleler sonucu yorgun düşen ordunun dinlenmesine Şuppiluliuma izin vermeden yola koyulmuştur. Şuppiluliuma'nın bu hareketinin ardından Karanni ve ordusu Şamuha'dan geri gitme yolunu seçmişlerdir. Kummuha çevresine ulaşıldığında "İlk Büyük Hesaplaşma" adıyla bilinen savaş ortaya çıkmıştır. Bu savaş hakkında bilgilere ulaştığımız tabletin devamındaki bölüm kırıktır. Bu nedenle savaşın nasıl sonuçlandığını bilemiyoruz. Tabletten kırık kısımdan sonraki satırlarından bazı sonuçlar çıkarılmaktadır. Şuppiluliuma'nın Hukkana/ş ile tahta çıktığı yıllarda bir anlaşma yaptığı anlaşılmaktadır. Anlaşmadan anlıyoruz ki Karanni öldürülmüş yerine Mariya/ş gelmiştir (Friedrich, 1930: 103-161; Pehlivan, 1984: 63; Pehlivan, 1994: 331; Pehlivan, 1991b: 45 vd.; Ünsal, 2006a: 115 vd).

Bilim insanları Hayaşalılar'ın kralı olarak bilinen Mariya/ş'nın krallığı konusunda şüphelidirler. Bu konu ile ilgili bilim adamlarından J. Friedrich'e göre Mariya/ş Hayaşa topraklarında etkin bir lider özelliği olmasına rağmen krallık vasfına erişememiştir (Friedrich, 1930: 104 -160 vd.). Bir başka bilim insanı olan Güterbock'a göre Hitit kralı III. Tuthalya tarafından Mariya/ş, Kummuha savaşından sonra tahta geçirilmiştir. (Güterbock, 1967: 35) Hukkana anlaşmasında Mariya/ş ile ilgili verilen bilgilerin gerçekliğini önemli bilim insanlarından E. Cavaignac savunur (Cavaignac, 1930: 16 vd.) Mariya/ş'nın Hayaşa topraklarındaki konumunun halen daha belirsizliği E. Forrer ve N. Adontz tarafından savunulmaktadır (Forrer, 1931: 3; Adontz, 1946).

¹⁶ Hititçe çivi yazılı metin yerleri ve literatürde Maşa Ülkesi'nin geçtiği yerler için bkz. Taş, 2007: 15-34.

¹⁷ "Kamala Ülkesi" hakkında geniş bilgi için bkz. Güterbock, 1956: 65 vd; Taş, 2007: 19.

Hititlerin, Hayaşalıları mağlup ettiğini ve Hayaşalıları kendilerine bağlı bir beylik gördükleri Hukkana anlaşmasındaki verilerden yola çıkarak söylenilebilir. M. Pehlivan'a göre Hayaşa kralı Mariya/ş Hitit-Hayaşa münasebetlerini düzene sokmak için saraya gitmiş fakat buradaki olumsuz hareketlerinden dolayı III. Tuthalya tarafından M.Ö. 1390 itibariyle öldürülmüştür. Bu da Hititlere bağlı vasal bir krallık durumuna Hayaşalıların geldiğini ortaya koymaktadır. Mariya/ş'ın ölümünün ardından Hukkana/ş tahta geçmiştir. (Pehlivan, 1984: 64; Pehlivan, 1994: 330) III. Tuthalya'nın ölümü üzerine Hitit tahtına Tahkanti Tuthalya gelmiştir. I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345) Hitit kralına yapılan bağlılık sözüne rağmen Tahkanti Tuthalya'yı yerinden indirerek Hitit krallık koltuğuna geçmiştir Bu olayların ardından Hitit Devleti karışmış ve birkaç yıl süren karışıklık meydana gelmiştir. Bu karışıklıklardan dolayı Hititlere bağlı krallık veya beylikler devlete karşı ayaklanarak saldırıya başlamışlardır. Mariya/ş'ın öcünü almak isteyen Hayaşalıları da Hitit devletine karşı hareket ederek Hitit topraklarını yağmalamışlardır. Hayaşalıları, Karanni zamanında yaptıkları gibi Şamuha yakınlarına kadar ilerlemişlerdir. (Cavaignac, 1932: 10 vd.; Pehlivan, 1984: 64 vd.; Pehlivan, 1991b: 51; Ünal, 2006a: 118).

Hitit Devleti, I. Şuppiluliuma zamanında kargaşa içine girmişti. Hattuşuş ve yakınları haricinde tüm yerler işgal altındaydı. I. Şuppiluliuma büyük bir mücadele vermiş ve Hititleri tarih sahnesinden silinmekten kurtarmıştır. (Goetze, 1928: 26; Schmökel, 1957: 127; Cornelius, 1973: 149) Hayaşalıları ile evlilik yolunu seçerek Hukkanaş ile dostane ilişkiler tesis etmiştir (Hrozny, 1947: 129; Kinal, 1954: 78; Schmökel, 1957: 127; Garstang Gurney, 1959: 37; Goetze, 1967: 95 vdd.; Pehlivan, 1991: 52 vd.; Ceylan, 1994: 57; Ünal, 2002: 78).

Kızını Mitannili Mattivaza ile kardeşini ise Hukkana ile evlendirme yolunu seçen Şuppiluliuma, Hitit ülkesine gelebilecek saldırıların önüne geçmiştir. Hayaşalıları ile karşılıklı güven ve dostane ilişkilerin sağlanması sonucunda her iki taraf arasında Hukkana Anlaşması¹⁸ yapılmıştır. ((Pehlivan, 1984: 66; Pehlivan, 1991: 53 vd.; Ceylan, 1994: 76 vd.; Ünal, 2002: 78).

¹⁸ Hukkana anlaşmasının geniş metnine ulaşmak için bkz: Friedrich, 1930: 103 vd.; ayrıca, Goetze, 1928: 26; Forrer, 1931: 2 vd.; Cavaignac, 1930: 15 vd.; Contenau, 1934: 173 vd.; von Bossert, 1944: 133 vd.; Alp, 1947: 474; Schuler, 1965: 6 vd.; Güterbock, 1967: 34 vd.; Otten, 1969: 359; Goetze, 1975: 119; Monte-Tischler, 1978: 60).

Hukkana anlaşmasında, Hititlerin genelde yapmış oldukları iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihçesinde yazılmıştır. Ayrıca buna ilaveten anlaşmanın neden ve niçin yapıldığı geniş bir şekilde belirtilmiştir. Araştırmacılar bunun sebebini Hukkana'nın alt tabakadan biri olmasına ve Hititler tarafından Hayaşalıların barbar bir ülke olarak görülmesinden kaynaklandığı düşünmektedir. (Friedrich, 1930: 103 vd.; Pehlivan, 1991: 54).

Yapılan Hukkana adlı barış anlaşmasıyla Hitit-Hayaşa arasındaki ilişkilerde 50 yılı aşkın sorun çıkmaması Hayaşalıların bu dönemi ile ilgili yazılı vesikalarda bilgi eksikliğine yol açmıştır. Şuppiluliuma'nın kızıyla aile kurarak krallık koltuğundaki yerini tastikleyen Hukkana'nın, kaç yıl tahtta kaldığı, kendisinden sonra krallığa soyundan birinin mi geldiği ile ilgili bilgiler açıklanamamaktadır (Pehlivan, 1984: 67; Pehlivan, 1991b: 58) Hitit Devleti ve Hayaşalılar, Hukkana Anlaşmasıyla aralarında barış tesis etmişlerdir. Sağlanan bu ortam II. Murşili'nin (M.Ö. 1345-1315) tahta çıktığı yıllarda Hukkana'nın soyundan gelmediği anlaşılan Anniya/ş'ın tahta çıkmasıyla dostluk bozulmuştur. (Garstang-Gurney, 1959: 36 vd.; von Schuler, 1965: 44 vd.; Pehlivan, 1991: 59). Anniya/ş, II. Murşili'nin müdahale etmeyeceğini düşünerek ilk iş olarak Kuzey Suriye'deki Mitanni Devletini hakimiyeti altına alma yoluna seçmiştir. Anniya/ş, Kannuva, Dankuva ve İstitina şehirlerine saldırılar düzenleyerek çok sayıda esir ve ganimeti topraklarına geri götürmüştür. Kaşkaların ilk kralı olarak tanınan Pinhuniya/ş ile bir anlaşma imzalayan Anniya, Hitit Devletine karşı bir güvenlik bölgesi tesis etmek istemiştir (Adontz, 1946: 33; von Schuler, 1965: 44 vd.). II. Murşili, bu sıralarda, Kuzey Suriye'de huzuru tesis etmiş ve kendilerini rahatsız eden ve Doğu Kaşka boylarını bir araya toplayarak küçük bir devlet kurmayı başaran Pinhuniya üzerine yürümüş ve onları cezalandırmıştır (II. Murşili saltanatının yedinci yılında başarılarına bir yenisini katmak üzere Hayaşa üzerine hareket etmeye karar kılmıştır Goetze, 1967: 89 vd.).

M.Ö. 1337 yılında Anniya/ş'ya gönderdiği mektupta II. Murşili, Anniya/ş'dan Hayaşa'ya götürdüğü Hitit insanlarını ve bölgeden aldığı ganimetlerin iadesini talep etmiştir. Ancak Anniya/ş bu duruma olumsuz yaklaşmıştır. II. Murşili, Anniya/ş'a ikinci bir mektup yazmıştır. II. Murşili'nin saltanatının 8. yılında Anniya'yı bertaraf edebilmek için büyük bir mücadele içine girdiği görülmektedir. II. Murşili'nin bu mücadelesi boşuna değildi. II. Murşili'nin, düzenlemeyi düşündüğü seferi haber alan

Hayaşalılar, akıllıca bir politika izleyerek ellerindeki esirlerden bir kısmını geri göndermeyi teklif etmiş ve bu sayede seferin önüne geçmeye çalışmışlardır. Ancak II. Murşili'nin seferden vazgeçmesi üzerine Hayaşalıların verdikleri sözden geri döndükleri anlaşılmaktadır (Pehlivan, 1984: 67 vdd.; Pehlivan, 1991b: 63; Ceylan, 1994: 100 vd.).

Kuzey Suriye'de M.Ö. 1335 yılına gelindiğinde işler iyice sarpa sarmış bunun üzerine II. Murşili'nin kendisi güneye giderken kuzeye komutanlarından Şarap Ulusu (Şaraptarbaşı) Nuvanza/ş'ı göndermiştir. II. Murşili'nin göndermiş olduğu komutan 700 savaş arabası ve 10.000 piyadeden meydana gelen ordusuyla, Hayaşalıları yenilgiye uğratmıştır. (Pehlivan, 1991: 64) Ancak bu sefer Hayaşalıları tam olarak ortadan kaldırmaya yetmemiştir. II. Murşili bu olayı tamamiyle bitirmek için Kizzuwatna'dan Kargamış yoluyla (Tegarama/Gürün'e) Sivas'a geçmiş burada diğer ordu ile birleşerek hareket etmiştir (Bak. Garstang-Gurney, 1959: 41 vd.; von Schuler, 1965: 23 vdd.; Goetze, 1967: 125; Cornelius, 1967: 74; Pehlivan, 1991: 64).

Saltanatının onuncu yılında II. Murşili tekrardan Hayaşa seferine çıkmaya karar vermiştir. Kayıtlarda ilk kez geçen Ingalava şehrinden yola çıkarak Hayaşa üzerine hareket etmiştir. Aripşa (Giresun) ve Dukkamma (Şebinkarahisar) dışındaki şehirler II. Murşili'nin ordusuyla baş edemeyeceklerini anladıkları için savaştan çekilmiştir. Aripşa şehri ise, savaş sonucunda tahribata uğratılarak yağma edilmiştir. Bu durumu görenek geri adım atan Dukkamma şehri teslim alacaklarını ve Hitit ordusuna katılacaklarını söylemişlerdir. Bunun karşılığında da şehrin yağma ve talan edilmemesini talep etmişlerdir (Forrer, 1931: 13 vd.; Garstang-Gurney, 1959: 37 vd.; Cornelius, 1973: 193).

Saltanatının on birinci yılında Hayaşalıları tam olarak ortadan kaldırmak için tekrar bir sefer düzenleyen II. Murşili amacına ulaşmıştır (Forrer, 1931: 21 vd.; Pehlivan, 1984: 71 vd.; Pehlivan, 1991: 66 vd.). Artık Hayaşalılar, Hititler için bir sorun olmaktan çıkmıştır. Hayaşalıları II. Murşili dönemiyle beraber Hititlere bağımlı bir duruma gelmiştir (Goetze, 1928: 34; Goetze, 1975: 124). Ancak IV. Tuthalya (M.Ö. 1250-1220) dönemine gelindiğinde Hayaşalıların tekrardan Hititler için problem olmaya başladığı görülmektedir. IV. Tuthalya döneminden sonra Hitit kayıtlarında Azzi-Hayaşa adının oldukça az görülmesi Hayaşalıların bölgedeki etkinliğinin ortadan kalktığı

anlamına gelmektedir. (Goetze, 1928: 34; Cornelius, 1973: 193; Pehlivan, 1984: 69 vdd.; Pehlivan, 1991b: 63 vdd.; Ceylan, 1994: 101 vdd).

Hayaşalılar'ın araştırma sahamızın da içerisinde bulunduğu geniş bir coğrafyada hâkimiyet sürdüklerini söyleyebiliriz. Yüzyıllar boyu bu topraklarda varlığını sürdüren, her türlü mirası ve kültürel geleneği kendilerinden sonrakilere aktarmışlardır.

3.2.3. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı

Urartu ve Asur tarihinde önemli bir yere sahip olan Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı, son yıllarda yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yoğun bir şekilde ilgi çeken bir konu haline gelmiştir. Konu üzerinde yapılan çalışmaların artması, krallık hakkında yeni görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çalışma sahamızın daha iyi anlaşılması açısından ele alınması gereken konulardan biri Daiaeni ve Diauehi'nin aynı olup olmadığıdır. İkinci olarak bunların ayrı ayrı ele alındığında, Asur ve Urartular zamanındaki konumlarının ne şekilde değerlendirildiğidir.

Asur kaynaklarına göre Diauehi, Urartu kaynaklarına göre ise Daiaeni olarak isimlendirilen ülkenin lokalizasyonu hakkında bu güne kadar farklı görüşler ortaya atılmıştır. Asur ve Urartu Krallığı'nı yakından ilgilendiren Daya(e)ni/Diau(e)hi'nin yayılım alanı, iki devletin yazıtlarında geçen ifadeler ve beyliğin olası sınırlarında bulunan yerleşmeler ışığında belirlenmeye çalışılmıştır. (Tarhan 1978: 91 vdd.; Pehlivan, 1991: 22- 28 vd.; Çilingiroğlu, 1994a: 10 vd.).

Daiaeni'den bahseden, Asur kaynakları bu ülkenin Nairi'nin kuzeyinde ve Asur'a uzak bir noktada olduğunu göstermektedir. Salmanassar III saltanatının üçüncü ve on beşinci yıllarında Daiaeni'ye kadar varan fetihlerde bulunmuştur. M.Ö. 856 yılına denk gelen üçüncü yıl seferinde Daiaeni'yi her şeyi ile zapt ettiğini, M.Ö. 844' teki on beşinci yılında gerçekleştirdiği seferinde ise Fırat'ın kaynağına kadar ilerlediğini kaydeder (Pehlivan, 1984: 78-79; Pehlivan, 1991: 27).

Urartu kayıtlarında ise Diauehi ismi, Urartu krallarından Menua ve Argiştı I'in yazıtlarında geçmektedir. Bu kayıtlarda Diauehi, Karasu'nun kaynak bölgesini de sınırları içerisinde bulunduran bir ülke ya da beylik olarak görülmektedir.¹⁹

¹⁹ Ayrıca Diauehi hakkında bilgi veren Urartu yazıtları hakkında bkz. König, 1955: 23; Melikişvili, 1960: 36, 37, 68, 69, 127, 128; Payne, 2006: 89 vd.)

Daya(e)ni/Diau(e)hi ülkesinin lokalizasyonu konusunda bilim adamları arasında fikir ayrılıklarının olduğunu görmekteyiz. Bu bilim adamlarından Melikişvili, Daiaenin ülkesini Karasu Havzası'nın çıkış noktası (Erzurum-Dumlu Dağları) ile Güney Gürcistan arasına lokalize etmiştir. Ayrıca Melikişvili'ye göre Daya(e)ni/Diau(e)hi ülkesi bölgedeki en güçlü ülke konumundadır. Bunun nedenini ise Asurluların tüm saldırılarına rağmen ayakta kalmayı başarabilen tek ülkenin "Diauehi Krallığı" olmasına bağlamıştır. Melikişvili'ye göre, Asur kaynaklarında Daiaeni/Daiani ismiyle anılan ülke Urartu kaynaklarında da Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla bu iki ülkenin aynı krallık olduğunu ifade etmektedir. (Melikişvili, 1950: 26; Pehlivan, 1991: 28).

Russel, Dayaeni'nin konumuna ilişkin Asur kanıtlarının açık fakat zayıf olduğunu ifade eder. "Dayaeni Urartu dolaylarındadır" (Salmanasar'ın 3. ve 15. Palu Seferleri), "Dayaeni Fırat'ın kaynağına yakındır" (Salmanasar'ın 15. Palu Seferi). "Dayaeni Tiglath-pileser I'in bir yazıt bıraktığı Yoncalı yakınlarında olabilir". şeklinde ifade etmektedir. Russel, Melikişvili ve Burney gibi Yoncalı yazıtından yola çıkarak, Daya(e)ni/Diau(e)hi krallığını Fırat'ın kaynak bölgesine yani Erzurum ve çevresine konumlandırır. (Russel, 1984: 185-186 vd.)

Diakonoff, Dayaeni ile Diauehi ülkelerinin aynı olduğunu savunur. Konum olarak ise Çoruh Havzası ile Fırat'ın kaynak kısmını gösterir. (Diakonof, 1951: 277; Pehlivan, 1991: 29). Diakonof, Diauehi ülkesi için antik çağ yazarlarından Ksenophon'un metinlerinde geçen Taik-Tayk-Tay-k yani günümüzdeki Oltu ve çevresini de Daiaeni ülkesinin merkezi olarak gösterir. (Ksenophon, IV. IV. 1 vdd.; IV.V. 2 vdd.; IV.VI. 4 vdd.; Salvini, 1995: 22 vd.; Pehlivan, 1991: 30 vd.). Van Loon ise bu durumu Diauehi olasılıkla Erzurum'un tamamını kapsamakta ve Gürcistan'ın içerisine doğru genişlediği şeklinde ifade etmektedir (Van Loon, 1966: 12). Araştırmacı Barnett ise "Diauehi Krallığı ile ilgili bazı araştırmacılar, oldukça inandırıcı olmayacak bir biçimde Dayaeni'yi daha sonra Urartulular tarafından Diaue(hi) olarak isimlendirilen krallık ile tanımlarlar, Dayaeni, Ksenophon'un M.Ö. 4. yüzyılda, Taochoi ismi altında karşılaştığı insanlar ile aynı olabilir" şeklinde açıklamaktadır (Barnett, 1982: 330).

Herzfeld, Diaeni ve Diauehi'nin konumunu Çoruh'un kollarından birini oluşturan Oltu çayı ve çevresine yaparken, Meyer, Daiaeni'nin sınırlarını biraz daha genişleterek

Karadeniz'e kadar ulaştırır (Pehlivan, 1991:). Piotrovskii de benzer önerilerin bir başkası ile karşımıza çıkarak Diauehi alana yerleştirir (Piotrovskii, 1966: 38; Piotrovskii, 1969: 43). Salvini, Diauehi'nin konumu için Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh'un kaynağını oluşturan akarsuların olduğu yerleşim yerlerini göstermektedir (Salvini 1967, 22-23). Wilson'da Salmanassar III'ün on beşinci yıl sefer kayıtlarını dikkate alarak bu ülkenin konumunun, Karasu'nun kaynağına yakın topraklarda olması gerektiğini ifade eder. Ayrıca bu görüşlerine, Taok/Tao olarak değerlendirilen yer isimlerinin Diauehi ile aynı kökten gelmiş olabileceğini de ekler (Wilson 1962, 104, 106 vd.).

Burney, Daya(e)ni/Diau(e)hi, Erzincan-Erzurum ovalarından Doğu Karadeniz Dağlarının eteklerine kadar olan kısımda gösterir. Daya(e)ni/Diau(e)hi ülkesinin merkezini ise Pasinler- Aşkale-Tercan arasındaki bölgenin oluşturduğunu savunur. (Burney, 1966: 50 vd.; Burney-Lang, 1971: 137 vd.).

Yukarıda birçok yabancı bilim adamının Daya(e)ni/Diau(e)hi'nin lokalizasyonu ile ilgili görüşleri belirtilmiştir. Bunun yanında Türk bilim adamlarının da bu konu ile ilgili görüşlerine yer vermek yerinde olacaktır. Türk bilim adamlarından Çilingiroğlu da Asur kralı III. Salmanassar'ın verdiği bilgilerden yola çıkarak Daya(e)ni/Diau(e)hi'yi Karasu Nehri'nin kaynağına yani Erzurum-Dumlu yakınlarına yerleştirmektedir. (Çilingiroğlu, 1994a: 9 vd.) Daya(e)ni/Diau(e)hi Ülkesi hakkında ayrıntılı araştırma yapan M. Pehlivan, Dayaeni/Diauehi ülkesini yazıtlarda geçen coğrafi tanımlamalardan, stratejik olgulardan yola çıkarak merkezini Sarıkamış ile Aşkale arasına lokalize etmiştir. Ancak, Urartu krallığının bölgedeki gücü nedeniyle M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren Urartulara bağlanmış ve M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarına kadar kuzeyde Çoruh Vadisi, güneyde ise Erzincan-Varto arasında bir bölgenin etki alanları içerisinde olduğunu savunmaktadır. (Pehlivan, 1991: 31 vdd.).

Yukarıda belirttiğimiz tüm değerlendirmeler ve 1998 yılından itibaren A. Ceylan'ın bölgede yürüttüğü ve bizimde ekip üyesi olarak yer aldığımız bilimsel araştırmaların sonuçlarına göre, söz konusu ülkenin ana yerleşim alanının Erzurum ve çevresi olduğunu kabul etmekle birlikte ülke sınırlarının Çoruh Nehri'nin kaynak kesimine kadar genişlediğini gerek kaynaklardan gerekse arkeolojik araştırmalardan anlamaktayız. Bu da bize Çoruh Nehri'nin kaynaklarından birini oluşturan Tortum

Çayının geçtiği Tortum ve Uzundere'nin de bu ülke sınırları içerisinde yer aldığını göstermektedir.

3.2.3.1.M.Ö. XIII-IX Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diau(e)hi

Hayaşa krallığı dışında Doğu Anadolu'daki bu siyasi örgütlenme Asur kayıtlarında "Uruatri" olarak tanımlanmakta ve Tukulti Ninurta I. (M.Ö. 1244–1208) döneminde de "Nairi ülkeleri"²⁰ olarak isimlendirilmektedir. Asur şehrinde bulunan bir sarayın yeniden inşasıyla alakalı bir yazıtta: "...Nairi Ülkelerinin 43 kralı -savaşmak için- yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çaylarını ve derelerini sel haline getirdim..." şeklindeki ifadeyle, "Nairi Ülkeleri" tanımını kullandığını görmekteyiz (Luckenbill, 1926-1927: 144).

Asurlular, I. Tukulti-Ninurta döneminde duraklama içine girmişti. Bu dönemde kuzeye, Nairi ülkelerine sürekli olarak düzenlenen seferler durmuştu. I. Tiglathpaleser'in (M.Ö. 1115-1077) tahta çıkmasıyla bu durum son bulmuştu. I. Tiglath-pleser Asur ülkesinde bulunan Anu-Adad tapınağının köşesine ilk 5 yılki icraatlerini anlatan bir yazıt diktirmiştir. Dört kil prizmadan oluşan bu ünlü yazıt "Prizma Yazıtı" olarak bilinmektedir. Bu yazıtta I. Tiglath-pleser, Nairi ülkesinin 23 kralına karşı verdiği mücadelesini anlatmaktadır. (Luckenbill, 1926-27: 236; Lehmann-Haupt, 1931: 115 vd.; Adontz, 1946: 53 vd.; Meyer, 1953: 362; Piotrovskii, 1959: 59 vd.; Burney, 1966: 58 vd.; Salvini, 1967: 51 vd.; Herzfeld, 1968: 115 vd.; Olmstead, 1968: 63 vd Pehlivan, 1984: 78 vd.; Pehlivan, 1991: 24 vdd.; Pehlivan, 1994: 332; Ceylan, 1994: 180 vd.; Çilingiroglu, 1994: 7 vd.) Bu yazıtta şu sözler yer almaktadır;

"Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlkle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerilerine hücum ettim ve Adad'ın -verdiği- coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele

²⁰ Nairi Ülkeleri hakkında geniş bilgi için bk., Belli,1982a:150.; Çilingiroglu, 1984:39 vd.; Çilingiroglu,1994:6 vdd.; Piotrovskii,1966:58 vdd.; Piotrovskii,1969: 43 vdd.; Salvini,1967:14 vdd.

geçirdim. Onlara yardımagelen Nairi'nin 60 kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızragımın ucunda Yukarı Deniz²¹'e kadar takip ettim.... Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı". (Luckenbill, 1968: 236).

I. Tiglat-Pileser dönemine ait olan Prizma Yazıtı Daiaeni ve Tumme ülkesinin tarihi coğrafyası hakkında en ayrıntılı bilgi veren kaynaktır. Prizma yazıtında Asur kralının Tumme ülkesine Fırat Nehrini geçtikten sonra ulaştığı yazılmaktadır. Daha sonra Nairi ülkesinin içinde yer alan 21 ülke²² ve son olarak da Daiaeni'den bahsedilmektedir. (Barnett, 1982: 331; Çilingiroğlu, 1994a: 10) Bu metindeki önemli noktalardan birisi Asur kralının gerçekten Fırat Nehrini geçip geçmediğidir. Eğer Fırat Nehri geçilmişse hangi bölgeden geçişin gerçekleştiği önemli bir konudur. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla sefer Yukarı Deniz'e yani Van Gölü'ne doğru düzenlemişti. Bu durumda Van Gölü'ne ulaşmak için Fırat Nehrini geçmek hem zaman kaybı hem de gereksiz bir durumdu. Muhtemelen I. Tiglat-Pileser Habur Nehrini veya Fırat Nehrinin bir kolu olan Çağçağa suyunu geçmiştir. Ayrıca birçok yazıtta Nairi ülkelerinin "Geniş Nairi Ülkeleri" olarak geçmesi dikkat çekicidir. Bu durum Nairi ülkesinin geniş bir alana yayıldığını bizlere göstermektedir. (Luckenbill, 1968: 270; Pehlivan, 1991: 25 vd.; Ceylan, 1994: 173; Çilingiroğlu, 1994a: 11).

Prizma Yazıtında I. Tiglat-Pileser Daiaeni ülkesinin kralı Sieni'den özellikle bahsetmektedir. Yazıtta şu ifadeler geçmektedir:”*Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Assur'a saygı göstermedi.Onu esir ettim ve Assur'a götürdüm....*” (Luckenbill, 1926-27: 237; Adontz, 1946: 54; Pehlivan, 1991: 25, Ceylan, 1994: 173) Yazıttaki bu ifadeden yola çıkarak Sieni'nin diğer ülke krallarından daha farklı, daha güçlü ve geniş topraklara sahip olduğunu, ayrıca mağlubiyeti kabullenmediği olasılığını çıkarmamız mümkündür.

Bulanık ilçesinin Yoncalı nahiyesinde Assurluların zaferini belgeleyen başka bir yazıtta rastlanılmıştır. "Yoncalı Yazıtı" olarak bilinen bu yazıtta Tumme'den Daiaeni'ye kadar uzanan toprakların alındığı ve Büyük Deniz'e kadar gidildiği anlatılmaktadır. (Kinnier-Wilson, 1962: 90 vdd.; Rusell, 1984: 185-186; Slattery, 1987: 14-15) Asur

²¹ Yukarı Deniz'in Van Gölü'ne lokalize edilmesi hususunda bkz. Belli, 1982: 150; Çilingiroglu, 1994: 11; Erzen, 1992: 25; Piotrovskii, 1969: 44 vd.

²² Prizma Yazıtında geçen Daiaeni ve Tumme dışındaki ülkelerin isimleri şöyledir; Tunube, Tuali, Kindari, uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakinni, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni.

krallarının birçoğunun Nairi ülkesine seferler düzenlediği ele geçen metinlerden anlaşılmaktadır. II. Tukulti-Ninurta döneminde ve yine II. Asurnasirpal dönemlerinde de Nairi ülkesine çok sayıda sefer düzenlendiği görülmektedir. Ayrıca III. Salmanassar (M. Ö. 856-844) döneminde de Asurluların Dayaeni/Daiaeni' ye çok sayıda sefer düzenlediği ele geçen metinlerden anlaşılmaktadır. Bu metinlerde, seferin nasıl ve ne zorluklarla gerçekleştirildiği anlatılmaktadır. Yazıtta:

“.....*Suhme topraklarından hareket ettim Daiaeni topraklarına karşı yürüdüm. Daiaeni'yi herşeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıp yıktım, ateşe verdim. Çok miktarda mallarını ele geçirdim. Daiaeni'den hareket ettim ve Urartu'lu Aramu'nun kral şehri Arzaşku'ya yaklaştım.....*” (Luckenbill, 1926-27: 604) ifadeleri yer almaktadır. Yine M. Ö. 844'te Nairi ülkesine gerçekleştirilen seferde Fırat'ın kaynağına doğru ilerlendiği ve Urartulu Aramu'nun ülkesinin yağmalandığı ifade edilmektedir. (Luckenbill, 1926-27: 660; Pehlivan, 1991: 27 vdd.) Ayrıca metnin diğer bir kısmında da Fırat'ın kaynağına doğru ilerlendiği ve Dayaeni/Daiaeni kralı Asia'nın Asurlulara vergi ve haraç vermek zorunda kaldığı yazılmaktadır.

3.2.3.1. Urartu Krallığı Döneminde Daya(e)ni/Diau(e)hi

Salmanassar III'ün (M.Ö. 858–824) sefer kayıtlarında ismi geçen Aramu/Arame'nin (yaklaşık M.Ö. 860–840) liderliğinde ve Arzaşkun civarında Urartu Krallığı'nın kuruluş sürecini tamamladığı anlaşılmaktadır (Çilingiroğlu, 1984: 13 vd. ; Erzen, 1992: 27.; Çilingiroğlu, 1994a: 29 vd. Sevin, 1979: 5.; Tarhan 1978, 61.; Tarhan 1982, 86). Arzaşkun'un coğrafi konumu bilim adamları tarafından halen tartışma konusu olmaktadır. Bazı bilim adamlarına göre Arzaşkun bugünkü Van Gölü'nün kuzeybatısında yani Muş Bulanık civarında olmalıdır. (Burney, 1957: 39; Burney, 1966: 61) Arzaşkun'un Van Gölü'nün kuzeydoğusunda ve doğusunda olduğunu ifade eden bilim adamları da vardır. (Kinnier-Wilson, 1962: 108).

Urartular, M. Ö. 9. yy. sonlarında, Diauehi Krallığını kontrol altına almak amacıyla Erzurum çevresine askeri seferler düzenlemişlerdir. Bu seferler Avnik (Güzelhisar)²³, Süngütaş (Zivin), Hasankale (Pasinler), Yazılıtaş, Delibaba gibi bölge tarihi açısından oldukça önemli yazıtlardan anlaşılmaktadır. Urartular, Erzincan, Pasin Ovası ve Aşkale üzerine iki önemli sefer düzenlemişlerdir. Bu bölgeye hâkim olan

²³ Geniş Bilgi için bkz:Günaşdı, 2016:113-136.

Diauehi Krallığı, Urartular'ın Kafkaslar, Çoruh Vadisi ve Karadeniz'e ulaşmalarındaki en büyük engeldi. Arğişti I'in ilk seferi 786 tarihine atfedilir fakat metin kırıktır. Bununla beraber, ilk sefer büyük olasılıkla, sonraki iki yıl ana stratejisini yönelttiği, kuzey ve kuzeybatı hedeflidir. Arğişti ikinci yılında (M.Ö. 785) kuzeybatı komşusuna karşı yürümüştür. Diaue(hi) Krallığı Erzurum ve Çoruh Vadisi etrafında/civarında uzanıyordu, Menua tarafından zayıflatılmış: fakat geçen süre zarfında bağılıktan vazgeçmişti (Barnett,1982:344). Araştırma konumuzun Aşağı Pasin kısmında Horasan-Yazılıtaş ve Zivin (Süngütaşı) yazıtlarından bu kralların seferleri hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Özellikle Yazılıtaş Yazıtı'nda Aras Vadisi'ni takip eden kuzey bölgelerine yapılan seferler hakkında şu çarpıcı bilgiler verilmektedir:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşılı'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini. Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki; Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin” (Sayce, 1888:10; Alişan, 1890: 539; Lehmann Haupt, 1928-35: 27; König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: 36; König, 1967: 23; Pehlivan, 1984: 86-87; Pehlivan, 1991a: 34; Payne, 1995: 40; Ceylan, 2002c: 14-15; Ceylan, 2005: 26; Kozbe-Ceylan, diğer., 2008).

Yazıttan da anlaşılacağı üzere Menua'nın Diauehi'nin başkenti Şaşılı'yu ele geçirdiğini ve kral Utupurşini(ni)'yi esir alarak birçok ganimet elde ettiğini anlamaktayız. (Melikişvili, 1950: 31; Çilingiroğlu, 1980: 193; Pehlivan, 1991: 34) Ayrıca yazıtlardan Menua'nın seferini Diauehi'ye bağlı Şeşeti Ülkesi'nin diğer bir tanımıyla “Geçitler Ülkesi” nin sınırındaki Zua şehrinde tamamladığı anlaşılmaktadır. (Diakonoff-Kaskai, 1981: 81; krş. için bkz. Lehmann-Haupt, 1928, 1935: 30 vd.) Günümüzde Gürcistan

Tiflis Müzesi'nde sergilenen Zivin yazıtı aşırı derecede tahrip olduğundan pek bilgi elde edememekteyiz. Ancak yazıtın okunan kısmından Menua'nın Şaşılı kentini ele geçirdiğini anlayabilmekteyiz. (Ceylan, 2001a: 63; Payne, 2006: 70).

Bu yazıtlardan Diauehi'ye bağlı Şeşeti, Baltuhi ve Haldiriulhi gibi ülkelerin varlığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Diauehi'nin verdiği haraç ve vergiler dikkate alındığında zengin bir ülke olduğu ve stratejik açıdan önemli bir konumda bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, bölgenin Hayaşalılar döneminden itibaren yoğun bir yerleşim gördüğü, bunun nedenin ise Karasu ve Aras havzalarının meydana getirmiş olduğu bereketli havzaların olduğunu söyleyebiliriz. (Pehlivan, 1991: 35 vdd.) Diauehi ülkesini tam anlamıyla kontrol altına almak isteyen I. Arğişti (M. Ö. 786/80-764) Diauehi üzerine iki kez sefer düzenlemiştir. (König, 1955-1957: 82; 63; Melikişvili, 1960: 130; Barnett, 1982: 344).

I. Arğişti babası gibi öncelikle Diauehi'nin başkenti Şaşılı üzerine yürümüş ve burayı ele geçirdikten sonra Zua şehrine yönelmiştir. Düzenlenen ikinci sefer ile Diauehi'nin Urartu egemenliğine girdiği anlaşılmaktadır. Urartular daha sonra buraya EN-NAM adını verdikleri valiler göndererek bölgeyi hâkimiyet altına almışlardır. (König, 1955-1957: 82; Melikişvili, 1960: 128; Van Loon, 1966: 14; Tarhan, 1983: 302 vd.; Pehlivan, 1991: 36 vd.) I. Arğişti döneminden sonra yazılı kaynaklarda Diauehi ismine rastlamamız verdiğimiz bilgileri doğrular niteliktedir. M.Ö. 400 yıllarında Doğu Anadolu Bölgesinden geçen Ksenophon'da bölgede ne Urartu krallığına ne de Diauehi krallığına rastlamadığını Onbinlerin Dönüşü'nde (Anabasis) yazmıştır. (Ksenophon, IV. IV. 1 vdd.; IV.V. 2 vdd.; IV.VI. 4 vdd.)

1998 yılından itibaren Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden A. Ceylan başkanlığında Erzincan-Erzurum-Iğdır-Kars il ve ilçelerinde yürütülen yüzey araştırmaları sayesinde bölgenin tarih öncesi ve tarihi devirlerine büyük ölçüde ışık tutulmuştur, Urartulara ait olabilecek Erzurum ve çevresinde çok sayıda arkeolojik kalıntılara rastlanmıştır. Tortum ve Uzundere'de yaptığımız araştırmalar neticesinde Tortum'da Kapıkaya Kalesi'nin Urartu Kalesi olduğu tespit edilmiştir. Nitekim birçok araştırmacının Çoruh'un kaynağına kadar sınırlarını gösterdiği Diauehi'nin bu bölgede varlığı konusunda kale, bize önemli bir kanıt olarak düşünülebilir. Urartu Krallığı'nın

Karadeniz ile olan ilişkisi, ileride özellikle Doğu Karadeniz ve çevresinde yapılacak sistematik ve geniş çaplı araştırmalar ile netliğe kavuşacaktır.

Urartu Krallığının kuruluş evresinde de etkin rol aldıklarını düşündüğümüz Diauehi hakkında ne yazık ki arkeolojik kaynak oldukça azdır. Diauehi hakkındaki bilgilerimizi genellikle yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bölgede yapılacak olan tarihi ve arkeolojik araştırmalar sayesinde Diauehi hakkında daha net bilgilere ulaşılabileceği kanaatindeyiz.

3.2.4. Urartular'ın Bölgede Siyasi Rolü

3.2.4.1. Uruatri – Nairi Konfederasyonları

Asur Devleti genişleme politikası dâhilinde M.Ö. II. Bin yıldan itibaren Doğu Anadolu Bölgesinin yüksek yaylalarında yaşayan, kültürel ve ekonomik yönden iyi durumda olan topluluklar üzerine seferler düzenlemişlerdir. Hurri kökenli bu topluluklar Asur ile mücadele edebilmek için bir çatı etrafında toplanmaya karar vermişlerdir. M.Ö. XIII.- IX. yüzyıl arasındaki döneme tarihlendirilen “Urartu'nun Proto Tarihi” diğer bir tabirle “Urartu Arkaik Çağı” dediğimiz, Ur(u)atri/ Nairi konfederasyonları dönemidir. İkincisi ise; M.Ö. IX.-VI. yüzyıllarda Van-Tuşpa merkez olmak üzere, feodal beyliklerin birleşmesi sonucu oluşan “Urartu Devleti” dönemidir. (Salvini, 1967: 32; Erzen, 1979: 16-22; Tarhan, 1982: 70 vd; Tarhan, 1986: 285; Çilingiroğlu, 1994a; Salvini, 1995: 32 vd.; Çilingiroğlu, 1997; Çilingiroğlu, 1998; Zimansky, 2004: 75-83; Belli, 2004: 45-73; Ceylan, 2015a, 89-90; Özgül, 2011: 99; Günaşdı, 2013: 88).

Uriatri adına ilk kez Assur kralı Salmanassar I'nin (M. Ö. 1274-1245) Assur tapınağını yeniden inşası sırasında yazdırmış olduğu bir kitabede rastlanmıştır. Urartu tarihi açısından son derece önem taşıyan yazıtın bir kısmı şöyledir: “....*O zamanda saltanatımın ilk günlerinde , Uruatri ülkesi bana karşı geldi ve bende ordularımı onlara karşı harekete geçirdim, onların güçlü dağ Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi ve 51 şehri güçlü orduları ile birlikte fethettim. Yaktım, yıktım bütün mallarını ganimet olarak aldım ve 3 gün içinde bütün Uruatri ülkesini efendim Assur'un ayağına getirdim...*” (Luckenbill, 1926-27: 114; Tarhan, 1978: 91 vdd.; Pehlivan, 1984: 77; Slattery, 1988: 173; Çilingiroğlu, 1994a: 5).

Uruatri adı, kaynaklarda çeşitli anlamlar ile ifade edilmektedir. Uruatri, etnik bir isim olmayıp Asurca dağlık bölge anlamında kullanılmıştır. I. Salmanassar'dan sonra

yerine geçen oğlu I. Tukultininurta, Uruatri yerine (M.Ö. 1244- 1208) “Nairi” terimini kullanmıştır. (Piotrovskii, 1966: 58 vd.; Salvini, 1967: 14 vd.; Diakonoff-Kaskhai, 1981: 26, 60; Çilingiroğlu, 1984: 39 vd.; Slattery, 1988: 173). Asur kralı I. Tukultininurta’nın sarayında tespit edilen yazıtlarda Nairi ülkesinin 43 kralının başkaldırdığı ve bunun üzerine Asur’un sefer düzenlediği yazmaktadır. Sefer sonucunda Nairi ülkelerinin kralları esir düşmüş ve Asur ülkesine götürülmüşlerdir. Bu olay sonucunda Nairi Ülkesi Asur’a vergi ödemeyi kabul etmiş ve çok değerli hediyeler göndermiştir. Bu seferden sonra Asur kralı I. Tukultininurta’ya resmi bir unvan verilmiş ve “Tüm Nairi Ülkelerinin Kralı” terimi kullanılmıştır. (Luckenbill, 1926-27: 50, 53, 57; Belli, 1982: 150; Pehlivan, 1984: 77 vd.; Slattery, 1988: 175; Pehlivan, 1991: 23 vd.; Çilingiroğlu, 1994a: 6; Salvini, 2006: 31).

“Nairi Ülkelerinin 43 kralı (savaşmak için) yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanlarını, dağların vadilerinde ve dere yataklarında sel gibi akıttım. Onların ülkelerini, tümüyle hâkimiyet altına aldım. Her zaman için, Haraç ve vergi ödemekle yükümlü kıldım...” (Luckenbill, 1926-27: 50-51; Pehlivan, 1984: 77-78; Slattery, 1988: 175; Pehlivan, 1991: 23-24; Ceylan, 1994: 169).

Urartu bölgesi için çeşitli terimler kullanılmıştır. Nitekim bunlardan “Uruatri: dağlık bölge” anlamına gelirken, “Nairi: düşman” olarak ifade edilmektedir. Asurlular’ın bölgeden uzun yıllar zengin madenleri haraç olarak götürdükleri bilinmekle birlikte, bu haracı sürekli temin edebilmek için beylerin erkek çocuklarını da esir olarak yanlarına aldıkları tarihi kaynaklarda belirtilmektedir. Bölgeye yapılan bu saldırılar neticesinde, bölgedeki beyler zaman zaman Uruatri ya da Nairi adı altında Asur’a karşı birleşerek konfederasyonlar kurmuşlardır. Daha sonra ise “Urartu Beylikler Dönemi” (M.Ö. 1274- 858) tarihleri arasında geçen döneme denilmiştir. (Erzen, 1978: 24 vd; Çilingiroğlu, 1983a: 28; Çilingiroğlu, 1994a: 24; Bartl, 2001: 383-410).

Doğu Anadolu’nun bu yerel beylikleri olan Uriatri ve Nairi yerlerinin konumları ile ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Konunun uzmanları arasında yaygın olarak günümüzde; Tatvan, Muş, Bingöl Dağları, Malazgirt, Bulanık gibi kent ve ilçeleri kapsayan bölgeye Uruatri, Van Gölü’nün güney ve güney batısında yer alan Kırhi, Hubuşkia ve Diyarbakır civarındaki Tumme’den kuzeydeki Dayaeni/Diauehi

topraklarına kadar olan alana ise Nairi ülkesi adı verilmektedir (Çilingiroğlu, 1994a: 5-20; Bartl, 2001: 383-410).

Doğu Anadolu'nun yerel beylikleri; Asur'un artan yoğun baskısı sonucunda bir merkezi yönetim etrafında birleşmeye karar verdiler. Böylece Urartu Krallığı'nın tarih sahnesine çıktığını ifade edebiliriz²⁴

M.Ö. 860-840 yılları arasında Urartu Krallığı'nın, Aramu-Arame adlı bir lider tarafından Sugunia merkezli kurulduğu kaynaklardan yola çıkarak düşünülmektedir. Ancak bu başkentini yeri tam olarak bilinmemekle birlikte, bazı bilim adamlarının ifadelerine göre Toprakkale²⁵, bazılarının göre de Çavuştepe²⁶'dir. Artan baskılar neticesinde M.Ö. 855 yılında Sugunia yıkılmış ve başkent Arzaşkun'a taşınmıştır. Asurlular'ın Urartu üzerinde baskıları azalınca, farklı bir sülaleye mensup olan Lutipri/Lapturi²⁷ ile oğlu I. Sarduri zamanında Urartu Krallığı siyasi ve sosyal anlamda güçlenmiştir. Ancak zaman sonra, Asur baskılarının artması üzerine başkenti Van şehrine bağlı Tuşpa'ya taşıyan Urartular, burada güçlü devletin temellerini atmışlardır. (Tarhan, 1978, 61; Tarhan, 1982, 86; Çilingiroğlu, 1984: 13 vd; Erzen, 1984: 27; Slatery, 1988: 176; Çilingiroğlu, 1994a: 29 vd; Gökçek, 2015: 140).

Urartular kendi ülkelerini "Bianili" olarak isimlendirmektedir. Asurlular ise Urartular'dan Uruatri-Urartu diye bahsetmişlerdir. Biainili kelimesinde geçen "-an" ekinin Urartu dilinin yapısal özelliklerini göstermesi bakımından bu kelimenin Urartuca olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Van şehrinin ismi de Bian-Vian-Buan-Van şekliyle zamanımıza kadar gelen yer isimleri arasındadır. (Salvini, 2006: 28; Sevin, 2011: 438).

Tuşpa merkezli krallığın yöneticisi I. Sarduri hakkında önemli bilgilere, Tuşpa yakınlarında bulunan Madır Burcu yazıtından ulaşmaktayız. Bu yazıt ayrıca Urartular'a dair ilk yazılı belge olması açısından da oldukça önemlidir. Yazıtta şunlar yazılıdır: " ...*Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk kılan kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniunu*

²⁴ Urartu Devletinin Kuruluşu ile ilgili geniş bilgi için bkz: Tarhan, 1982: 69-114; Bilgiç, 1984: 39; Erzen, 1992: 24-27; Tarhan, 1986: 285-301; Çilingiroğlu, 1994; Çilingiroğlu, 1997; 1vdd.).

²⁵ Geniş bilgi için bkz: Erzen - Bilgiç vd.1964:19-20

²⁶ Geniş bilgi için bkz:Erzen - Bilgiç vd. 1964:19-20

²⁷ Kral Lutipri hakkında geniş bilgi için bk; Tarhan, 1982: 92 vd.

şehrinden getirdim; ben bu suru inşa ettim”... (Tarhan, 1978: 78; Ceylan, 1994: 181; Belli, 2004: 50, 51).

I. Sarduri'den hemen sonra Urartu kralları arasında refomcu kral olarak nitelendirilen İşpuini (M.Ö.830/825-815/810) geçmiştir. Ancak İşpuini'nin Urartu tahtına ne zaman çıktığı tam olarak bilinmiyor. İşpuini, Tuşpa ve civarında sayısız tapınak, kale ve birçok yapı inşa ettirmiştir. Buradaki amaç Tuşpa'yı kontrol altına alarak yol güvenliğini sağlamaktır. Ancak bu yapılardan birçoğu günümüze kadar ulaşmamıştır. (Erzen, 1992: 28; Çilingiroğlu, 1994a: 42 vd.). İşpuini'ye ait yazıtların birçoğu yapım kitabeleridir. Bu kitabeler kaleler hakkında bizlere bilgi vermektedir²⁸.

İşpuini'ye ait en önemli yazıtlardan birisi, Kelişin stelidir. (Benedict, 1961: 28 vd.; Erzen, 1992: 29; Ceylan, 1994: 186; Çilingiroğlu, 1994a: 42 vd.). Bu stelden, İşpuini'nin Urmiye Gölü'nün güneybatı kıyılarına, Türkiye-İran-İrak sınırları yakınında yer alan ve Yakın Doğu'nun en önemli kutsal kentlerinden birisi olan Muşaşir²⁹'e sefer yaptığı anlaşılmaktadır. (Sevin, 2011: 442; Belli, 1982: 155; Çilingiroğlu, 1994a: 43)

Urartu Devleti, kuruluş aşamasını İşpuini döneminde tamamlayarak yükselme ve genişleme aşamasına geçmiş, böylece Tuşpa merkezli büyük bir medeniyetin sosyo-ekonomik ve kültürel temelleri atılmaya başlanmıştır.

3.2.4.2. Gelişme Dönemi

Urartu Devleti, babası İşpuini ile olan ortak yönetimden sonra idareyi ele alan Kral Menua (M.Ö. 810-786/780) döneminde, siyasi, sosyal ve ekonomik yönden büyük bir gelişme ve yayılma içerisine girmiştir. Urartu Devleti'nin kuzeye ve doğuya doğru olan yayılımının bu dönemde, güneye ve kuzeybatıya³⁰ doğru olduğu anlaşılır. Menua zamanında Urartular, geniş ve güçlü bir devlet haline dönüşmüştür. Bunun kanıtı olarak

²⁸ Patnos (Melikişvili, 1960: 14 vd.), Zivistan (Melikişvili, 1960: 4 vd.), Aşağı Anzaf (Hulin, 1960: 205-207; Çilingiroğlu, 1994: 42-43; Payne, 2006: 281)

²⁹ Günümüzde Irak'taki Mudjesir

³⁰ Menua'nın Kuzey batıya ilerleyişini Barnett, “*Urartu kralı Menua kuzeybatıya doğru ilerleyip Colchians veya Kulhai'yi fethedip altın, gümüş, at ve bronzdan oluşan ağır vergiler koyarak konumunu sağlamlaştırdı. Benim bakış açım göre bunun anlamı Menua böylece, Erzurum'dan (yakınlarında bronz Urartu objeleri bulunmuştur) geçerek Kara Deniz kıyısındaki Trabzon'a ulaşan, daha sonraki bir dönemde On Binler tarafından da kullanılmış olan büyük yol ile Mannai'den geçen ticaret yolunu bağlamayı başardı. Urartu'nun kuzeybatıya bu ilerleyişini, Urartular'ın Akdeniz Dünyası ile bağlantı kurmayı başardıkları tüm önemli olaylarla bağlantılandırabiliriz*” şeklinde ifade etmektedir (Barnett,1956:229).

da Patnos, Sarıkamış, Iğdır Ovası, Pasinler Ovası ve Urmiye Gölü'nün güneyine³¹ yapmış olduğu seferler, yaptırmış olduğu kaleler ve diktirmiş olduğu yazıtlar en güzel örneklerini teşkil ederler (Sevin, 1988: 549; Barnett, 1956: 229; Slattery, 1988: 177; Erzen, 1992: 29.; Çilingiroğlu, 1994a: 55.; Ceylan, 1994: 189 vd. Salvini, 2006: 58 vd.). Nitekim Hasanlu 'da yapılan kazı çalışmaları hiç şüphesiz ki Kuzeybatı İran'ın kronolojisi açısından belirleyici özellik taşımaktadır (Dyson, 1965: 212; Pecorella-Salvini, 1984: 18.; Muscarella, 1973: 47 vd.; Ceylan.N, 2015c:189-221)

Menua'nın Taştepe'ye diktirdiği yazıttan Mana ve Barşua seferlerinin bitmediği anlaşılmaktadır. Bu yazıta göre Menua, Meşta kentini ele geçirdikten sonra Mana'yi feth etmiştir. (Melikişvili, 1960: 29) Menua daha sonra "Kalatkah Kalesi"ni Uşnu Ovası'na hâkim bir tepeye inşa ederek Kuzeybatı İran'dan Karadeniz'e giden önemli ticaret yolunu kontrol altında tutmayı başarmıştır. (Levine, 1974: 106 vd.; Belli, 1982: 153 vd.; Ceylan, 1994: 190 vd.; Çilingiroğlu, 1994a: 58; Salvini, 1995: 71 vd.).

Kral Menua, başkent Tuşpa'dan kuzeye ve kuzeydoğuya doğru olan yol güzergâhlarının üzerine kaleler inşa ettirmiştir. Yapılacak seferler esnasında ordunun ihtiyacı bu kalelerden rahatlıkla sağlanmaktaydı. Bu kalelere en iyi örnek olarak Körzüt ve Aznavurtepe (Melikişvili, 1960: 36; Dinçol-Kavaklı, 1976: 19-20; Belli, 1982: 154 vd.; Zimansky, 1985: 117; Çilingiroğlu, 1994a: 59) kalelerini gösterebiliriz.

Menua'nın kuzey bölgelere yaptığı bu seferler hakkındaki bilgilerimizi Menua dönemine ait yazıtlardan öğrenebilmekteyiz. Bu yazıtlardan en önemlileri Zivin ve Yazılıtaş yazıtlarıdır (Melikişvili, 1950: 27 vd.; Adontz, 1946: 53 vdd; Melikişvili, 1960: 37; Piotrovskii, 1966: 59 vd.; Çilingiroğlu, 1994a: 7 vd; Belli, 1982: 150 vd; Ceylan, 1994: 192; Payne, 1995: 39-40; Ceylan, 2001c: 63-64).

Menua'nın Erzurum bölgesini alabilmek için yoğun bir çaba gösterdiğini yazıtlardan anlaşılmaktadır. Yazılıtaş yazıtından³², Menua'nın Diauehi ülkesini ele geçirebilmek için verdiği mücadele ve Diauehi Ülkesi'ni ve bu ülkenin başkenti Şaşılı'yu ve diğer kalelerini feth ederek akabinde Şeşeti ülkesi ya da Geçit ülkelerinin Zua kentini ele geçirdiği yazılıdır. Ayrıca yazıtta, Diauehi kralı Utupurşini'nin Urartu

³¹ Geniş Bilgi için bkz: Ceylan, 2015.

³² İlk defa Schulz tarafından yayınlanan yazıt bir çok kez bilim dünyasında yer almıştır. Geniş bilgi için bkz: Schulz 1840: no. 42; Mordtmann 1872: no. 24; Robert 1876: 121-145; Sayce 1882: no. 30; Ceylan, 2002; Payne, 2006: 69.

kralından af dilediği görülmektedir. Zivin yazıtı ise, Şaşılı kentinin nasıl ele geçirildiği hakkında bilgi vermektedir. Kral Menua'nın daha sonra kuzey bölgelerin verimli arazilerinden ve madenlerinden yararlanmak amacıyla bir kale inşa ettirdiği anlaşılmaktadır (Diakonoff-Kashkai, 1981: 62; Ceylan, 2001b: 27).

Menua'nın kuzey bölgelere düzenlemiş olduğu bu askeri seferler hakkında Körzüt yazıtı bize önemli bilgiler sunmaktadır (Melikişvili, 1960: 30-31, 70; Dinçol, 1976: 19-30).

Urartu tahtına, Menua'dan sonra oğlu ve halefi Argiştı I (M. Ö. 786-765) geçmiştir. Argiştı I, babası gibi yayılma ve güçlenme politikalarına önem vererek Urartu'nun gücünü daha da artmıştır. Argiştı I, saltanatının ilk yıllarında batıda ve kuzeyde çeşitli mücadele içerisine girmiştir. (Belli, 1982: 158 vd.; Erzen, 1992: 30.; Çilingiroğlu, 1994a: 66.; Salvini, 1995: 58 vd.)

Argiştı I, Diauehi ülkesine düzenlemiş olduğu başarılı seferlerden, bol miktarda ganimet ele geçirmiştir. Argiştı I Diauehi'nin Urartu'ya vermek zorunda olduğu haraç ve ganimet listesinde; altından gümüşe, bakırdan diğer madenlere ve ayrıca binek atı, sığır, koyun gibi büyükbaş ve küçükbaş hayvanların sayısına geniş bir şekilde "*Horhor Yazıtında*" yer verilir. Argiştı I'in M.Ö. 785 yılındaki kuzeydoğu seferleriyle beraber Erzurum ve Gökçeğöl arasındaki topraklar büyük ölçüde ele geçirilmiştir. Bol ganimetin yanında, 19.255 erkek çocuk, 10.140 savaşı, 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişinin Urartu ülkesine götürüldüğü anlaşılmaktadır. (Burney - Lang, 1971: 137; Çilingiroğlu, 1983b: 312-313.; Barnett, 1982: 344; Zamansky, 1985: 58.; Slattery, 1988: 178; Erzen, 1992: 31.; Çilingiroğlu, 1994a: 68.; Ceylan, 1994: 195.; Salvini, 1995: 68 vd.).

Urartular'ın yendiği ülkelerden belirli bir nüfusu alarak götürüp başka yerlere iskân ettirmesi ve toplu nüfus aktarımı Kral Menua'dan beri Urartu'da uygulanan bir yöntemdi. Urartular muhtemelen bu nüfus uygulamasını Assur'dan öğrenmişlerdi. (Oded, 1979: 2; Diakonof - Kashkai, 1981: 97.; Belli, 1982: 159.; Erzen, 1992: 30.; Çilingiroğlu, 1994a: 69 vd.)³³.

³³ Oded benzer uygulamaların Urartu'da, Hitit'de yapıldığını belirtmektedir. Bu tip sınır güvenliği uygulamalarının en iyi örneği, bir mektuba: Assur ile Urartu sınırı boyunca anahtar kurumundaki yerlerde güçlü birçok Assur kalelerinin yer aldığını belirtmektedir. Apkuda (Tell-Abu-Maria) yani Assur'un kuzeybatı sınırında strateji ve idari bir merkez inşa edilmiştir. Benzer uygulamaları Urartu sınırında ve

M.Ö. 781 yılında, Batı İran'da bulunan Mana ve Barşua ülkeleri, Assur ve Medler'in yardımını alarak Urartu'ya karşı isyana kalkmıştır. Bu ayaklanmalar karşısında I. Arğişti, Buştı, Şatara, Babilu ve Barşua ülkelerine karşı sefer düzenlemiştir. Bu seferin sonucu ve Urartuların Batı İran'daki faaliyetleri hakkındaki bilgileri Karagündüz yazıtından öğrenmekteyiz³⁴. Bu yazıtta Urartu kralı; “*Assur ülkesi dağlarına kadar ilerledim*” ifadesinden hareketle Urartu'nun İran içlerine kadar gittiği anlaşılmaktadır (Levine, 1974: 106 vd.; Çilingiroğlu, 1994a: 71; Salvini, 1995: 71 vd.).

Assur Devletinin zayıfladığı bu yıllarda Urartu üzerine yapılan seferlerden bir başarı elde edilmediği görülmektedir. Assur'un bu çöküş dönemi M.Ö. 745 yılına III. Tiglatpileser dönemine kadar sürmüştür. (Olmstead, 1975: 172; Çilingiroğlu, 1994a: 77 vd.) I. Arğişti dönemine ait bir diğer önemli gelişme ise Anadolu üzerinde çok büyük izler bırakacak olan göçebe İskitler'in ilk kez Urartu kaynaklarında ortaya çıkması olmuştur. I. Arğişti döneminde adından ilk kez bahsedilen İskitler hakkında Arğişti şu ifadeleri kullanmıştır; “....*O yılda ordularımı yeniden hazırladım ve Tanrı Haldi'ye yalvardım....Eriahi ve Kazarza ülkelerini ele geçirdim. İşkiguli ülkesine kadar ilerledim...*”(Melikişvili, 1960: 127).

I. Arğişti, yakalamış olduğu bu gücü iyi değerlendirerek Urartu ülkesinde imar faaliyetlerine hız vermiş ve sulama kanalları inşa ettirmiştir. (Belli, 1982: 159; Çilingiroğlu, 1983b: 312- 313; Ceylan, 1994: 198 vd.; Salvini, 1995: 70 vd.).

Arğişti I'den sonra Urartu tahtına oğlu, Sarduri II. (M. Ö. 764-735) geçmiştir. Sarduri II seferlerinin çoğunu batıya karşı düzenlemiştir. Sarduri'nin batıya karşı düzenlemiş olduğu seferleri en iyi anlatan yazıt, Malatya'ya 30 km. uzaklıkta Fırat'ın doğu yakasında bulunan Kömürhan Yazıtı³⁵ ya da İzole yazıtıdır. Bu yazıtta Kral, Fırat'ın karşısına geçtiğini, bir günde 14 kral ve 70 kenti ele geçirdiğini ve Muşani kenti üzerine yürüdüğünü anlatmaktadır (Melikişvili, 1960: 158.; Belli, 1982: 163.; Erzen, 1992: 32.; Çilingiroğlu, 1994a: 80 vd.; Ceylan, 1994: 199 vd.; Salvini, 1995: 75 vdd.).

Urartu'da görürüz. Arğişti I Erabuni'de buna benzer bir uygulamaya girer. Bir Asur mektubunda Asur Urartu sınırındaki bir kalenin komutanı Hua dan gelen askerlerle savunma gücünü güçlendirmek için merkezden talepte bulunmaktadır (Oded, 1979: 48-49).

³⁴ Karagündüz Yazıtı, Urartuların Kuzeybatı İran üzerine yaptığı seferi anlatan ilk yazıttır (Sevin, 1997: 173 vd.; Sevin, 1999b: 159 vd. Ceylan - Ceylan, 2016: 16).

³⁵ Malatya'nın 30 km. doğusunda, Fırat Nehri'nin doğu bölümünde yer alan İzole (Habib-Uşağı) köyü yakınında bulunmaktadır. Günümüzde Karakaya barajının suları altında kalmıştır. Bu yazıt 1939'da von Meltke tarafından tespit edilmiş ve 1940 yılında yayınlanmıştır (Kalaç, 1956: 349 vd.; Beran, 1957: 133 vd.).

Urartu kralının Fırat kavsi civarında elde ettiği bu başarılı seferler, Urartu ve Assur'ların yeniden çarpışmasına sebep olmuştur. (M. Ö. 753/2) Daha çok bir meydan savaşı şeklinde geçen çarpışmayı bu sefer Assur değil de gücünün zirvesinde olan Urartu kazanmıştır. Bu zafer hakkında Assur kayıtlarından bir şey öğrenemiyoruz, Urartu yazıtlarında savaşın galibinin kendileri olduğu yazılıdır. Yazıtta; Sarduri II' nin Adad-Nirari'yi mağlup ettiği büyük bir övünçle anlatılır. Bu savaş sonunda Kuzey Suriye, Urartu topraklarına katılmış ve Urartu'nun Akdeniz ile bağlantısı kurulmuştur (Melikişvili, 1960: 156.; Erzen, 1992: 32.; Ceylan, 1994: 201.; Çilingiroğlu, 1994a: 82.; Salvini, 1995: 78 vdd.).

Batıda yaptığı başarılı işlerden sonra doğu ve kuzey bölgelerinde de Sarduri II, ayaklanan topluluklar için bir takım seferler tertip etmiştir. Bu seferler sonucunda, Mennea, Babilu ve Baruatu ülkelerinin yanı sıra, Urmiye ve Gökçe Göl arasında bulunan Abia(ni) veirda, İrkua, İrua, Puinialhi vb. bölge kabileleri yenilgiye uğratılarak haraç ve vergi uygulamasıyla seferleri noktalamıştır. (Melikişvili, 1960: 155.; Erzen, 1992: 33.; Çilingiroğlu, 1994a: 83.; Salvini, 1995: 80 vd.)

M. Ö. 746 ve 744 yılları arasında Urartu kralı Kuzey Suriye üzerindeki gücünü arttırmak için Kumahalhi ve Kuşaşpili ülkelere karşı seferler düzenlemiş ve bu ülkeleri yenilgiye uğratmıştır (Diakonof-Kashkai, 1981: 70.; Çilingiroğlu, 1994a: 84.; Salvini, 1995: 83 vd.).

Suriye ve Anadolu'daki son vassal devletler Assur'dan ayrılarak Urartu'ya bağlanmışlardır. Arami prensi Bit-Agusi, Malatya kralı Sulumili, Maraş kralı Tarhulara, Que(Kilikya) kralı Urikki ve Kommagene (Adıyaman-Gaziantep) kral Kuşaşpi vb. krallar Assur'a karşı Urartu ile ittifak yapan krallardan bazılarıdır. (Çilingiroğlu, 1994a: 86 vd.)

M. Ö. 745/744-727 tarihinde Assur'da önemli değişiklikler meydana gelmiş, büyük reformist kral olan Tiglath Plaser III. tahta geçmiştir. Tahta geçer geçmez ilk iş olarak merkezi idareyi güçlendirmiş ve Kuzey Suriye'deki kaybettiği toprakları geri almak isteyerek bölgede Assur otoritesini yeniden tesis etmeyi düşünmüştür. (Belli, 1982: 166.; Sevin, 1988: 549; Çilingiroğlu, 1994a: 84 vd.; Salvini, 1995: 72 vd.)

Sarduri II ve müttefikleriyle, Tiglath-Plaser III ordusu bugünkü Urfa yakınlarındaki Arpad adlı mevkie savaştılar. Bu savaşta Assur ordusu Urartu'yu

mağlup etmiş ve Assurlar hızlarını alamayarak başkent Tuşpa'ya kadar gitmişlerdir. Assur ordusu Tuşpa kalesini uzun süre muhasara etmesine rağmen kaleyi almaya muvaffak olamamıştır. (Lehmann-Haupt, 1910: 483; Belli, 1982: 165; Sevin, 1988: 549; Erzen, 1992: 34; Çilingiroğlu, 1994a: 86-87; Salvini, 1995: 84 vd.).

Urartu kralı Sarduri II askeri başarılarının yanı sıra imar, kültür-sanat ve sulama alanlarındaki başarılarıyla Urartu'nun zirveye taşınmasında çok önemli bir rol oynamıştır (Belli, 1982: 166; Erzen, 1992: 34-35; Salvini, 1995: 88 vd.).

Sarduri'den sonra tahta çıkan Urartu kralı Rusa I zamanında yer yer ilerlemeler ve askeri başarılar kazanılmış olsa da Assur'un vurmuş olduğu öldürücü darbe uzun süre Urartu krallığını etkilemeye devam edecektir.

3.2.4.3. Gerileme ve Çöküş Dönemi

Rusa I (M. Ö. 735-714/3) döneminde Urartu Devleti çok geçmeden yeniden teşkilatlanma ve toparlanma sürecine girmiştir. Bugünkü Irak ülkesi içinde yer alan, Topzala'da ele geçen (Bilingue) çift dilli kitabede; Prens Urzana tarafından yönetilen, stratejik bakımdan ve dini açıdan önemli sayılan Muşaşir kentinin Urartu'nun kontrolüne geçtiği yazılmaktadır. (Melikişvili, 1960: 264; Çilingiroğlu, 1994a: 93; Ceylan, 1994: 206; Salvini, 1995: 89 vd.).

Sargon II, M. Ö. 721 yılında, Suriye bölgesinde isyan etmiş olan Arpad, Damascus, Samaria ve Hamath bölgelerine sefer düzenlemiş ve onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Kurduğu casusluk ağı ile istihbarata önem veren Sargon II, almış olduğu bir mektupta; Urartular'ın Kimmerlere karşı düzenlemiş olduğu seferin başarısızlıkla sonuçlandığını öğrenmiş ve bu durumdan istifade ederek Asur, Urartu, Kuzey Suriye ve Batı İran açısından oldukça önemli olan ve M.Ö. 714 yılında gerçekleşen "Sargon'un Sekizinci Seferi" olarak bilinen askeri bir hareket gerçekleştirmiştir. (Çilingiroğlu, 1984: 25; Salvini, 1995: 90 vd.)

Sargon II, Kalah'tan yola çıkmış Yukarı Zap ve Aşağı Zap nehirlerini geçtikten sonra, İran'ın batısında bulunan Zamua ülkesi üzerinden devam etmiş, Urartu kralı ile Uuaş Dağı eteklerinde karşılaşmıştır. Buradaki yazıtta belirtilen ifadeden anlaşılacağı üzere Sargon II, Urartu karşısında büyük bir zafer elde etmiştir. Bu seferin hemen ardından Urartular için kutsal sayılan Muşaşir kentini de ele geçirmiştir. Muşaşir'in düşmesi Urartu'da büyük sıkıntı yaşanmasına neden olmuştur. Sargon II, düzenlediği bu

seferlerin sonucu olarak bol ganimet ve çok sayıda savaş esirini Asur'a götürmüştür. Urartu kralı bu yenilgi karşısında çok üzölmüş, ayrıca Kimmerlerin baskısına da dayanamayarak intihar etmiştir. (Luckenbill, 1926-27: 22; Erzen, 1992: 37; Çilingiroğlu, 1994a: 96; Ceylan, 1994: 210).

I. Rusa'nın ölmesinden sonra tahta II. Arğışti geçmiştir. (M.Ö. 714-685) II. Arğışti dönemine ait pek fazla kayıt bulunmamakla beraber mevcut kayıtların çoğunluğu bu dönemde yoğun olarak gerçekleştirilen imar faaliyetleri ile ilgili yazıtlardır.

II. Arğışti babası gibi Kimmerler karşısında başarılı olamayarak yenilmiştir. Ancak bu yenilgiye rağmen saltanatta 22 yıl kalmayı başarabilmiştir. Araştırma sahamızın bağlı olduğu bölge içerisinde yer alan ve Urartu'nun önemli kalelerinden biri olan Altın-tepe Kalesi muhtemelen II. Arğışti döneminde Kimmerlerin batıdan doğuya gelirken aldığı önlemler dâhilinde yaptırılmıştır. Bu dönemde yaptırılan kalelerin dağılımı göz önüne alındığında Urartu sınırlarının doğuda bir hayli genişlediği görölmektedir. Batı İran'da, Erdebil yakınlarında Savalan Dağının eteklerinde Sarab'ta bulunan iki yazıttan Urartu sınırlarının buraya kadar genişlediğini bize göstermektedir. (Belli, 1982: 171; Erzen, 1992: 38; Çilingiroğlu, 1994a: 100; Salvini, 1995: 95 vd.)

II. Arğışti'den sonra yerine oğlu II. Rusa (M. Ö. 685-645) geçmiştir. Bu dönemden itibaren Urartu Devleti toparlanma süreci içerisine girmiş ve kuzey-kuzeydoğu bölgelerinde, yeni ekonomik ve yönetim merkezleri, kaleler (özellikle Urartuların Krali kenti Bastam ve kalesi³⁶ oldukça önemlidir) ve sulama tesisleri inşa ettirmiştir. Kuzeybatı İran'da Rusahinili (Bastam), Transkafkasya'da Aza Ülkesi'nde kurulan Teişebahinili (Karmir-Blur), Van Ovası içinde Rusahinili (Toprakkale), Rusahinili (Ayanis)³⁷, Van Gölü'nün batısında Ziquini Bölgesi'ndeki Adilcevaz Kef Kalesi II. Rusa döneminde kurulan önemli merkezlerdir. (Piotrovskii, 1950: 1 vd.; Piotrovskii, 1969: 130 vd. Çilingiroğlu, 1994a: 105; Salvini, 1995: 114 vd.).

II. Rusa dış politikada akıllıca bir yol izleyerek Kimmerler ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bu sayede Kimmer akınlarını bir süreliğine de olsa bertaraf etmeyi başarmıştır. (Tarhan, 1972: 113; Durmuş, 2008: 34 vd.).

³⁶ Geniş bilgi için bkz: Çilingiroğlu, 1994b: 445-456; Ceylan, 2015b: 137-158

³⁷ Ayanis Tapınak Yazıtı için bkz: Salvini - Çilingiroğlu, 2001: 259 – 261

II. Rusa'nın ölümü üzerine tahta III. Sarduri çıkmıştır. III. Sarduri babası gibi barışçı bir politika izlemiş ve Asur ile anlaşma yoluna giderek Assur kralı Assurbanipal'e (M.Ö. 640) elçiler göndermiş ve Asur hakimeyetini tanımıştır. (Tarhan, 1972: 183). IV. Sarduri ve Erimena döneminde yaşanan siyasi olaylar hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Toprakkale'de bulunan kalkanlarda III. Rusa'nın adının geçmesi Urartu'nun inşa faaliyetleri yapabilecek kadar ayakta kaldığının göstergesidir. (Çilingiroğlu, 1994a: 11 vd.; Salvini, 1995: 120 vd.).

M.Ö. 7. yy.'ın ortalarından itibaren Ön Asya'nın kuvvetli devleti Assur'un da zayıfladığı anlaşılmaktadır. Assur kaynaklarında Aşguzai/ Aşgusai olarak geçen İskitler, Assur ile mücadeleye tutuşmuşlar ve başlarında kralları Bartatu ile beraber Assur'u tehdit etmeye başlamışlardı. İskitler'in bölgede varlıklarını iyice hissettirmeleri Assur'u kaygılandırmış ancak bu durum İskit kralı Bartatua'nın Assur kralı Assarhaddon'un kızını istemesi ve onunla evlenmesi Assur'un bir müddet rahatlamasına sebep olmuştur (Durmuş, 2008: 35 vd.; Memiş, 2005: 43 vd.).

İskitler, Assur'un başkenti Ninive'nin düşmesinde büyük bir rol oynamışlardır. Assur kralı, Assurubalit, Ninive'nin düşmesinden sonra Harran'a çekilmiş ve M. Ö. 605'te Kargamış/Karkemeş'in düşmesiyle de kesin olarak Assur tarih sahnesinden silinmiştir (Çilingiroğlu, 1994a: 102; Durmuş, 2008: 35 vd.; Memiş, 2005: 45 vd.).

Assur'un tarih sahnesinden silinmesinin ardından Urartu'nun yıkılışı da pek farklı olmamıştır. Kimmerler ile aynı yolu kullanarak Anadolu'ya gelen İskitler'in saldırıları sonucunda M.Ö. 585 yılında Urartu devleti tarihe karışmıştır. Bu topraklar devamında Lidya ve Med'ler arasında mücadele sebebi olmuştur. (Erzen, 1984: 31-41; Çilingiroğlu, 1994c; 279-286; Çilingiroğlu, 1997; Belli, 2004: 72-73).

Tüm Doğu Anadolu'da olduğu gibi Erzurum ve çevresinde de yoğun bir yerleşme ve imar siyaseti amaçlayan Urartular, bölgedeki hâkimiyetlerini kuvvetlendirerek batıya Erzincan'a kadar yayılma göstermişlerdir. Nitekim Pasinler Kalesi Urartu Yazıtı³⁸,

³⁸ Pasinler İlçesi ile özdeşleşmiş olan Pasinler (Hasankale) Kalesi'nin yapım kitabesidir. Kalenin ön kısmında kalan Urartu duvarları içerisinde olduğu tahmin edilen yazıt günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi deposundadır. Urartu Krallarından Menua dönemine ait olduğu anlaşılan yazıtta; “*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuinioğlu Menua bu kaleyi eksiksiz (?) yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyük- lüğüyle İşpuinioğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarı (dır).*” ifadeleri yer almaktadır (Lehmann-Haupt, 1928-35: 60,61; Payne, 1995: 89).

Güzelhisar Avnik Yazıtı³⁹ ve Horasan Yazılıtaş Yazıtı⁴⁰, Urartular'ın Çoruh Vadileriyle beraber bölgede hâkimiyet kurduklarının en açık delilidir (Çilingiroğlu, 1997: 50 vd.).

Urartular'ın Kuzey seferlerinin bir kısmının Aras Nehri ve ötesine (kuzeydoğu) bir kısmının ise Erzurum bölgesine yapıldığı, yazıtlardan başka arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir⁴¹. Urartu'nun Erzurum'a kadar yayıldığı, bölgede varlığı bilinen çok sayıdaki bu döneme ait yapılanmalarla da kanıtlanmıştır. Bunlardan biri, ovaya hâkim bir kayalık üzerine kurulan Umudumtepe Kalesi ve hemen güneyindeki kaya mezarıdır. Kale duvarında uygulanan kiklopik yöntemin Menua'ya kadar varlığını sürdürdüğünden hareketle Menua dönemine tarihlendiği gibi, sonrasındaki Urartu izlerini yansıtması bakımından da önemlidir⁴².

Urartular'ın Tortum ve Uzundere'deki faaliyetleri ile ilgili olarak herhangi bir yazılı kaynağa rastlanmamasına rağmen, hem bölgenin fiziki yapısının müsait olması hem de Urartular'ın Karadeniz kıyılarına ulaşması açısından son derece önemli olan bu çevrede pek çok Urartu kalesine rastlamış olmamız bu açıdan çok değerlidir.

A. Ceylan başkanlığında ve bizimde üyesi olduğumuz ekip tarafından sürdürülen yüzey araştırmaları sırasında bölgede çok sayıda Demir Çağı merkezi tespit edilmiştir. Bu merkezlerin birçoğu Doğu Anadolu Araştırmaları I ve II adlı kitaplarda geniş şekilde yayımlanmıştır. Nitekim bu kitaplarda toplamda yayımlanmış olan yaklaşık 280 tane Demir Çağı merkezi bulunmaktadır. Araştırma sahamızın bağlı olduğu il sınırları içerisinde de çok sayıda Demir Çağı merkezi vardır. Bunlardan bazıları: Umudum

³⁹Köprükoy İlçesi'ne 18 km. uzaklıkta bulunan Güzelhisar (Avnik) Köyü'nün üzerinde bulunan kalenin yapım kitabesidir. Kalenin kitabesi Urartu kralı II. Sarduri (MÖ 764-735) dönemine ait olup günümüzde Erzurum Müzesi'ndedir. Yazıt, Güzelhisar köyü halkı tarafından götürülüp mezar taşı olarak kullanılmış, daha sonra köy camisinin dış duvarında kullanılmıştır. Kitabenin yüksekliği 76 cm, genişliği 39 cm, kalınlığı ise 21 cm'dir. Yazıtın üzerine daha sonra bazı motifler çizilerek tahrip edilmesine rağmen yazıtın okunabilen bölümünde "..., yaşam(?)(ının önemin)den dolayı(?) (onu) oradan uzaklaştırdı(?). Arğısti oğlu Sarduri, güçlü kral ve Tuspa Şehri'nin kahramanıdır" ifadeleri yer almaktadır. (Orthmann 1968-69: 77-78; Günaşdı, 2016: 124).

⁴⁰Horasan İlçesi'nin 34 km. kuzeydoğusunda yer alan Yazılıtaş Köyü'nün sınırları içerisinde, sarp bir kayalık üzerindedir. Yazıt, yerden 3 metre kadar yukarıda kayanın güney yönü traşlanarak oluşturulan dikdörtgen bir çerçeve içerisine yazılmıştır. Urartu kralı Menua Dönemi'ne ait olup yazıt Urartu tanrılarında Haldi'ye methiye niteliğindedir. Yazıt şu cümle ile son bulur: "*Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlese, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylese, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin.*" Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. 27; König, 1955-57: 23; Melikişvili, 1960: no. 36; Ceylan, 2002: 14-15.

⁴¹Geniş bilgi için bkz: Özgül, 2011.

⁴²Kaya mezarı hakkında daha geniş bilgi için bkz., Çevik, 1991: 106 -107; Çevik, 2000: 121-122.; Çilingiroğlu, 1982: 194; Ceylan, 2003: 314; Ceylan, 2005: 24; Ceylan, 2008a: 107; Kozbe- Ceylan vd., 2008: Umudum (Kalortepe) Kalesi

Kalesi, Pir Ali Baba (Tepe Köy Kalesi)⁴³, Bulamaç Höyük, Tilkitepe Höyük, Avnik (Güzelhisar)⁴⁴ Kalesi, Şenkaya I Kalesi, Şenkaya II Kalesi, Gaban I Sulama Göleti, Gaban I-II-III Kalesi, Yukarı Beğendik Kalesi'dir. Ayrıca çalışma sahamızda yer alan Kapıkaya Kalesi I, Kapıkaya Kalesi II,⁴⁵ çalışma sahamızdaki Demir Çağı merkezi olması açısından önemlidir. Bu kaleler Erzurum'un kuzey ilçelerinde Diauhi ve Urartu varlığının tespiti açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. (Ceylan, 2008a; Ceylan, 2015a).

3.2.4.4. Uratu Kültür ve Medeniyetinin Araştırma Sahasına Etkileri

Mimari

Doğu Anadolu Bölgesinin coğrafi şartları gereği Urartular eyaletlere bölünerek yönetilmiş ve her eyalete bir vali tayin edilmiştir. Bu eyaletlerin sınırları ise bölgenin coğrafi yapısına göre belirlenmiştir. (Sevin, 1999a: 166-168; Salvini, 2006: 134)

Urartu'nun sınır bölgelerinde, krala bağlı beylikler yer alırdı. Bunlar krala vergi verirler ama kendi içlerinde de bağımsız idiler. Böyle karmaşık bir idari ve sosyal sisteme tabi olan Urartular'ın mimari ve estetik anlayışları da hiç şüphesiz ki kendine özgüdür. Urartu mimarisi Asur kadar olmasa da anıtsaldır. Kendilerine has tarz ve mimari anlayışları ile coğrafi yapıyı kullanmalarındaki ustalıkları ile çağdaşlarından ileri bir medeniyet tesis etmişlerdir (Erzen, 19278).

Urartular, bölgenin özelliklerini dikkate alarak, ileriye dönük bölge planlamacılığı yapmışlardır. Savunma amaçlı kale, sulama kanalları ve garnizonlar, idari ve siyasi merkezleri ana başkente bağlamak suretiyle oluşturulan yollar sayesinde büyük bir imar ve iskân faaliyetine gerçekleştirmişlerdir. Nitekim kuzeybatıdaki Erzincan-Altıntepe'den başlayıp Erzurum-Kars-Iğdır-Kuzeybatı İran ve Urmiye Gölü'nün batısına kadar geniş bir alana yayılan Urartu kaleleri, yolları ve sulama kanalları bu imar ve iskân politikalarının en açık kanıtlarıdır (Tarhan, 2000: 191 vd.; Salvini, 2006: 135; Ceylan, 2008a: 1 vd.; Ceylan, N, 2015c: 189-221; Ceylan. N, 2015a: 1 vd.).

⁴³ Geniş bilgi için bkz: Özgül, 2016: 137-157.

⁴⁴ Geniş Bilgi için bkz: Günaşdı, 2016: 113-135.

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz: Ceylan, 2008: 244; Özgül, 2015a: 69-92; Ceylan, 2015: 164-168.

Urartular'ın yapmış oldukları kaleleri belirli bir ölçü ve standarda göre yapmamışlardır. Urartu kalelerinin planlarını ve biçimlerini belirleyen unsurlar genellikle bölgenin arazi şartları ve toprak yapısıdır. Urartu kaleleri için daima kolay savunulabilen kayalık tepeler tercih edilmiştir. Özellikle uzunlamasına kayalara oturtulmuş Çavuştepe ve Bastam gibi merkezlerin yanı sıra, Van Kalesi ve Toprakkale gibi kayalık ve dağ sıralarının üstüne oturtulmuş merkezler de Urartu'da mevcuttur. Daha çok kare ve dikdörtgen şeklindeki üst üste dizilmiş taşlardan inşa edilen kaleler, genelde kiklopik⁴⁶, poligona⁴⁷, trapezoidal⁴⁸ teknikte yapılmışlardır. Kiklopik teknik, Urartular'ın M. Ö. 9. yy.'dan başlayarak, 7.yy.'a kadar kullanmış oldukları en yaygın yöntemdir (Çilingiroğlu, 1997: 1847 -1849).

Urartu kalelerinin planları incelendiğinde; Yönetim Merkezi, Sığınma, Savunma ve Garnizon olmak üzere dört bölümden oluştuğu görülmektedir. Yapılan kaleler standart planlardan oluşmamakla birlikte, konumlandığı yere göre şekil almıştır. Savunma Kaleleri; ulaşım noktalarının, su yapılarının güvenliğini sağlayanlar, haberleşme ve gözetleme amacıyla kullanılanlar olmak üzere dört gruptur. Bir diğer kale türü olan garnizonlar, güvenliği sağlamak için kurulurken, çift surla yapılmıştır. Sığınma kaleleri de halkın varlığını sürdürebileceği koşullarla donatılmış olup, tehlike anında kullanılmışlardır. (Burney ve Lang,1971:140 vdd.; Erzen, 1978: 12-13; Sevin, 1999a: 166-168).

Urartular inşa ettikleri kalelerin su ihtiyaçlarını karşılamak için, kalelere yakın yerlerde bulunan su kaynaklarına ulaşmak amacıyla, kaya basamaklı su tünelleri inşa etmişlerdir. (Sevin, 1999a: 168) Urartular'ın sivil mimarisi üzerinde yapılan araştırmalar göstermektedir ki halkın evlerinin yapımında temelde moloz taşlar kullanılırken, döşemelerde sıkıştırılmış kil kullanılmıştır. Duvarlar küçük taşlardan oluşturularak çamurla sıvanmıştır. Bu yapının üzeri ahşapla örüldükten sonra, çamurla sıvanarak dam elde edilmiştir. Mimarinin genellikle plansız oluşturulduğu görülmektedir. Devletin denetlediği yerlerde düzenli mimari örneklerine

⁴⁶ Kiklopik: Kaba belirli bir biçimi olmayan büyük taşların arada herhangi bir birleştirici unsur olmadan (harçsız) yapılan bir örgü duvar sistemidir.

⁴⁷ Poligonal: Belirli bir şekli olmayan çeşitli boyutlardaki taşların birbirlerine uydurulması sonucu oluşturulan bir duvar sistemidir. Urartular'ın büyük bir ustalikle kullanmış oldukları bu sistem, genellikle teras ve su yapılarının duvarlarında kullanılmıştır.

⁴⁸ Trapezoidal: üst veya alt köşeleri düz, diğer köşeleri içe doğru olan taşlardan ters-düz şekilde meydana getirilmiş duvarlardır.

rastlanmaktadır. (Tarhan - Sevin, 1976-77: 273-297; Sevin, 1999a: 168; Çilingiroğlu, 1983b: 319 vd).

Erzurum ve çevresinde çok sayıda Urartu mimarisini gösteren merkez bulunmaktadır. Nitekim Urartu'nun kuzey yayılımındaki önemli bölgelerden biri olan Tortum Çayı Havzasında A. Ceylan başkanlığında yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Kapıkaya Kalesi, yapım tekniği, mimari özelliği ve mevcut coğrafyadaki diğer kalelerden biraz daha büyük oluşu itibariyle farklılık arz etmektedir. Araştırma alanı içerisinde Kapıkaya Kalesi, Urartu mimarisinin temsil edildiği en güzel örnektir. Urartu'nun bu bölgede sıkça kullandığı bir yöntem olan ve Kiklopik teknikte yapılan sur duvarlarının ebatları yer yer değişiklik göstermektedir. Fiziki çevre şartlarından dolayı kale, mimari bakımdan topografik alana uygun bir tarzda inşa edilmiştir. Kale yapılırken Doğu Anadolu'nun dağlık yapısı, arazi yapısı ve eğimi dikkate alınmıştır. Kalenin alt kısımlarında ve eteklerinde yıkılmış olan yapı kalıntıları yer almaktadır. Bölgede birçok kalede Urartular'ın bu şekilde yapmış oldukları yapılara rastlanabilir. Bu yapılar, yıkık bir halde olduğundan dolayı hangi amaçla yapılmış olduğunı anlaşılamamaktadır (Özgöl, 2015a: 73-75).

Sanat

Urartu sanatının en karakteristik özelliklerinin başında çanak-çömlek üretimi gelmektedir. Urartu çanak-çömleği rengi, biçimi ve yapılış tekniği açısından önemli ayırt edici özelliklere sahiptir. Halk ile yönetici sınıfın kullandığı çanak çömlek arasındaki fark tespit edilememiştir. Urartu çanak çömleğinin Doğu Anadolu'da öncülüğ olmadan ortaya çıkan bir keramik türü olmadığını, Urartu Krallığı döneminde yaygın olarak kullanılan birçok kap biçiminin Doğu Anadolu'da erken 2. bin yıl özellikle Erken Demir Çağı süresince kullanıldığını göstermiştir (Çilingiroğlu, 1997: 1849).

Erken Demir Çağı keramiklerine baktığımız zaman bazen el ile biçimlendirilen bazen de ağır bir şekilde dönen çömlekçi çarkı sayesinde şekillenmiş keramiklerle karşılaşmaktayız. Bu kaplar genellikle açık kahve, pembemsi ve kiremit rengi tonlarındaydı. Kaplar üzerine yapılan bezemeler ise hamur yaş iken kazıma çizgiler ve yivlerle yapılmıştır. Bu dönem çanaklarında (ağzı içe dönük kap formları) yivlerin çokça kullanıldığı görölmektedir. Bu dönem kap formlarının en güzel örnekleri Van Gölü'nün kuzey tarafında yer alan Ünseli-Evditepe ve Erçek Gölü kıyısındaki

Karagündüz höyüklerinden çıkan buluntular oluşturmaktadır (Akurgal, 1959: 71; Erzen, 1964: 570 vd.; Sevin-Kavaklı, 1996: 1 vdd.; Belli, 2000: 175; Bartl, 2001: 284).

Urartu sanatının simgesi haline gelmiş olan tipik parlak, kırmızı, açık ve cilalı keramikler ile karşılaşmaktayız. Bu buluntular M.Ö. 9. yüzyılda karşımıza çıkacak olan Urartu saray keramiğinin (Biainili) ilk örneklerini teşkil etmektedir. Urartu Devletinin Doğu Anadolu bölgesinde artık tam bir hâkimiyet sağlaması ve birçok beyliği etrafında toplayarak krallık haline gelmesi keramik üretiminde de bir kalitenin meydana gelmesini sağlamıştır. Artık küçük beyliklerin yapmış olduğu kalitesiz çanak-çömleklerin yerini atölyelerde yapılmış kaliteli keramikler almıştır. Değişik kalitelere ve değişik türlerde yapılan bu çanak çömleklerin Urartu Devletindeki sosyal tabakalaşmayı ifade ettiği yapılan kazılar sayesinde rahatlıkla anlaşılmaktadır. (Çilingiroğlu, 1997: 1849; Konyar, 2004: 120 vd.; Sevin, 2011: 458 vd.)

Urartu sanatı içerisinde maden işleri de önemli bir yer tutar. Tunçtan yapılmış kalkan, miğfer, sadak ve başka savaş gereçleri ile kutsal bir anlamı olduğu bilinen adak levhaları üzerinde betimlenmiş sahneler Urartu betim sanatının güzel örnekleridir. Özellikle demiri çok iyi işlemiş ve eserler ortaya koymuşlardır. Van-Karagündüz, Ernis-Evditepe ve Hakkâri de çıkarılan demir eserler dünyanın en eski demir buluntuları arasındadır. Bu eserler arasında bilezikler, yüzükler ve iğneler yer almaktadır. (Erzen, 1964: 570 vd.; Sevin-Kavaklı, 1996: 1 vdd.; Çilingiroğlu, 1997: 1849-1850; Belli, 2000: 175 vd.; Sevin, 2011: 450 - 466 vd.).

Madencilik

M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu bölgesinde hüküm sürmüş olan Urartu Devleti gelişmiş bir madenci toplum idi. Urartular, özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde çokça bulunan altın, gümüş, demir, bakır ve kurşun yataklarını oldukça kullanmış ve işlemişlerdir. Urartulardan kalma çivi yazılı belgelerden ve arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan madeni eserlerden silah, at koşum takımı, takılar, arabalar, heykeller ve mobilya parçaları gibi hayatın her alanında madenleri kullandıklarını anlıyoruz (Belli, 1985: 378.; Belli, 1993: 255-256.; Sevin, 2003a: 229).

Doğu Anadolu Bölgesi maden yatakları bakımından oldukça zengindir. Nitekim Urartular da bölgedeki madenleri genellikle üç bölgeden sağlıyorlardı. Birinci bölge olan Adıyaman-Malatya- Elazığ ve Tunceli'den genellikle, altın, gümüş, bakır ve demir

elde ediyorlardı. İkinci bölge olan Erzurum-Erzincan-Bayburt-Gümüşhane ve Kağızman bölgesinden ise gümüş, kurşun ve bakır çıkarıyorlardı. Urartular'ın üçüncü maden bölgesini de Siirt-Bitlis-Van ve Hakkâri bölgesi idi. (Belli, 2000b: 372 vd.). Buradan da yine altın, gümüş, bakır, gümüşlü kurşun vb. madenler çıkartılarak üretime hazır hale getiriliyordu. (Belli, 1985: 372; Slattery, 1987; Belli, 1991: 44-49; Belli, 2000b: 379; Sevin, 2003a: 230.; Ceylan, 2008a: 33-47.; König, 1955-- 57.no: 103)

Barnett bu dönemde Urartu bronz mobilyaları dâhil Elam ticareti ve olasılıkla Babil ticareti, 8. ve erken 7. yy.larda Urmiye Gölü ve Aras Vadisi boyunca işlemiş ve Urartu aracılığıyla Trabzon'a ulaşmış olduğunu ifade etmektedir (Barnett, 1956: 233).

Urartular, ileri maden teknolojileri sayesinde, kalelerde kaya basamaklı su tüneli, anıtsal kaya mezarları gibi birçok yapıyı kolayca inşa etmeyi başarmışlardır. Nitekim arkeolojik kazılarda ele geçirilen buluntulardan demirden yapılmış murç, keski ve kaldıraçlar maden teknolojisinin ne kadar ileri olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki, Urartuların madeni bu derece iyi kullanmış olmaları onların diğer toplumlar karşısında üstün bir duruma gelmesini sağlamıştır.

Sulama Sistemi

Urartu Kralları tarafından Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaptırılan önemli imar faaliyetleri, Eskiçağ'da bu bölgeye altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelmektedir.

Urartuları Anadolu ve Eski Ön Asya dünyasının en büyük "Hidrolik Uygarlığı" olarak tanımlamamızda bir sakınca yoktur. (Öğün, 1970: 1 vdd.; Belli, 1997: 638 vdd.; Belli, 2000c: 393).

Urartuların yapmış olduğu birçok baraj, gölet ve sulama kanalları sayesinde o güne kadar bölgede daha yoğun bir şekilde yapılan hayvancılık faaliyetleri yerini tarımsal faaliyetlere bırakmıştır. Urartular bu sayede günümüz modern tarımının ilk temellerini atmıştır. (Burney, 1972: 183; Belli, 1997: 8 vdd. Belli, 2000c: 394).

Urartu kralları yaptırmış oldukları birçok baraj, sulama kanalı ve göletler için yazıtlar yazdırmışlardır. Bu yazıtlardan biri Menua'nın Van Ovasının su ihtiyacını karşılamak için yaptırmış olduğu Menua (Şamram/Semiramis) kanalının inşa yazıtıdır. Bu baraj 51 km uzunluğunda olup yaklaşık 5000 hektarlık bir alanı sulamaktadır.

Günümüzde halen kullanılabilir durumdadır (Melikişvili, 1960: 43-44, 46-50, 52-54. Ögün, 1970; 1 vdd.; Burney, 1972: 182; Belli, 1997: 8 vdd.; Belli, 1997; 638 vdd.; Belli, 2000c: 394 vdd.).

Burney Urartu'daki sulama sistemiyle ilgili *“Su kıtlığı nüfustaki büyümeden veya yağış miktarındaki (daha kesin bir ifadeyle, dağlık bölgenin su kaynakları karların erimesine bağlı olduğu için, yıllık yağışın – kar vs. – azalmasından) azalmadan meydana gelebilir. Bu koşullar kanal ve baraj göllerinin kazılmasını, su setleri ve sarnıçların yapılmasını sonucunu doğurur (bir birini takip eden Urartu kralları tarafından faaliyetlerinin çoğunun konusu olan). Bu krallar arasında Menua (810-786) en çok sayıdaki yazıtı bırakmıştır; fakat Urartu'nun daha sonraki kralları da enerjik sulama mühendisleri olarak bilinir. Bu gibi çalışmaların yapılmasını cesaretlendiren belki de bir üçüncü faktör daha vardır, bu faktör politik olarak isimlendirilebilir”* (Burney, 1972: 180) görüşlerini ifade etmektedir.

Urartu Devleti'nin sulama tesislerindeki başarısında, hiç şüphesiz madencilikteki ustalıkları etkili olmuştur. Demirden yapılan çalışma aletleri baraj, gölet ve sulama kanallarının duvarlarında kullanılan milyonlarca metreküp taşın çıkarılmasında, kolay ve çabuk işlenmesinde çok büyük rol oynamıştır.

1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında Erzurum-Erzincan-Iğdır-Kars illeri ve ilçelerinde yürütülen yüzey araştırmalarında Urartular dönemine ait yeni sulama göletleri tespit edilmiştir. Erzurum'da Erzurum-Gaban I Sulama Göleti ve Erzurum-Yıldırım Gölet'ini bunlara örnek verebiliriz (Ceylan, 2015a).

Sonuç olarak Urartular baraj, sulama kanalı ve gölet yapımında oldukça ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Günümüzde yapılan barajların prototipini oluşturmuşlar ve Doğu Anadolu Bölgesinde sulu tarımın yaygınlaşmasını sağlamışlardır.

Yollar ve Ulaşım Sistemi

Urartular'ın Doğu Anadolu coğrafyasında geliştirdikleri alt yapı sistemlerinden birisi de yapmış oldukları yollardır. Urartu Devleti geniş bir coğrafya üzerinde düzen ve denetimin tesis edilebilmesi için eyaletler arasında hızlı, güvenli ve kesintisiz bir yol şebekesine gereksinim duymuştur. Bu amaçla Urartular günümüze kadar gelen birçok yol ağının temellerini oluşturmuşlardır. Doğu Anadolu Bölgesinde bugün kullanılan

karayollarının önemli bir kısmı Urartu kralları tarafından yapılmıştır (Belli, 1977: 1 vdd.; Belli, 2000a: 409 vd.).

Urartu karayollarından günümüze kadar kalan en güzel ve etkileyici örnek, Bingöl Dağları üzerindeki yoldur. Van'dan başlayarak, Elazığ-Palu, Harput ve Malatya'ya doğru uzanan bu karayolu ortalama 5.40 m. genişliğinde yapılmıştır. Yer yer taş kaplamalı olan bu yol üzerinde neredeyse 25-30 km' de bir konaklama tesisi yer almaktaydı. Bu yol sistemi hemen hemen bütün Urartu ülkesinde bulunmaktaydı (Sevin, 2003a: 229).

Yazılı kaynaklardan öğrendiğimiz bilgilere göre ilk Urartu yolları İşpuini ve oğlu Menua döneminde yapılmıştır. Bu dönemde yapılan "Ordu Yolu"nun uzunluğu yaklaşık 300 km'yi bulmaktadır. (Belli, 2000a: 411)

Başkent Van'dan başlayarak devam eden bu üç ayrı yoldan ilki Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan'a ulaşan yoldur. Bu yol aynı zamanda, Urartu krallığının Orta Anadolu'ya açılan ticaret yoludur. İkinci yol ağı, Muradiye Çaldıran-Doğubayazıt-Iğdır ve Gökçe Gölü'ne değin uzanan yoldur. Bu yol da Urartu ekonomisi için oldukça önemlidir. Bölgeye yapılan sayısız askeri seferler sonucunda sayıları on binlerle anılan büyükbaş ve küçükbaş hayvan ganimet olarak krallığın merkezine bu yollar sayesinde getirilmiştir. (Çilingiroğlu, 1994) Üçüncü yol ağı ise Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi üzerinden, Kuzeybatı İran içlerine açılan yoldur. Bu yol da Urartu krallığının doğuda Afganistan, Hindistan ve İran'dan gelen ticaret kervanlarının taşıdığı değerli taşların merkeze ulaşmasını sağlayan önemli bir yoldur (Belli, 1977: 413; Ceylan, 2008a: 43 vd.).

Dil ve Yazı

Hurriler'in halefleri olan Urartular, birbirleriyle çok benzeşen bir dil kullanmışlardır. Gramer ve temel ilkeler bakımından bu iki dil aynı filolojik temele dayanmaktadır. Bütün fiiller ya geçişsizdir ya da edilgendir. Her iki dilde de kullanılan kelimelerin büyük bir bölümü benzerlik taşımaktadır. Urartuca'nın Hurri dilinin bir lehçesini oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. (Belli, 1982: 196.; Urartu yazısı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Melikişvili, 1960; Diakonoff, 1971; Melikişvili, 1971; Klein, 1974; Barnett, 1974; Dinçöl-Kavaklı, 1978; Kuşçu, 2005; Varol 2005.; Payne, 2006; Dinçöl- Dinçöl, 2011: 184).

Hurri-Urartu dili ile ilgili yapılan araştırmaları incelediğimiz zaman Hurri-Urartu dil grubunun Ural-Altay dil ailesinin bir üyesi olduğu, dolayısıyla Asyatik bir dil yapısına sahip olduğu kabul edilmektedir (Erzen, 1992: 26 vd.). Urartu dilinin çözüme kavuşması, Assur-Urartu dilinde yazılmış çift dilli kitabelerin okunmasıyla mümkün olmuştur (Akurgal, 2003: 68; Salvini, 2006: 206 vd.; Dinçol-Dinçol, 2011: 185).

Urartular'da resmi veya ticari muhabereleler, pişmiş topraktan levhalar üzerine metin halinde işleniyordu. En önemli kitabelerini taş levhalar üzerindeki bina bloklarına veya kayalar üzerine yazmışlardır. Bunlardan günümüze kadar ulaşanların sayısı 300'ü geçmiştir. Bu kitabelerde, düşmanlarla yapılan savaşlardan, inşa edilen saraylardan, kutsal mabet ve tapınaklardan, su kanallarından ve dini konulardan sıkça bahsedilmektedir (Akurgal, 1959: 69; Belli, 1982: 197.; Akurgal, 2003: 69.; Salvini, 2006: 209).

Urartular, çivi yazısının yanında hiyeroglif yazısını da kullanmışlardır. Hiyeroglif yazısını daha çok erzak depolarındaki büyük pitosların ağzına ya da kilden yapılmış eşyaların üzerlerine resmederek uygulamışlardır. (Akurgal, 1959: 69; Burney ve Lang, 1971: 128; Payne, 2006: 5 vd.; Salvini, 2006: 206 vd).

Hurricce ile Urartuca arasında yakın ilişki vardır. Ermeni ile Urartuca arasında ise bütün zorlamalara rağmen bir yakınlık söz konusu değildir. Bilindiği gibi Ermenice Hint-Avrupa dil grubuna aittir. Urartuca ile hiçbir bağı yoktur (Erzen, 1992: 43 vd.)

Din ve Ölü Gömme Adetleri

Urartu halkının dini, Anadolu ve Mezopotamya halklarının din özellikleriyle paralellik arz eder. Bunun yanında Urartu dini inanışlarında yerli unsurlardan başka, Hurri-Hitit, Assur-Babil ve İran etkisi görülür (Çevik, 2000: 93 vd.; Salvini, 2006: 197).

Urartu dini hakkındaki bilgileri nadir olan 15 kil tabletin dışında sayıları 300'ü geçen ve kayalar üzerine yazılan çivi yazılı metinlerden öğrenmek mümkündür. Çivi yazılı Urartu metinlerin ilk cümlesi, tanrılara hitapla başlamaktadır. Bu şekilde ele geçen metinlerin çok büyük bir bölümü tanrı Haldi'ye ithaf edilmiştir. Buradan biz, tanrı Haldi'nin Urartular'ın en büyük tanrısı olduğunu anlıyoruz. Urartu metinlerinde tanrı Haldi'nin, sefere çıkan Urartu krallarını kutsayan bir tanrı olduğu ve savaşların onun sayesinde kazanıldığı görülür (Melikişvili, 1960: 448). Urartu dini ve tanrıları

hakkında bize en önemli bilgiyi veren yazıt Rusahinili'nin (Toprakkale) batısında yer alan Meher Kapı yazıtıdır⁴⁹ (Akurgal, 2003: 67 vd.; Çilingiroğlu, 2011: 188-201).

Urartu Devletinin tarım ve hayvancılıkta bereketli günler geçirmek için tanrılara kurbanlar adadıkları görülmektedir. İşte Meher Kapı Yazıtı'nda da 79 tanrıya sunulan kurban sayısı 6 manda, 104 sığır, 6 süt kuzusu ve 302 koyun olarak ifade edilmiştir. (König, 1954-55: 59-68; Çilingiroğlu, 1994a: 44 vd.) Bütün Ön Asya kültürlerinde olduğu gibi Urartular'da da hemen hemen her yazıtta beddua kalıpları yer alır (Salvini, 1984: 85-93; Çilingiroğlu, 2011: 192-193).

Ölümden sonra hayatın devam edeceği düşüncesi Urartu'da egemendi. Bu sebeple mezarlar oda ve ev biçiminde inşa edilir, ölen insan eşyalarıyla beraber bu mezarlara gömülürdü. Urartular'ın ölü gömme adetleri ile ilgili bilgiler yazılı belgelerde sınırlı ya da hiç olmadığından, bu bilgileri yalnızca arkeolojik bulgulardan elde edebiliyoruz. Yapılan arkeolojik kazı ve çalışmalardan elde edilen buluntulara göre, Urartular'ın ölümlerini yakarak⁵⁰ ve yakmayarak gömdükleri görülür. Özellikle Iğdır'da yapılan kazılarda bu konu hakkında çeşitli bilgiler öğrenmekteyiz. (Barnett, 1963: 154- 178; Çilingiroğlu, 1994c: 282; Sevin-Özfirat, 2000: 217 vd.; Konyar, 2011: 206-207).

Yakarak ölü gömme geleneği Urartu'da en yaygın olan gelenektir. Bu gelenek hem yönetici sınıfı hem de halkı kapsamaktadır. Ceset yakıldıktan sonra kül ve kemikler bir çömleğin içine konulur ve ağzı yassı bir taş ile kapatılırdı. Daha sonra bu tür çömlekler için (urne) dediğimiz çukurlar açılır ve ölen insan değerli eşyalarıyla beraber bu çukurlara gömülürdü. (Slattery, 1988: 184; Salvini, 2006: 169.; Çevik, 2000: 17 vd.;

⁴⁹ Ayrıca Urartu tanrı listesinin tamamı için bkz. Belli, 1982

⁵⁰ Barnett, "The Urartian Cemetery at Iğdır" adlı eserinde Urartular'ın Gömü geleneği ile ilgili "Urnelere kremasyon gömü geleneği Güney Kafkasya'ya tamamıyla yabancıdır. Bazı yazarlar bu geleneği Romalılar ile ilişkilendirir fakat "columbarium"un tarihi bu gibi bir sanının tersini söyler. Yakma burada ormanların yokluğunda (absence of forests) tezekle yapılmıştır. Bu durum ağaç külünün tamamıyla olmaması tarafından gösterilir. Vücutlar giyinik olarak ve süsleri üzerlerinde yakılmışlardır (örneğin boncuklar urnelerin içinde bulunmuştur) fakat silahlar ve bilezikler yakma işleminden sonra urnelere konmuştur. Tüm urneler aynı şekle sahiptir: kırmızı açkılı yüzeye sahip, dar boyunlu yuvarlak kulpsuz kaplar. Urneler aynı kilden yapılmış, dipleri yukarıya doğru duran tabaklar ile kapatılmıştır. Bazen bu kil tabakların üzerine ek bir kapak olarak bakırdan yapılmış tabaklar konmuştur. Urneler kap yapıldıktan fakat yakılan vücudun külü kap içerisine konmadan önce bir tarafı delinerek sağlanmıştır. Böylece urnelerin özel gömü çanak çömleği olmadığı anlaşılmaktadır, fakat açıkça ruhun ortaya çıkması için bir oyuk açılmıştır."(Barnett,1963:193). İfadelerini kullanmaktadır.

Konyar, 2011: 216-217). Bir diğerk ölü gömme geleneği ise ceset gömüsü şeklindeydi. Bunda da ölen kişinin değerli armağanları ve eşyaları cesedin yanına koyulur ve mezar odasında yanmış ceset gömüleriyle beraber aynı mekânda kalırdı (Çevik, 2000: 23 vd.; Konyar, 2011: 216-217).

Bir de Urartu krallarına ve soylu kişilere ait kaya mezarları vardır. Bu mezarlar anıtsal özellikte olup halk için yapılmış mezarlardan daha farklıdır. Örneğın Van Kalesi'nde kayalar üzerine oyulmuş çok sayıda kral mezar odası bulunmaktadır. Bu mezarlara çok basamaklı merdivenlerden inilerek gidilmektedir. Halka ait mezarlara ise bir veya birkaç basamaklı merdivenlerden sonra ulaşılmaktadır. Halk mezarlarının giriş kapısı bazen tek odalı bazen de çok odalı olup içlerinde kral mezarlarında olduğu gibi birden fazla iskelet yer almaktadır. (Belli, 1982: 195-196; Çevik, 2000: 6-20; Çilingiroğlu, 2011: 208-209).

Urartu krallarının ve soyluların mezarlarında oldukça zengin ve değerli eşyalar yer alırken, halk mezarlarında ise günlük hayatta kullanılan basit eşyalar bulunmaktadır. Kazılarda ele geçen bu buluntular, Urartular'daki sosyal tabakalaşmayı göstermesi açısından son derece önemlidir (Çevik, 2000: 93 vd.; Çilingiroğlu, 2011: 212).

3.2.5. Kimmerler ve İskitler

Kimmerler, Proto-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluşturmaktadır. M.Ö. II. bin yılbaşlarından M.Ö. VIII. yüzyıla kadar -merkez Kırım olmak üzere- Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Bu tarihler arasında, güney Rusya Tunç Çağ kültürlerinin taşıyıcıları ve temsilcileri olarak görülürler (Tarhan, 1976: 357; Tarhan, 1983: 109; Durmuş, 1997: 273- 278).

M.Ö. 8. yüzyıl ve M.Ö. yüzyıl arasındaki devrede İskit baskısı sonucu Kafkas geçitlerini aşan Kimmerler, Karadeniz sahillerine hâkim bulunan Kolhis Krallığının yıkılmasına sebep olmuştur. (Tellioğlu, 2005: 239; Memiş, 2007: 83; Phillips, 1972: 131).

Kimmer ve İskit göçleri⁵¹ gerçekleşmeden önce Doğu Anadolu bölgesine hâkim olan güçlü Asur ve Urartu devletleri bölgede bulunmaktaydı. Nitekim çeşitli küçük

⁵¹ Geniş bilgi için bkz: Memiş - Bülbül, 2014; Memiş, 2016: 127-136.

beyliklerin birleşmesi sonucu oluşan Urartular ile aslen Kuzey Irak'ta, Dicle kıyısında bulunan Aşur/Asur şehri ve çevresinde yaşayan bir Sami toplulukken özellikle MÖ 2000 sonrası doğu-batı arası global ticaretten faydalanarak gelişmiş ve topraklarını genişleterek ülkelerini bir imparatorluğa dönüştürmüş olan Asur arasında büyük bir çekişme mevcuttu. Her iki devlet de topraklarını genişletme düşüncesindeydi. Ancak Kimmer ve ardından gelen İskit akınları ile iki devlet arasındaki bu çekişme son bulacaktır (Tansug, 1949: 536; Durmuş, 2007: 83; Tellioğlu, 2005: 240).

Kimmer öncülerinin Doğu Anadolu'da göçükmesi hakkındaki ilk kayıt, M.Ö. 715 tarihli bir Asur yıllığıdır. (Durmuş, 2007: 80). Bununla birlikte, II. Arğişti (M.Ö. 714/3-685) döneminde Kimmer akınlarının Urartu topraklarında etkili olmaya başlaması, kralı, sınır bölgelerini takviye ederek buralarda savunma gücünü artırmaya sevk etmişti. Alınan önlemler sonucunda Arğişti devrinde Kimmer göçü fazla etkili olmamakla birlikte, halefi II. Rusa döneminde (M.Ö. 685-645), kuzeyden gelen akıncılar önemli ölçüde insan ve toprak kaybına sebep olmuştur. Aynı coğrafyada bulunan Asurluların da İskit akınlarına maruz kalması sebebi ile daha önce aralarında büyük bir hâkimiyet mücadelesi olan bu iki devlet arasındaki çekişme son bulmuştur (Erzen, 1992: 39; Tellioğlu, 2005: 241; Memiş, 2007: 84; Grakov, 2008: 43-44; Memiş - Bülbül, 2014: 158-159).

Urartu Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken, Asur Kralı II. Sargon, Babil'i ele geçirdiği gibi Kimmer akınlarından da ülkesini korumuştur. Hatta Frigyalılar ona elçi göndererek Kimmerlere karşı yardım istemişti (Sever,1996: 106). M.Ö. 671'de Mısır'ın ele geçirilmesi ile Asur Devletinin en geniş alana ulaştığı devre tekabül etmesine rağmen M.Ö. 665'te kuzeyden gelen Kimmer tehlikesi yüzünden bu genişleme sürdürülememiş ve Diyarbakır'dan Ereğli'ye kadar uzanan topraklar da Kimmerlerin eline geçmiştir. Bu durumu düzeltmek isteyen Asur kralı, İskit kralı Bartatua'ya kızını vererek onlarla anlaşmış ve İskit akınlarının yönünü Kimmerlerin üzerine çevirmeye muvaffak olmuş, böylece onları batı sınırından uzaklaştırmıştır. Neticede Kimmerler, İç Anadolu'ya yönelmiş, Frigya'yı ele geçirdikten sonra 645'te Lidya'yı yağmalamıştır (Luckenbill, 1968: 207; Tarhan, 1976: 366; Tarhan, 1983: 111 vd; Durmuş, 2007: 85-86; Grakov, 2008: 43-44; Memiş - Bülbül, 2014)

Bu arada bazı Kimmer boyları da kuzeye yönelerek batıda Herakleia Pontika'dan (Karadeniz Ereğlisi) Sinop dâhil, doğuda Trabzon'a kadar olan kıyı kesimine yayılmışlardır. Ancak bu dönem fazla uzun sürmemiş ve M.Ö. 630 civarında Kilikya'da Asurlulara karşı yenilgiye uğrayan Kimmerler arasında büyük karışıklıklar çıkmıştır. Aynı dönemde İskitlerin de İç Anadolu'ya yönelmesi Kimmerleri yeniden göç etmeye mecbur etmiştir. Bu defa Kafkas dağlarının Karadeniz'e uzanan kıyı şeridini takip etmek sureti ile kuzeye yönelen Kimmerler, Kırım ve çevresine göçmüştür. (Herodotos, IV: 12; Özsait, 1999: 36; Tellioglu, 2004: 21; Memiş, 2007: 81; Grakov, 2008: 44).

Kimmerlerin Doğu Anadolu'dan ülkenin iç kısmına doğru yöneldiği dönemde, Asurlularla Urartular arasındaki üstünlük mücadelesi tekrar baş göstermişti. Asurluların gerilemeye başladığı bir sırada, İskit akınlarına maruz kalan Urartu ülkesi bu gelişmelerden çok etkilenmiştir. Ancak İskitler Batı İran'da oturan Manna Kavimleri ile birleşerek Asur topraklarına yönlendiren Rusa, bu diplomatik başarı sayesinde Kral Assurhaddon'u (M.Ö. 680-669) zor duruma sokmuştur. Ancak Asur Kralı bu ittifakı bozarak İskitleri yanına çekmeyi başarmış, kısa bir süre sonra da kızını İskit kralı Partatua ile evlendirerek iki taraf arasındaki yakınlığı kan bağı ile kuvvetlendirmiştir. II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu Krallığı bir süre daha yaşamakla birlikte, eski önemini büyük ölçüde yitirmiş, nihayet İskit baskısı karşısında daha fazla dayanamayarak M.Ö. 609 ya da 585'de ortadan kalkmıştır. (Erzen, 1992: 40; Durmuş, 2007: 84-85; Memiş - Bülbül, 2014: 157-171).

İskit akınları ile Urartuların ortadan kalkması ve Medlerin öne çıkması, Doğu Anadolu bölgesinin tarihini derinden etkileyen bir gelişme olmuştur. Urartuları yıkan İskitler, Asurlulara karşı da Medleri desteklemeye devam etmiştir. M.Ö. VII. yüzyılın sonlarında Asurlular, Babilliler ve Medlere karşı üstün durumdaydı. Ancak İskitlerin gelmesi neticesinde bölgenin siyasî yapısı baştan sona değişmiş, İskitlerin desteğini alan Medler, Asur Krallığı'nın hâkimiyetindeki Ninova'yı almıştır. M.Ö. 612'deki bu hadise, Asur İmparatorluğu'nun yıkılmasına sebep olduğu gibi iki taraf arasındaki iş birliği neticesinde, İskitler, VI. yüzyılın ortalarına doğru Medlerin Babil'i yıkmasına da yardım etmiş ve onların iyice güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Öyle ki bu ittifak sayesinde Medler, bölgedeki en önemli siyasî güç haline gelmiş, hatta İskitleri ülkeden çıkarmaya çalışmışlardır. (Erzen, 1992: 40-43; Durmuş, 2007: 87-91; Memiş- Bülbül, 2014: 163-166).

Kimmer-İskit varlığının Anadolu'daki kalıntılarının en büyük kaynakları Antik kaynaklar ile Asur, Pers, Urartu ve Yunan kaynaklarıdır. Bunların yanında Anadolu'daki Kimmer-İskit varlığını ortaya koyan en temel kanıt arkeolojik malzemelerdir. Diğer bir deyimle Avrasya coğrafyasında Kimmer-İskit kimliğini açıklamada en büyük kanıt olan kurganlar ve onların dağılımının Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de ortaya çıkması ve Anadolu'daki bir takım yer adlarının Kimmer-İskit etimolojisi ile ilişkilendirilmesi bu iddiaları daha da kuvvetlendirmiştir (Özgül, 2015b: 165).

Kimmer-İskitler'in varlığını bizlere gösteren ve onların hayat tarzını ortaya koyan en önemli bulgular şüphesiz kurganlardır. Kaçak kazılar veya bilimsel arkeolojik kazılar ile ortaya çıkarılmış olan kurganlar ve Tumulusler günümüzde Amasya ili Gümüş hacıköy ilçesi yakınlarındaki İmirler'de, Elazığ ili sınırları içindeki Norşuntepe'de, Ankara ili Polatlı ilçesi yakınlarındaki Phryg başkenti Gordion/Yassihöyük'te ve Eskişehir ili sınırları içindeki Demircihöyük'te yer almaktadır. Amasya-Oluz Höyük 2. Mimari Tabaka'da ele geçen at figürlü krater parçası İskit tipi ok uçları ile bazı çukurlarda ortaya çıkarılan bıçak izi taşıyan at kemikleri Avrasya asıllı atlı göçebeler hakkında bize arkeolojik bilgiler vermektedir. Amasya-İmirler kurganı buluntuları, Sinop'ta ele geçmiş savaş kazması kabzası, at iskeletleri ve Oluz Höyük bulguları, Anadolu'daki önemli Kimmer-İskit buluntularıdır. Kimmer-İskit buluntularının Orta Karadeniz Bölgesi'nde yoğunluk kazanması, Avrasyalı savaşçı-atlı göçebelerin varlıklarını ve civar bölgelerdeki hareket güzergahlarını belirginleştirmektedir (Tarhan,1984: 109 vd; Dönmez, 1999: 536 vd.; Bilgi, 2001: 1 vdd; Dönmez -Dönmez, 2007: 57 vd; Dönmez- Dönmez, 2009: 136; Dönmez, 2011: 132 vd; Özgül, 2015b: 166).

İskitlerin Doğu Anadolu'daki varlığı Kimmerlere nazaran daha kalıcı olmuştur. M.Ö. 665 yılından itibaren, Kür nehrinin sağ yakasını ele geçiren İskitler, kendi isimleri ile Sakasen olarak anılan bu bölgeye yerleşmiştir. Ancak VI. yüzyıl başlarında Medler bölgedeki İskit hâkimiyetine son vererek Doğu Anadolu'daki siyasî birliği sağlamışlardır. Bununla birlikte, M.Ö. V. yüzyıl başında, Ksenophon'un kaydından anlaşıldığı kadarı ile Doğu Anadolu bölgesindeki İskit yerleşim sahasının sınırları Çoruh nehri ve kollarına kadar ulaşmıştı. (Tellioğlu, 2005: 244; Özgül, 2015b: 166).

Çoruh Nehrinin kollarından birini oluşturan Tortum Çayı, Tortum ve Uzundere ilçelerinden geçerek Oltu Çayı ile birleşip Çoruh Nehrine dökülmektedir. Dolayısıyla bu bölgelere kadar İskitlerin yayılmış olduğu düşünülmektedir. Kür ve Çoruh nehirleri arasındaki sahayı üç asırdan fazla bir süre yurt tutan İskitler ise, yöreye yerleşen diğer unsurlar içerisinde eriyip giderek tarih sahnesinden silinecektir.

Kimmer-İskitler, Asur-Pers-Grek-Urartu ve antik kaynaklarda geçen isimleri ile bir takım yer adları mevcuttur. Yer adları bize o dönem coğrafyaları hakkında bir takım fikirler yürütmemize yardımcı olur. Kimmer-İskitler ve onlardan kalan yer adlarının bazıları günümüze kadar gelmiştir. Çoruh-Kur Vadisi'nde Kimmer-İskit Boyları ile ilişkili olduğunu düşünülen yer adları ile ilgili bir çalışma mevcuttur⁵²

⁵² Geniş bilgi için bkz: Özgül, 2015b: 159-179

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN TARİHİ VE ARKEOLOJİK MERKEZLER

4.1. ERZURUM-TORTUM

4.1.1 Tortum Kalealtı Kalesi

Tortum İlçesi'nin 5 km. kuzeybatısında Kalealtı adı verilen bölgede yer almaktadır. Vadiden 100 m. yükseklikte tabii kayalar üzerine kurulduğu için savunmaya elverişli durumdadır. Bulunduğu mevki itibariyle stratejik bir konuma sahiptir. Büyük ölçüde tahrip edilen kalenin sur duvarlarında harç⁵³ kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde sadece iç kale kısmı ayakta. Kale yapımında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kale, ilçeye yakınlığı nedeniyle çok sayıda kaçak kazıya maruz kalmıştır. Kale, yapısı ve keramik verisi bakımından Orta Çağ özelliği taşımaktadır (Ceylan, 2006: 163 -182; Özgül, 2007: 53; Ceylan, 2007: 166; Ceylan, 2015a: 243; Ceylan - Günaşdı, 2016:260).

4.1.2. Tortum Kalesi

Tortum ilçesinin 20 km. batısında aynı adla anılan köyde bulunmaktadır. Kale, bölgenin en büyük ve sağlam yapısı olma özelliği göstermektedir. Sur duvarlarının büyük bir kısmı ayakta olan kalenin surlarında harç kullanılmış olduğu görülmektedir. Ayrıca yer yer bu surlar ahşap hatıllarla desteklenmiştir. Kale, yapısal olarak bir Orta Çağ kalesidir. Kalenin keramik verileri de Orta Çağ özelliği göstermektedir. İç ve dış kalenin kuzey tarafı halen sağlamlığını korumaktadır. Kalenin kapıları yıkıldığı için herhangi bir kitabe rastlanılmamıştır. Kalede yaptığımız incelemede sur duvarlarında önemli çatlaklar tespit edilmiştir. Bu nedenle gerekli önlemler acilen alınmadığı takdirde kalenin sur duvarlarının büyük bir kısmı yok olacaktır (Ceylan, 2006: 163 - 182; Özgül, 2007: 53; Ceylan, 2007: 167; Ceylan, 2008: 243; Ceylan, 2015a: 243; Ceylan - Günaşdı, 2016:).

⁵³ Tuğla kırığı ve kireç kullanılarak hazırlanan horasan harcı ve sıvaları tarihi yapıların inşasında en önemli bağlayıcı malzemelerdir Tuğla, kiremit ve benzeri malzemeler, kireçle karıştırılarak birçok tarihi Yapı'nın harç ve sıva malzemesinin hazırlanmasında kullanılmaktadır. Bu harç ve sıvalar hidrolik olup ülkemizde, Horasan harcı ve sıvaları olarak bilinmektedir.

4.1.3. Kapıkaya Kalesi-I

Erzurum ili Tortum ilçesinin 26 km. batısında yer alan Kapıkaya köyünün 1 km. kuzeyinde yer almaktadır. Kapıkaya kalesi, köyden 110 m. yükseklikte yer almaktadır. Urartu Kralları tarafından Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaptırılan önemli imar faaliyetleri, Eskiçağ'da bu bölgeye altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelmektedir. Nitekim kalenin batısında tespit edilen Urartu Göleti de bölgede yapılan imar faaliyetlerinin göstergesidir. Bu kalenin önemli işlevlerinden biri bu göleti korumaktır. Bölge, hayvancılık bölgesi olduğu için su kaynakları oldukça önemlidir. Günümüzde bölgede halen hayvancılık yapılmaktadır. Bu yapılara Urartu'nun hâkim olduğuna hemen hemen her yerde rastlamak mümkündür. Tespit ettiğimiz Urartu Göleti 1979 yılında DSİ tarafından genişletilmiştir.

Kale sur duvarları 4,5-5 m. yüksekliğinde olup günümüze kadar ulaşmıştır. Kale'nin sur duvarlarının kalınlığı 2.80 cm. ile 3.40 cm. arasında değişmektedir. Kale sur duvarları kiklopik teknikte yapılmıştır. Taşların dışa gelen tarafları kabaca düzleştirilmiştir. Sur duvarlarının geniş olmasından dolayı orta kısımları bu düzeltme işleminden sonra çıkan taşlar ve daha küçük taşlarla doldurulmuştur. Kale kapısı kalenin güneybatı köşesine yapılmıştır. Kalede, ikisi kale kapısının sağ ve solunda olmak üzere sekiz burç yer almaktadır. Kale mimarisi, yer şekillerine uygun olarak inşa edilmiştir. Kalenin eteklerinde yapı kalıntılarına rastlanılmaktadır. Ancak bu yapılar dağılmış olduğundan hangi amaçla yapıldıkları anlaşılamamıştır. Kalenin yapısal özellikleri Demir Çağı'na işaret etmektedir. Yapılan çalışmalar ile kalenin planı çıkarılmıştır. Kalenin giriş kapısı 280 cm. olup kale yolu ile kale kapısından aşağıya bir yay çizilerek inilmektedir. Bunun amacı; kale kapısının daha korunaklı olmasını sağlamaktadır. Kalede yaptığımız incelemelerde çok az sayıda keramik elde edilmiştir. Keramikler Erken Demir Çağ, Orta Demir Çağ ve Geç Demir Çağ özelliği göstermektedir. (Ceylan, 2008a: 244; Özgül, 2015: 74-75; Ceylan, 2015a:164; Ceylan - Günaşdı, 2016:183-185).

4.1.4. Kapıkaya Kalesi-II

Erzurum ili Tortum ilçesinin 26 km. batısında, Kapıkaya köyünde yer almaktadır. Köyün 2 km. kuzeyinde bulunan kalenin güneyinde Kapıkaya Göleti ve 1 km. güneydoğusunda Kapıkaya Kalesi-1 yer almaktadır. Kalenin sur duvarları tamamen

yıkılmıştır. Yıkılan duvar taşları köylüler tarafından toplanarak kümeler oluşturulmuştur. Böylece açılan alanda tarım yapılabilmiştir. Sur duvarları, özellikle güney kısımda daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Kale, çok büyük olmayan kaba taşlarla kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Kalenin iki sur duvarı olduğu anlaşılmaktadır. İkinci sur duvarları ise neredeyse tamamen yok olmuştur. Özellikle kalenin hemen eteklerinde düzleştirilmiş olan alanda bu ikinci sıra sur duvarları az olsa da gözükmemektedir. İç kesimde yine çok sayıda kaçak kazı izine rastlanmıştır.

Kaledeki keramik verileri Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağ, Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağa (Urartu) aittir. Keramik bakımından Kapıkaya I'e göre çok zengin olan kaledeki Erken Demir Çağı'na ait emzikli keramikler oldukça dikkat çekicidir. Kapıkaya Kalesi-I'den daha yüksekte ve daha stratejik konumda olan kale, Urartu özelliği gösteren bir kaledir. Ancak Urartular döneminde bölgede egemen olan Diauehi krallığı tarafından da bu kalenin kullanılmış olduğuna şüphe yoktur. Kaleler Geç Kalkolitik Çağda yerleşim görmüş, İlk Tunç ve Demir Çağlarında da varlıklarını devam ettirmişlerdir

Havzada yürüttüğümüz yüzey araştırmaları Urartu başta olmak üzere havzanın binlerce yıllık geçmişine ilişkin oldukça önemli bilgileri bizlere sunmaktadır. Bölgenin arkeolojik açıdan ne denli zengin olduğunu yapılan araştırmalardan anlıyoruz. Urartu kale ve höyüklerinin sayısının gün geçtikçe arttığı görülmektedir. Bu durum bize, Urartu askeri mimarisinin kuzey yönündeki yayılmasını göstermesi bakımından çok önemlidir. Çünkü Urartu'nun doğmuş olduğu coğrafi alana tamamen zıt bir arazi yapısında ortaya çıkan bu kaleler, Urartular'ın araziye kendilerine ne kadar uydurduklarını ve araziye olumlu kullandıklarını göstermesi bakımından dikkate değer bir sonuç ortaya koymaktadır. (Topaloğlu – Günaşdı- Bingöl vd. 2009: 3-4; Özgül, 2015: 75-76; Ceylan, 2015a: 167; Ceylan - Günaşdı, 2016:188-189).

4.1.5. Kaledibi Höyük

Erzurum ili, Tortum ilçesinin 2 km. batısında, Erzurum-Artvin karayolunun kuzeyine konumlanmaktadır. Erzurum'u Gürcistan'a bağlayan yolu kontrol etmesi açısından stratejik bir konumda yer alır. Höyüğün hemen doğusundan geçirilen köy yolu, buranın tahrip olmasına neden olmuştur. Çoruh Nehri'nin kollarını oluşturan Tortum Çayı, höyüğün güneyinden geçmekte ve çevresinin verimli tarım arazileriyle kaplı olmasını sağlamaktadır. Höyük yaklaşık 20 x 20 m. boyutlarındadır. Höyükte çok

fazla kaçak kazı izine rastlanmaktadır. Keramik verisi oldukça azdır. Elde ettiğimiz keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ keramiği özelliği göstermektedir. (Ceylan-Günaşdı vd. 2015: 82; Ceylan, 2015a: 363).

4.1.6. Vişneli Kalesi

Vişneli Kalesi, Erzurum ili, Tortum İlçesinin 12 km kuzeybatısında, Vişneli köyünün ise 3 km doğusunda yer almaktadır. Kale, Vişneli köyü yolunun kuzeyinde sarp bir kayalık üzerine kurulmuştur. Vişneli Kalesi, günümüzde kaledibi denilen yerde bulunmaktadır. Kalenin güneyinde Tortum Çayına dökülen Vişneli köyü deresi yer almaktadır. Kalenin güneydoğusunda Aşağı Meydanlar ve Doruklu köyleri bulunmaktadır. Kale, stratejik açıdan oldukça önemli bir konumdadır.

Kalenin kuzey ve kuzeybatı taraflarında 4 metre uzunluğa ulaşan sur duvarları günümüze kadar ayakta kalmayı başarabilmiştir. Sur duvarlarında horasan harcı⁵⁴ kullanılmıştır. Yaptığımız araştırmalar sırasında çok sayıda keramiğe rastlanmıştır.

Kalenin yapım tekniği ve elde edilen keramik buluntuları incelendiği zaman bir Ortaçağ kalesi olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin çevresinde kaçak kazı izlerine rastlanmaktadır. Vişneli Kalesi'nden Aşağı Meydanlar sınırları içerisinde yer alan Hatmaç bölgesine doğru giden bir su tünelinin var olduğu söylenmesine rağmen araştırmalarımız sırasında tespit edilememiştir.

4.1.7. Şenyurt Kalesi

Erzurum ili, Tortum ilçesi, Şenyurt Beldesi'nin 18 km. güneybatısında, Şenyurt yaylasının 1,5 km. güneyinde yer almaktadır. Kale, son derece stratejik bir noktadadır. Kuzeyinden, Kürman Dağı'ndan doğup Şenyurt yaylasının geçen Kürman Deresi akmaktadır. Şenyurt ve Vişneli köyü yaylasını kuş bakışı görecekte kurulmuştur. Kalenin batı ve güneyinde yer alan sur duvarları 2 m. yüksekliğindedir. Kalenin güneyinde kale duvarlarını güçlendirmek amacıyla yapılmış kurtin ve bastiyonların olduğu görülmektedir. Şenyurt Kalesi; Şenyurt yaylasının, Vişneli yaylasını ve vadiyi kontrol altında tutması açısından bölgedeki önemli Eskiçağ kalelerinden birisidir. Kalenin kuzeydoğusu Kargapazarı Dağları ile çevrilidir. Batısı ve güney tarafı yüksek

⁵⁴ Tuğla kırığı ve kireç kullanılarak hazırlanan horasan harcı ve sıvaları tarihi yapıların inşasında en önemli bağlayıcı malzemelerdir Tuğla, kiremit ve benzeri malzemeler, kireçle karıştırılarak birçok tarihi Yapı'nın harç ve sıva malzemesinin hazırlanmasında kullanılmaktadır. Bu harç ve sıvalar hidrolik olup ülkemizde, Horasan harcı ve sıvaları olarak bilinmektedir.

dağlarla çevrili olup bu dağlar kaleye doğal bir koruma sağlamıştır. Kalenin hemen batısında Şenyurt yerleşmesi bulunmaktadır. Kale ile yerleşmenin birbiriyle bağlantılı olduğunu düşünmekteyiz. Kalede çok sayıda kaçak kazı izine rastlanmaktadır. Kaçak kazıların 2 m. derinliğinde 3 - 4 m. genişliğinde olduğu görülmektedir. Kale üzerinde çok sayıda keramik verisinede rastlanılmıştır. Bu keramik verileri ışığında kalenin İlk Tunç Çağı kalelerinden biri olduğunu söyleyebiliriz (Ceylan-Günaşdı-Üngör vd. 2015: 83; Ceylan, 2015a: 367; Ceylan -Günaşdı, 2016:252-253).

4.1.8. Şenyurt Yerleşmesi

Erzurum ili, Tortum ilçesi, Şenyurt yaylasının 4 km. güneybatısında yer almaktadır. Şenyurt yerleşmesi, Kargapazarı Dağları'nın kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Şenyurt yerleşmesi, Kürman dağından doğup Tortum Çayı'yla birleşen Kürman Deresi'nin hemen güneyinde yer almaktadır. Ayrıca yerleşmenin kuzeyinden Şenyurt Deresi geçmektedir. Yerleşmede izlenebilen mimari yapılar genellikle kare ve oval planlıdır. Oldukça verimli arazileri bulunan Şenyurt yaylasında yaylacılık faaliyeti günümüzde halen sürdürülmektedir. Yerleşmede çok sayıda kaçak kazı tespit edilmiştir. Elde ettiğimiz keramik verileri, buranın İlk Tunç Çağ ve Ortaçağ'da yerleşim gördüğünü göstermektedir (Ceylan-Günaşdı-Üngö vd. 2015: 84; Ceylan, 2015a: 368).

4.1.9. Cihanlı Gözetleme Kulesi

Erzurum ili, Tortum ilçesinin 35 km. kuzeybatısında, Şenyurt Beldesi'ne bağlı Cihanlı Mahallesi'nin 2 km. güneybatısında yer almaktadır. Stratejik bir noktada yer alan gözetleme kulesi, Cihanlı Mahallesi ve Kaleboynu köyünü görmektedir. Gözetleme kulesinin batısı ve güneyi, karlı yüksek tepelerle çevrili olup bu tepeler doğal bir koruma görevi görmektedir. Güneyinde Cihanlı yaylasına giden yol bulunmaktadır. Kalenin kuzey tarafı sınırlı tarım arazileri ve yüksek tepelerle çevrilidir. Gözetleme kulesinin giriş kısmı batı tarafında yer almaktadır. Giriş kısmının yüksekliği 1 m., genişliği ise 1,20 m.dir. Gözetleme kulesinin sur duvarları Horasan harcı kullanılarak yapılmıştır. Sur duvar kalınlığı 1,25 m.dir. Az sayıda rastladığımız keramik parçaları kaleyi Ortaçağ'a tarihlendirmektedir (Ceylan-Günaşdı-Üngör vd. 2015: 80; Ceylan, 2015: 352).

4.1.10. Cihanlı Mağarası

Erzurum ili, Tortum ilçesinin 35 km. kuzeybatısında, Şenyurt Beldesine bağlı Cihanlı Mahallesi'nin 500 m. kuzeyinde yer almaktadır. Cihanlı Mağarası, bir Ortaçağ mağarası özelliği göstermektedir. Mağaranın hemen güneyinden Tortum Çayının kollarından biri olan Şenyurt Deresi akmaktadır. Mağaranın güneyi sarıçam ormanları ile kaplı yüksek dağlar ile çevrilidir. Mağara, vadinin ortasında yüksek kayalıklar üzerine kurulmuştur. Mağaranın batı kısmında yer alan giriş kısmı oldukça tahrip olmuştur. Mağara, 4,50 m. uzunluğunda, 4 m. yüksekliğindedir. Mağaranın ön tarafına yapılmış olan 3,50 m. uzunluğunda, 1 m. kalınlığındaki duvarlarda harç kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde mağaranın içerisinde ateş yakıldığı için duvarlarının is ile kaplandığı izlenmektedir (Ceylan-Günaşdı-Üngör vd. 2015: 81; Ceylan, 2015a: 353).

4.1.11. Kaleboynu Kalesi

Erzurum ili, Tortum ilçesi, Şenyurt Beldesi'ne bağlı Kaleboynu köyünün 2 km. batısında, Yazıyurdu köyünün 1 km. doğusunda yer almaktadır. Oldukça önemli bir noktada bulunur. Kalenin güneyinden Tortum Çayı'nın bir kolu olan ve Çoruh Nehri ile birleşen Şenyurt Deresi geçmektedir. Kale, doğal sarp bir tepe üzerine kurulmuştur. 6 - 7 m. yüksekliği bulan sur duvarlarının büyük bir kısmı günümüze kadar varlığını korumuştur. Kalenin girişi güneybatı tarafında yer almaktadır. Sur duvarlarının kuzeybatı ve kuzeydoğu tarafları yıkılmıştır. Doğu ve güney etekleri ise bir uçurumla çevrilidir. Kalenin batı ve kuzeybatı tarafı vadiye ve dağlara açılmaktadır. Kalenin güneydoğu tarafında bir su tüneli vardır. Kuzeybatı eteklerinde ise bir şapel kalıntısı olduğu görülmektedir. Kalenin hemen güney tarafında sarıçam ormanlarıyla çevrili yüksek bir dağ yer almaktadır. Kale içerisinde mimari yapılar tespit edilmiş olup bunlar genel olarak kare planlıdır. Kuzeydoğu kesiminde mahzen olabileceğini düşündüğümüz iki katlı bir yapı saptanmıştır. Üst kısmının güney duvarı yıkılmıştır. Kalede çok sayıda niş ve pencere mevcudiyetini muhafaza etmektedir. İki katlı yapının duvarları ahşap hatıllar üzerine kurulmuştur. Giriş kapısının üzerinde orijinal kesme bir taş bulunmaktadır. Kale, konumu itibarıyla oldukça korunaklıdır. Sur duvarları, tepenin konumuna uygun olarak inşa edilmiştir. Kalede çok sayıda kaçak kazı izi görülmektedir. Elde ettiğimiz keramik verileri kaleyi Ortaçağa tarihlendirmektedir (Ceylan-Günaşdı-Üngör vd. 2015: 82-83; Ceylan, 2015a: 360; Ceylan -Günaşdı, 2016:178-179).

4.1.12. Gugullar Höyük I

Erzurum ili, Tortum ilçesi, Serdarlı Beldesi'nin 1 km. doğusunda yer almaktadır. Küçük bir höyük olan Gugullar I Höyüğü'nün boyutları 18 x 12 m.dir Stratejik bakımdan oldukça önemli bir konumda yer almaktadır. Höyüğün kuzeybatı tarafı vadiye bakmaktadır. Güneyi ve batısı ise yüksek dağlarla çevrilidir. Höyüğün hemen kuzeybatısından Ödük Çayı geçmektedir. Gugullar Höyük I'in 10 m. kuzeyinde ikinci bir höyük, kuzeybatısında ise üçüncü bir höyük bulunmaktadır. Höyükte kanalizasyon çalışmaları sırasında küçük çaplı tahribatın gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Höyükte kaçak kazı izlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan araştırma sırasında höyükte az miktarda keramik verisi tespit edilmiştir. Tespit edilen bu keramik verileri, İlk Tunç Çağ özelliği göstermektedir (Ceylan-Günaşdı-Üngör vd. 2015: 81; Ceylan, 2015a: 354).

4.1.13. Gugullar Höyük II

Gugullar II Höyüğü, Gugullar I Höyüğü'nün 10 m. kuzeyinde yer almaktadır. Höyük, 38 x 25 m. boyutlarındadır. Höyükte kaçak kazı izleri görülmektedir. Yaptığımız incelemelerde az sayıda keramik verisi tespit edilebilmiştir. Gugullar Höyük I ile aynı döneme aittir. (Ceylan-Günaşdı-Üngör vd. 2015: 81; Ceylan, 2015a: 355).

4.1.14. Gugullar Höyük III

Gugullar III Höyüğü, Gugullar I ve II höyüklerinin 25 m. batısında yer almaktadır. Höyük 13 x 23 m. boyutlarındadır. Höyüklerin etrafı yeşillik alanlar ve meyve ağaçlarıyla çevrilidir. Tespit edilen keramik verileri, Gugullar I ve II höyükte olduğu gibi İlk Tunç Çağı özelliği göstermektedir (Ceylan-Günaşdı-Üngör vd. 2015: 81-82; Ceylan, 2015a: 356).

4.1.15. Bağbaşı Kalesi

Erzurum ili, Tortum ilçesinin 35 km. kuzeybatısında, Bağbaşı Beldesi'nin 500 m. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kale, vadinin ortasında yükselen doğal bir tepe üzerine kurulmuştur. Vadiyi kontrol etmesi açısından oldukça önemli bir konumda yer almaktadır. Kale üzerinde çok sayıda kaçak kazı izine rastlanmaktadır. Kaçak kazılar sonucu oldukça tahrip olmuştur. Batı ve kuzeydoğusunda yer alan sur duvarlarının bir kısmının ayakta kaldığı görülmektedir. Kalede çok sayıda keramik verisi tespit edilmiştir. Gerek kalenin mimari yapısı gerekse keramik verilerinden anlaşılacağı üzere

Orta Çağa ait bir kale olduğunu söyleyebiliriz (Ceylan-Günaşdı-Üngör vd.2015: 79-80; Ceylan, 2015a: 349; Ceylan -Günaşdı, 2016: 108-109).

4.1.16. Bağbaşı Şapeli

Erzurum ili, Tortum ilçesinin 35 km. kuzeybatısında, Bağbaşı Beldesi'nin 300 m. güneyinde yer almaktadır. Doğal bir tepe üzerinde, vadiyi kontrol eden bir noktaya inşa edilmiştir. Şapelin doğu duvarında çatı katını desteklemek amacıyla tahtadan yapılmış bir kısım mevcuttur. Kaçak kazılar sonucu oldukça tahrip olmuştur. Ortaçağa tarihlendirilmektedir (Ceylan-Günaşdı-Üngör vd. 2015: 80; Ceylan, 2015a: 350).

4.1.17. Sütlüpnar Şapeli

Tortum ilçesinin 35 km. kuzeybatısında, Bağbaşı Beldesi'nin 2,5 km. güneybatısında yer almaktadır. Ovit Dağı'nın doğusunda, Milin Dağı'nın ise kuzey eteklerinde bulunmaktadır. Şapel, yolun güneyinde yüksek bir tepe üzerinde, vadiye hâkim bir noktaya kurulmuştur. Çevresi yüksek tepelerle çevrili olan şapel, doğu tarafından vadiye açılmaktadır. Kuzey ve kuzeydoğu duvarları ve çatının bir kısmı ayakta olmasına rağmen güney ve batı duvarı yıkılmıştır. Oldukça korunaklı bir noktada olan şapelde kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Ortaçağa tarihlendirilmektedir. (Ceylan-Günaşdı-Üngör vd. 2015: 83; Ceylan, 2015a: 366).

4.2.ERZURUM -UZUNDERE İLÇESİ

4.2.1.Dikyar Kalesi

Uzundere ilçesinin 3 km. güneyinde Tortum-Uzundere karayolunun üzerinde yer alan kale, çok sarp bir kayalık üzerine yapılmış ve isminide buradan almıştır. Günümüzde kalenin büyük bir kısmı yıkılmıştır. Sur duvarlarında harç kullanılmış ve yapım teknikleri bakımından Orta Çağ Kalesi özelliği göstermektedir. Kaleden Tortum Çayı'na inen kaya basamaklı su tünelinin varlığı bilinmesine rağmen tahrip olduğu için ulaşılamamıştır (Ceylan, 2006: 163-182; Özgül, 2007: 54; Ceylan, 2007: 167; Ceylan - Günaşdı, 2016:129).

4.2.2. Cömertler Gözetleme Kulesi

Erzurum ilinin 87 km kuzeyinde, Uzundere ilçesi, Cömertler Mahallesinde 1151 m rakımda yer almaktadır. Çok yüksek olmayan bir tepe üzerine inşa edilen yapı,

oldukça tahrip edilmiştir. Üzerine evler inşa edilmiştir (Üngör-Bingöl vd.2012: 10; Ceylan, 2015a: 290).

4.2.3. Erikli Gözetleme Kulesi

Erzurum ilinin 87 km kuzeyinde, Uzundere ilçesi, Erikli Mahallesiinde 1172 m rakımda yer almaktadır. Gözetleme kulesi olarak bilinen yapı, şapel olarak kullanılmıştır. Kaçak kazı izleri görülmektedir. Erikli Mahallesi mezarlık alanı içerisinde yer alan yapı, vadinin güneyinde yer almaktadır. Doğu–batı doğrultusunda yapılmıştır. Sadece doğu kısmında duvar kalıntıları ayakta olup, duvarın iç kısmı sıvalı ve siyah-gri bir renge boyanmıştır. Duvarlarında horasan harcı kullanıldığı görülmektedir. Küçük oval bir yapı olduğunu söyleyebiliriz (Üngör-Bingöl vd.2012: 10; Ceylan, 2015a: 294).

4.2.4. Muratefendi Gözetleme Kulesi

Erzurum ilinin 87 km kuzeyinde, Uzundere ilçesinde 1310 m rakımda yer almaktadır. Gözetleme kulesi olarak bilinen yapı, şapel olarak kullanılmıştır. Küçük bir tepe üzerine yapılmıştır. Yapının hemen altında köylülerden bir şahsın ev yaptığı ve tahribatın artmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan araştırmalarda herhangi bir keramik verisi tespit edilememiştir. Yapının sadece kuzey tarafındaki duvarların bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Duvarlarında horasan harcı kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca duvarların iç kesimi sıvanmış ve siyah bir boyayla boyanmıştır. Yapının günümüzdeki yüksekliği yaklaşık 3 m'dir (Üngör-Bingöl vd.2012: 11; Ceylan, 2015a: 315).

4.2.5 Sapaca Kalesi

Erzurum ili, Uzundere ilçesinin 9 km güneyinde 1390 m. rakımda yer almaktadır. Sapaca köyünün hemen batısında bulunan bir tepe üzerine kurulmuştur. Kalenin en önemli özelliği bulunduğu vadiyi kontrol altında tutması ve doğusundan gelen yüksek dağları Uzundere vadisine bağlayan vadinin sapağında bulunmasıdır. Kalenin güneyinden Sapaca deresi geçmektedir. Vadiyi kontrol altında tutan önemli bir kaledir. Kalede oval planlı yapılar bulunmaktadır. Kalenin yaklaşık 7 ile 10 m. arasındaki sur duvarlarının ayakta olduğunu ve bu yapının özellikle çift katlı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Sur duvarları yapılırken kademeli yapıldığı görülmektedir. Kalenin yapımında horasan harcı kullanılmıştır. Kalenin çok yüksek olması, tahribat açısından

korunaklı olmasını sağlamıştır. Oldukça ihtişamlı yapılmaya gayret edilmiş olan kalenin, iç mimari yapıları da rahatlıkla gözlenmektedir. Bölgedeki en önemli kalelerden birisidir. Kalenin orta kesiminde özellikle yine doğu tarafına yakın bir bölgede mimari yapıların varlığı görülmektedir. Bu mimari yapının 2-4 m. ölçülerinde dikdörtgen bir planı bulunmaktadır. Kale giriş kapısının taşları büyük kesme blok taşlardan oluşmaktadır; ancak bunlar yerlerinden sökülmüştür. Sur duvarlarının yapımında ahşap hatıllar kullanılmış olup, ahşapların çapı 25 ile 30 cm arasında değişmektedir. Anakaya üzerine yapılan kale, doğu-batı doğrultulu olup iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kale kapıları güney ve kuzeyde olmak üzere iki tanedir. Kuzey kapısı savunmayı kolaylaştırmak amacıyla çok sarp bir kısma yapılmıştır. Kalede, defneciler tarafından tahrip edilen ve önemli bir kısmı halen ayakta olan iki pitos bulunmaktadır. Bu pitoslar sur içinde yer almaktadır. Günümüzde kalan kısmı yaklaşık 80 cm. olup normal boyutlarının ortalama 1.20-1.50 cm. civarında olduğunu düşünmekteyiz. Pitosların içinde altın aramak amacıyla kaçak kazılar yapılmış ve bunun sonucunda pitosların üst kısımları tahrip edilmiştir (Üngör-Bingöl vd. 2012: 11; Ceylan, 2015a: 320; Ceylan -Günaşdı, 2016: 241).

4.2.6.Uzundere (Cöptek) Mağarası

Erzurum ilinin 87 km kuzeyinde, Uzundere ilçesinde 1160 m rakımda bulunan Cöptek mağarası, iki katlı bir mağara olup üst katı daha büyük ve geniştir. Mağaranın ön kısmına taş duvar örülmüştür. Bu duvar çökmek üzeredir. Mağaranın sağ tarafına ahşap bir zemin oluşturularak üzerine taş sıraları çıkılmıştır. Mağara, taş basamaklıdır. Mağaranın ilk katının yerden yüksekliği 5 m. ikinci katın yerden yüksekliği ise 10 m.'dir. Yapılan araştırma sonucunda mağarada keramikler tespit edilmiştir. Tespit edilen bu keramikler genellikle Orta Çağ dönemine ait klasik keramik örnekleridir. (Üngör-Bingöl vd. 2012: 11-12; Ceylan, 2015a: 330).

4.3. ARAŞTIRMA SAHASINDA TESPİT EDİLEN KÜLTÜR VARLIKLARI

Milletlerin varlıklarını devam ettirmelerinde kültür unsurları en önemli rolü oynamaktadır. Kültür; dil, tarih, din, sanat, gelenek ve göreneklerin bir bütünü olup insan toplulukları arasındaki ayrımlılığı belirleyen ve halk yığınlarını millet olarak tarih sahnesine oturtan en önemli faktördür. Kültür aynı zamanda tarihî bir derinliğe sahip olup geçmiş ile gelecek arasında köprü kurulmasına aracılık eder.

Erzurum, Anadolu'nun girişinde önemli bir noktada yer almaktadır. Eski çağlardan beri, Orta Asya, Ön Asya ve Kafkaslar üzerinden gelen bütün güçlerin uğradığı bir bölge olmuştur. Türk boylarının, batıya doğru düzenledikleri seferler ve göçler, Anadolu üzerinde yoğunlaşmıştır. Çalışma sahamızı oluşturan Tortum Çayı Havzası (Tortum -Uzundere) Erzurum - Artvin yolu üzerinde bulunmasından dolayı Erzurum'u Kafkaslara bağlayan önemli bir konumdadır.

Doğu Anadolu Bölgesinde A. Ceylan başkanlığında Erzincan-Erzurum-Iğdır-Kars il ve ilçelerinde yürütülen yüzey araştırmaları sayesinde çok sayıda kültür varlığı tespit edilmiştir. Bu kültür varlıkları arasında koyun-koç heykelleri de oldukça önemli bir yer edinmektedir. Ölüm ve mezar geleneği Türklerin hayatında özel bir yeri teşkil etmesinden dolayı bu başlık altında mezar geleneğinden ve tespit edilen koç - koyun mezar yapılarından bahsedilecektir. Geçmişten günümüze kadar uzanan bu gelenek, değişik dönemlerde farklılıklar göstermekle beraber, ana hatlarıyla aynı anlayışın devamı şeklinde sürmüştür. Türklerin İslamiyeti kabulü ile birlikte mezar geleneği önemli bir aşama göstermiştir.

Orta Asya'da erken dönemde, Türkler arasında mezarın saraya benzetildiğini Manas Destanı'ndan anlayabiliyoruz. Destanda, Manas Han'ın ölümü üzerine şöyle deniliyordu. “...(*Manas*), *gerçek evine gitti; diyorlar ki, ak-saray yapıp, (içine) koydular; Gök-saray yapıp, (içine) koydular!*” “saray kertme ev” yani; balkonlu saray kelimesi kullanılmıştır (Ögel, 1991a: 145; Ögel, 1991b: 99).

Manas Destanında geçen Türk mezar geleneğinin bilinen en erken örneklerini Hun dönemine ait kurganlar oluşturmaktadır. Türkistan'da Noin ula-Katanda, Pazırık Şibe, Tuyayta, Yako-Nur, Berel ve Kızart gibi bölgelerde ele geçen kurganları bu mezar geleneğini temsil etmesi açısından en önemlileri arasında bulunmaktadır (Diyarbakirli, 1972: 99-108; Özkan, 2000: 31).

Türk tarihi ve medeniyeti açısından “ölü gömme adeti ve mezarlık geleneği” nin ilk örnekleri, Orta Asya'nın değişik bölgelerinde ama yoğunlukla Altay Dağları eteklerinde bulunan çok sayıda kurganda görülmektedir. Erken İslamî devirden başlayarak Türklerin İslam dinine girmeleriyle sanat anlayışlarında da yavaş yavaş değişiklikler olmaya başlamıştır. Eski Gök Tanrı ve Şamanist inancı ile kültürlerinden gelen özellikleri, İslamî inanç ve kaidelere uyum sağlayarak, Orta Asya gelenekleri ve

Avrasya üslup özelliklerini sürdürerek devam ettirmişlerdir (Diyarbakırlı, 1972: 99 - 108; Karamağaralı, 1972: 1).

Türk hayvan üslubunun en güzel örneklerini koç -koyun veya dağ - teke/dağ keçisi şeklinde mezar taşlarında görebilmekteyiz. Bu mezar taşları doğuda Japon denizinden Önyasya'da Yukarı Fırat boylarına kadar geniş bir alanda Türk mezarlıklarında geçirmiş olduğu tahribatlara karşın üzerinde durduğu topraklarda Türklüğün simgesi olarak görülmektedir. M.Ö. 1.000 yıllarında ölen alplerin mezar taşlarına koç/koyun tasvirlerinin resmedildiği görülmektedir. Gerek Kül -tigin bengu taşında ve gerek diğer Kök-türk mezarlarında koç heykelleri bulunmaktaydı. Nitekim bu bölgedeki mezar geleneklerini Anadolu'da görmek mümkündür. (Çay, 1983a: 34 -35).

Orta Asya'dan Çin'e, Hindistan'a, Hazar Denizi'nin kuzeyinde Macaristan'a Afganistan, İran, Irak, Suriye, Mısır ve tüm Anadolu 'ya kadar Türk sanatının yaygın olduğu çevrelerde XII. XIII. yüzyıllardan itibaren at, koç ve koyun heykeli biçiminde pek çok mezar taşına rastlanmaktadır XIV. ve XV. yüzyıllarda Azerbaycan, İran, Irak ve Doğu Anadolu'nun büyük kısmına hakim olan Türkmen devletlerinden Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında daha da yaygınlaştığı ve hatta onlara ad olduğu da bilinmektedir. (Kırzioğlu, 1993: 133-160; Danık, 1990: 62-89).

At, koç, koyun heykeli şeklinde mezar taşlarına özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde oldukça sık rastlanmaktadır. Batı Anadolu'da ise az sayıda görülür. Türklerin hayatlarında en çok değer verdikleri, güçlerinden, taşıyıcılıklarından, tüylerinden, etlerinden, sütlerinden faydalandıkları hayvanlardır. Onlarla iç içe olmanın yanında, onların sadakat, dürüstlük ve mertliklerinden dolayı da sosyal bir olguya işaret ederek bazı devlet ve toplulukların bayraklarına sembol olmuşlardır. Milattan önceki asırlardan bunların uzantıları olan dağ keçileri ve koyunları, at figürleri, çeşitli göç yolları üzerinde petroglif olarak da karşımıza çıkmaktadır (Kırzioğlu, 1993: 133-160; Danık, 1990: 62-89; Gündoğdu, 2010: 54). Anadolu'daki koç koyun heykelleri genellikle ayakta ve yere çökmüş bir şekilde yapılmıştır. Bunlar üzerinde çeşitli hayvan ve bitki figürleri oldukça boldur (Koşay, 1962: 256).

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde görülen, koyun-koç ve at biçimli mezar taşları, Hun ve Göktürk sanatının, inanç ve gelenekleri ile Anadolu'ya aktararak yeni bir üslup oluşturma çabasını gösterir Türklerin, İslamiyet'i kitleler halinde kabulünden sonra

çadırlar artık taş veya tuğla malzemeyle kümbet biçimine dönüşmüş, balbal taşları da abidevî mezar anıtları biçiminde yapılmıştır. Koyun-koç ve at biçimli mezar taşları, İslam öncesi Orta Asya geleneği olarak İslam sonrası hemen hemen bütün Müslüman Türkler tarafından varlığını sürdürmüştür (Bağrı, 2014: 52-55: Çay, 1983: 36- 39).

Anadolu'ya akın akın gelen Oğuz Türkmen boyları, çok disiplinli bir şekilde Doğu Anadolu'dan başlamak üzere batıya doğru iskân edilmişlerdir. Yerleşim yerlerinde Anadolu'ya daha önceden gelmiş ama Hıristiyanlaşmış Kuman, Peçenek Türkleri ile karşılaşan Oğuz Türkmenleri, bölgeye çabuk adapte olmaya başlamışlardır (Çay,1983b:184).

Erzurum ve çevresindeki mezar taşları sandukalı, şahideli ve koyun-koç ve at biçimli mezar taşları olmak üzere üç tipte görülmektedir. Koyun-koç ve at biçimli mezar taşlarının da en erken örnekleri, araştırmalarımız esnasında, Erzurum çevresinde karşımıza çıkmaktadır. (Çay, 1983a: 36-37).

Erzurum'un kuzey ilçelerinde görülen haç motifli koç ve koyun heykellerinin kaynağının bölgeye erken dönemlerde yerleşen Hıristiyan Türklerine ait olabilecekleri, bu araştırmamızla ortaya konulmuştur. Türkler arasında koyun-koç motiflerinin çok ayrı bir önemi vardır. Türk hayvan üslubunun motifleri olarak koç, koyun ve at figürleri bu üslubun değişmez elemanları olarak varlığını sürdürmüştür. Bugün Türklerin bulunduğu bütün bölgelerde özellikle coğrafi yer adları, akarsular, göl adı gibi çeşitli yerlerde kullanılmıştır. (Çay,1983a: 101-110).

Gürcistan'da da yollar, parklar ve müzelerde sergilenen pek çok koyun, koç ve at biçimli mezar taşının, Gürcülerin Türk sanatı ve kültüründen etkilenmelerinin bir sonucu olmayıp bizzat Gürcüler içinde Hıristiyanlaşmış Kıpçak Türklerine ait oldukları yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır. Buradaki heykeller üzerinde de tıpkı diğer Türk bölgelerindeki örneklerde olduğu gibi kılıç, kalkan, tüfek, insan, binicisiz at ve mutfak eşyalarının aynı üslupta işlendikleri görülmektedir (Çay,1983a: 45).

Bu bilgiler, Erzurum'un özellikle kuzey ilçelerinde toprak altından çıkarılan koç ve koyun heykellerinin kaynağını belirlemek için önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca bu bilgi, koyun, koç biçimli heykellerin, Anadolu'da Karakoyunlu veya Akkoyunlu Türkmen devletleri ile başladığı tezini de çürütmektedir. Orta Asya'da erken dönemlerde örnekleri olan bu heykellerin, Türklerin Anadolu'ya erken dönemlerde

gelmelerinden dolayı, Karakoyunlu veya Akkoyunlu dönemlerinden çok daha öncelerine ait olduğunu bizlere göstermektedir. Bulduğumuz örnekler ve kaynaklardaki bilgiler, bölgedeki koyun-koç heykellerinin ilk Türk izlerinin kanıtı olarak gösterilebilir. Araştırmalarımız sonucunda tespit ettiğimiz kadarı ile Anadolu'ya Orta Asya'dan gelen çok köklü bir gelenek olduğu görülen bu mezar taşları, maalesef çok hızlı biçimde ve kasıtlı olarak yok edilmeye çalışılmaktadır (Çay, 1983a: 36-37).

Doğu Anadolu Bölgesinde bu tür heykel mezar taşlarının fazlalığı, bu bölgelerde hüküm süren Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen devletleriyle irtibatlandırılmaya çalışılmış; ancak bu konu kesin bir sonuca bağlanamamıştır. Konumuzu teşkil eden koyun, koç ve at biçimli mezar taşı yapma geleneği, Türklerin yaşadığı tüm bölgelerde, özellikle İran Azerbaycan'ında, Trans kafkasya ve Anadolu'da yoğunluk kazanmaktadır (Çay, 1983a: 44-45; Koşay, 1962: 255).

Araştırmalar sırasında bazı Ermeni mezarlarında haç işareti olan koyun, koç ve at heykellerine rastlanmıştır. Ancak Türkler Anadolu'ya gelmeden önce bölgede hakim olan Bizanslılar'ın böyle bir geleneği mevcut değildir. Diğer taraftan bölgenin eski topluluklarından olan Ermeni ve Gürcü kültüründe mezarlarına koyun, koç ve at biçimli mezar taşı dikme geleneği yoktu. Bu tip mezartaşları büyük bir ihtimalle Türkler'in tesiriyle Ermeni veya Gürcülere geçmiş veya hıristiyan olmuş ancak milli kültürünü kaybetmemiş hıristiyan Türkler'den kalmış olabilir. Nitekim Anadolu'ya muhtelif zamanlarda, çeşitli sebeplerden dolayı pek çok Türk boylarının geldiği de tarihî kaynaklarla sabittir (Kıvrıoğlu, 1992: 46-47; Çay, 1983: 39).

Tortum Çayı Havzası'nda yaptığımız yüzey araştırmalarında burada tespit ettiğimiz haç motifli koyun, koç ve at biçimli heykel mezar taşlarının, Doğu Anadolu'ya çeşitli dönemlerde Balkanlar ve Kafkaslar yolu ile gelen, Hıristiyan Türklere ait olduğunu düşünüyoruz.

4.3.1. Koyun-Koç Formlu Mezar Taşları ve Manastırlar

4.3.1.1. Bağbaşı

Tortum ilçesine 35 km. uzaklıkta olan Bağbaşı beldesinde yer alan koç heykeli belediye merkezine oldukça yakın bir konumdadır. 2009 yılında esas mevkiinden yani İbrahim Demiray'ın evine 200 m uzaklıkta olan bahçesinden alınarak evinin önüne taşınmıştır. Bağbaşı beldesinde bir de kırılmış bir heykelin varlığından söz edilmesine rağmen bu heykelin yeri belirlenememiştir.

4.3.1.2. Serdarlı

Tortum ilçesine 55 km uzaklığındaki Serdarlı Belediyesi çay bahçesinde dört tane koyun koç formlu mezar taşı tespit edilmiştir. Ayrıca 2 adet ise Serdarlı Camii önünde tespit edilmiştir. Bu heykeller Serdarlı Belediye Başkanı tarafından belediye bahçesine DAP bölgesinden getirilmiştir. DAP bölgesinde çok sayıda koyun-koç formlu mezar taşı bulunmaktadır. Bunların çoğunluğu toprak altında kalmıştır. Ancak burada geniş çaplı yapılacak araştırma sayesinde yeni mezar taşları ortaya çıkarılacaktır.

4.3.1.3. Hikmet Çimen Parkı

Tortum Çayı Havzası'nda Uzundere'de yaptığımız yüzey araştırmalarında Uzundere Hikmet Çimen parkında çok sayıda koyun-koç formlu mezar taşları tespit edilmiştir. Bu mezar taşları belediye tarafından farklı arazilerden getirilerek burada koruma altına alınmıştır.

4.3.1.4. Haho ve Öşkvank Manastırları

Haho Kilisesi, Tortum ilçesine 38 km. uzaklıktaki Bağbaşı köyünde (976-1001) kurulmuştur. Manastırı oluşturan yapılar köyün batısında Tortum Çayının kenarında eğimli bir arazi üzerinde yer almaktadır. Manastır içerisinde kilise, yemekhane, kütüphane, yazıhane, çalışma atölyesi, şapeller ve vaftiz binasını barındırmaktadır. Manastırın kitabesinden buranın III. Davit tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Özkan, 2010b: 17; Özkan, 2013: 21).

Öşkvank Manastırı ise, Tortum'un 50 km. kuzeyinde Uzundere ilçesinin 1305 m rakımlı (eski adı Öşk) Çamlıyamaç köyünde (958-966) kurulmuştur. Kuzeydoğu Anadolu'nun en anıtsal ve görkemli manastırı etkileyici bir görünüşe sahiptir. Manastır; kilise, yemekhane, el yazmaları odası ve şapel kısımlarından oluşmaktadır. Gürcü Kralı

III. Kuropalat Adarnese'nin oğulları Davit döneminde kurulmuş olan manastırdır (Özkan, 2010b:17; Özkan, 2013: 21).

Anadolu, farklı kültür dünyalarının kaynaştığı çok önemli bir coğrafyadır. Köklerini Roma ve Yunan'dan alan ancak Anadolu'da doğmuş Bizans medeniyeti, VII. yüzyıldan itibaren Batılı köklerinden hızla uzaklaşarak, Doğulu bir kimliğe bürünürken, Orta Asya'nın kültürleri ise aynı hızla Batı'ya göç ederek batılılaşma çabası içerisinde Anadolu'ya girmişlerdir.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde erken dönemlerden itibaren, Orta Asya-Kafkasya-İran-Anadolu arasında yoğrulan bir sanat ortamında son derece zengin mimari eserler ortaya çıkmıştır. Nitekim çalışma sahamız olan Çoruh Vadisi'nin kollarından birini oluşturan Tortum Çayı Havzası da kültürel zenginliği ile adeta bir kültür havzası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bölgede inşa edilmiş olan kiliseler, plan, mimari, süsleme tasarımıyla kendine özgü bir tarz ile ortaya çıkmaktadır. Tao bölgesinde Bagrathlı hanedanlığı tarafından inşa edilmiş olan çok sayıda yapı yer almaktadır. Tao bölgesi sınırları içerisinde yer alan Tortum Çayı Havzası'nda ise Öşkvan Kilisesi (958-966) ve Haho Kilisesi (976-1001) plan, mimari ve süsleme açısından bölgenin zengin anıtsal örnekleri arasındadır (Takaichvili, 1960: 106; Winfield, 1968: 33-72; Dijobadze, 1992:131- 141; Özkan, 1997: 161; Özkan, 2010a: 59; Özkan, 2010b; 17; Özkan, 2013: 21).

Bölgedeki manastırlar üzerinde bulunan bir takım mimari ve süsleme özelliklerinin, Türk sanatıyla olan yakın ilişkisi, bölgedeki Türk sanatıyla, yerli kültür kaynaşmasının bir ifadesidir (Eyice, 1980: 114-115; Özkan, 2010a: 60; Özkan, 1997: 170).

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesindeki kiliselerin naos⁵⁵ mekânının üzerini örten çadır görünümlü, yüksek kasnaklı kubbeler yapıların dikey etkisini artırmışlardır. Bu tarz kubbe örnekleri Tortum Çayı Havzası'nda Öşkvan kilisesi ve Haho kilisesinde görülmektedir. Doğudaki kiliselerdeki bu kubbeler, çadır formunun mimariye aktarılmış bir şeklini yansıtırken uygulamanın bir tesadüf olmadığı ve kaynak olarak Orta Asya-Kafkasya kültürel etkileşiminin bir ifadesi olduğu yapılan araştırmalar sonucu anlaşılmaktadır. Bölgeye bu tarz kubbe fikri Türk çadırlarıyla getirilmiş ve bu formun

⁵⁵ Bir tapınakta kült heykelinin korunduğu en kutsal mekâna verilen ad.

mimariye uygulaması ise yerli ustalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Çadır formu sadece kilise kubbelerine değil aynı zamanda Doğu Anadolu'da Türk döneminde inşa edilen türbe ve kümbetler için de model olmuştur (Tuncer, 1976: 239; Özkan, 1997: 170-171; Özkan, 2006: 149-157; Özkan, 2010a: 60; Özkan, 2010b: 47-52; Özkan, 2013: 43-47).

Antik dönemden itibaren yapıların süslemelerde en çok ilgi gösterilen motiflerin başında geometrik şekiller gösterilebilir. Bu motiflerin Ortaçağ yapılarında geliştirilerek uygulandığı bilinmektedir. Kiliseler üzerinde, zincirik motifler, hasır örgü, baklava dilimleri ve kaytan silmeler geometrik bezemelerin genel şemasını oluşturmaktadır. Bu motifler sadece kilise yapılarında karşılaşılan motifler olmayıp XII. yüzyıldan itibaren bu motiflerin Anadolu'da Türk -İslam eserleri üzerinde de gelişimi takip edilmektedir. Anadolu Selçuklu yapıları üzerinde geometrik tasarımların çok daha zengin örnekleri uygulanmıştır (Özkan, 1997: 171; Özkan, 2010b: 59; Özkan, 2010: 52; Özkan, 2013: 44-45).

Öşkvank kilisesi güney cephe pencere alınlığı yanında duvara grafitto tekniğinde yapılan rumi motifinin içerisi kırmızı kök boya ile boyanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekilde kullanılmış olması görsel etkisini artırmıştır. Rumi Selçukluların kullandığı bir motif olarak, Türk süsleme sanatının bir örneğini teşkil eder. Rumi motifinin ilk örneğini Hunlara ait kurgan buluntularında tespit etmekteyiz. Mimari ve eşya üzerine bezemesel olarak kullanılan rumi, islam santalarında da kullanılmıştır. Öşkvank ve Haho kiliselerinde kullanılan bu tarz bezeme şekilleri Türklerin Orta Asya'dan beri kullandığı klasik bir üslüptür. (Arseven, 1983: 1714; Aksu, 2002: 185; Özkan, 2010b: 61).

Öşkvank ve Haho kiliselerindeki figüratif kompozisyonlar arasında av sahneleri, efsanevi yaratıklar ile aslan, boğa, kartal, geyik gibi hayvan mücadeleleri dikkat çekmektedir.

Haho manastırının girişinden hemen sonra karşılaşılan kartal figürü heykelvari bir görünüme sahiptir. Yüksek kabartma tekniğinde yapılmış olan kartal figürü kanatları açık ve heraldik duruşla pençeleri arasındaki karacaya bakar şekilde tasfir edilmiştir. Hoho manastırındaki bu kabartma Öşkvank kilisesindeki kabartmanın tekrarı şeklindedir. Haho kilisesinin güney girişine işlenmiş efsanevi bir hayvan olan simurg, aslan gövdeli ve kuyruklu, kurt ve kartal başlarının birleşmesinden oluşan kulaklı ve

gagalı bir yaratık olarak tasvir edilmiştir. Kanatları büyük tutulmuş içe doğru kıvrımlı olan simurgun bağazında koşum takımlarındaki gibi tasma bulunmaktadır. Kapının sağındaki en alt sırada aslan-boğa mücadelesi anlatılmışken solda ise daha küçük ölçülerle düzenlenmiş ve aslanın geyiğe saldırısı tasvir edilmiştir. Ayrıca boynuna kurdela takılan bir horoz ve bir aslan figürü işlenmiştir. Haho kilisesi içerisinde diğer bir figürlü tasvir apsis nişi içerisindeki kartal figürüdür (Özkan, 2010b: 61-62; Özkan, 2010a: 61; Özkan, 2013: 61).

Öşkvank ve Haho kiliseleri üzerindeki aslan-boğa, kartal-geyik gibi mücadeleler ile grifon ve horoz tasvirlerinin Avrasya hayvan üslubuyla benzerliği dikkat çekicidir. Kiliseler üzerindeki hayvan mücadele sahnelerinin işlendiği figürlü kabartmalar ile Orta Asya kurganlarından çıkarılan koşum takımları arasındaki benzerlik bulunmaktadır (Özkan, 2010b: 62; Özkan, 2010a: 83; Özkan, 1997: 171; Özkan, 2013: 61).

Kartal, Türklerde önemli bir yer edinmiş ve Türklerin milli sembollerinden biri olmuştur. Kuvvetli yırtıcı bir kuş olan Kartal, aynı zamanda güzelliği ve estetik yönüyle ilgi çeken bir kuştur. Eski Türklerde “kartal” inancının mühim bir yer tuttuğu anlaşılıyor. Orta Asya’da M.Ö. 2. bin başları olarak tarihlenen Kurat kurganı içinde bir kartal pençesine rastlanmıştır. Avrupa Hun Devletinde kartal en yüksek gök tanrısı olarak kabul görmüştür. Özellikle Göktürk ve Uygurlarda kartal ve diğer yırtıcı kuşlar hükümdar veya beylerin koruyucu ruhu ve hukuki sembolü olmuştur. Güneş, güç ve kudreti de temsil eden söz konusu hayvanlar, mücadelelerde zafer kazanmanın işareti olmuştur. İslamiyet’ten sonra da kartal, hükümdarlık, güç ve kuvveti temsil etmiş, zaman zaman arma olarak kullanıldığı görülmektedir. Kadın ve erkek mezarlarında ve çeşitli eşyalar üzerinde farklı yırtıcı kuş figürlerine rastlanılmıştır. Atilla’nın kalkanı üzerinde kartal arması görülmekle birlikte onun zamanında kartal devlet arması olarak kabul edilmiştir. (Ögel, 1962: 17; Ögel, 1972: 208-226; Ögel, 1993: 592; Çoruhlu, 2002: 153; Çoruhlu, 2006: 137 -138; Kafesoğlu, 2009: 299; Özkan, 2010b: 62; Özkan, 2010: 89; Özkan, 2013: 94).

Tortum Çayı Havzasında önemli iki kilisesi bulunan Bagrathlılar, kartalı gücün ve hanedanlığın sembolü olarak kullanmışlardır. Kartal değişik tasvirler ile Anadolu Türk sanatında karşımıza çıkmaktadır (Özkan, 2010b: 62; Özkan, 2010: 89; Özkan, 2013: 94).

Tek başına hâkimiyet, kuvvet, kudret ve koruyucu vasıfları ifade eden başka bir güç sembolü ise aslan figürüdür. Ayrıca aslan güneşin aydınlığın ve zaferin de sembolüdür. Yalnız başlarına tasvir oldukları gibi mücadele içerisinde de anlatılmışlardır. Aslanın mücadele içerisinde verilmesi Avrasya hayvan üslubunun en belirgin özelliğidir. Pazırık kurganından çıkartılan bir eğer örtüsü üzerinde kartal ile geyik mücadele sahnesi verilmiştir. Anadolu'ya gelinceye kadar, hayvan mücadelesi biçiminde devam ettirilen bu kompozisyonlar, aslan-dağ keçisi veya aslan geyik, aslan-boğa mücadelesi şeklinde tasvir edilmiştir. Geyik İslam öncesi Türk kültüründe kutsal bir hayvan olarak görülmüş, sanat eserlerinde ve mitolojide yer almıştır. Haho kilisesinin güney girişinde işlenen aslan-boğa mücadelesi üslubunun yakın benzeri Öşkvank kilisesindeki aslan figürü Anadolu Selçuklu sanatında tasvir edilen aslan figürleri ile yakın bir benzeşim içerisindedir. Tüm bu motif ve figürler Orta Asya-Kafkasya - İran - Anadolu arasında yoğrulan bir sanat ortamının ürünüdür (Çoruhlu, 1995: 33; Özkan, 2010b: 62; Özkan, 2010: 89-91; Özkan, 2013: 94-97).

Türk kültüründe önemli bir yeri olan diğer bir figür ise boğadır. Özellikle Türk sanatında hayvan mücadele sahneleri genellikle vahşi hayvanın otçul hayvana saldırması şeklindedir. Hun kurganlarındaki buluntularında ve Abbasi dönemi örneklerinin büyük bir kısmında da benzer mücadele sahneleri işlenmiştir. Abbasi dönemindeki taşınabilir eserler üzerine tasvir olunan bu kompozisyonlar, Anadolu'daki Gürcü ve Ermeni sanatına da etki etmiştir. Nitekim bu örnekleri Öşkvank kilisesinin batı cephesindeki pencere alınlığında ve Haho kilisesinin güney girişinin batı tarafındaki aslan- boğa mücadelesin de görmekteyiz (Çoruhlu, 1993: 125; Karpuz, 2002: 40; Çoruhlu, 2006: 149; Özkan, 2010b: 63; Özkan, 2010a: 91-92; Özkan, 2013: 96-97).

Orta Asyalı kavimlerce oluşturulan ve Avrupa'ya Asyalı kavimler tarafından taşınan ortak kültür "Avrasya Hayvan Üslubu" olarak adlandırılmıştır. Avrupa Hunları ile birlikte hareket eden topluluklardan bir kısmı Kardeniz, bir kısmı ise Kafkaslar çevresinde kalmıştır. Bu Türk topluluklarının Şamanizm inancını terk etmelerinden sonra Hıristiyan, Musevi ve İslam gibi semavi dinleri kabul etmeleriyle birlikte, daha önceki kültürel birikimleri yeni inançlarında kullandıkları anlaşılmaktadır. Karadeniz'den Altaylara, Kuzey Sibirya'ya kadar uzanan geniş bir bölgede çeşitli kurganlarda bulunan at koşum takımları, av ve savaş aletleri, kumaş, halı, keçe malzeme

üzerinde büyük bir stil benzerliği görülür (Diyarbakirli, 2002: 834; Çoruhlu, 2007: 147; Özkan, 2010b: 63-64; Özkan, 2010a: 94-96; Özkan, 2013: 96-97).

Sonuç olarak Tortum Çayı Havzasında etkilerini gördüğümüz Orta Asya Türk sanatı bölgeye taşıma yoluyla getirildiği anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin anıtsal kiliselerinden olan Öşkvank ve Haho kilisesi, Azerbaycan, Batı İnan ve Güney Kafkasya bölgesel etkilerinin yoğrulduğu ve yeniden yorumlandığı ortak bir kültürün ürünüdür.

SONUÇ

İnsanoğlunun hemen hemen bilinen tüm tarihi boyunca Anadolu dünyanın en kıymetli varlığı tarafından iskân görmüş ve sayısız medeniyetlere kucak açmıştır. Çalışma sahamız, Mezopotamya-Kafkaslar ve Anadolu'yu birbirine bağlayan yol sistemleri üzerinde bulunmasından dolayı eski çağlardan itibaren yerleşim görmüştür.

Araştırma alanımızın idari olarak bağlı olduğu Erzurum, tarih boyunca önemli bir yerleşim yeri olması ve tarihi yolların kavşağında bulunması sebebi ile her dönemde değişik mücadelelere sahne olmuştur. Bundan dolayı da Anadolu ile ilgili en erken dönemlerden, günümüze kadar olan devirler hakkında yapılan bütün araştırmalarda Erzurum, yoğun olarak yer almıştır.

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Tortum Çayı Havzası (Tortum-Uzundere) Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz arasında bir geçiş iklimi bölgesinde yer almaktadır. Araştırma sahamız genel itibariyle çevresindeki bölgelere kapalı bir saha içerisinde bulunmaktadır. Fakat doğal geçitlere (Gürcü Boğazı) sahip olması sebebiyle, Karadeniz, Doğu Anadolu ve Gürcistan bölgesi ile irtibatını sağlamaktadır.

Tortum Çayı Havzası (Tortum-Uzundere)'nin yakın çevresinde örneğin; Erzurum'da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars'ta ise Paleolitik döneme tarihlenen çok sayıda yerleşmeye ve bulguya rastlanılmıştır. Fakat Tortum ve Uzundere ilçelerinde, özellikle Paleolitik Çağ araştırmaları neredeyse hiç yapılmamıştır. Bu da bölge için büyük bir eksikliğe sebep olmuştur. Şunu belirtmek gerekirse bölgenin tarihî ve arkeolojisi hakkındaki değerlendirmeler yapılırken bazı noktalara dikkat edilmesi gerekmektedir. Daha önce de değinildiği gibi insan yerleşimine son derece elverişli olması özellikle Kalkolitik Çağ'ın sonu ve Tunç Çağı'nın başlarından itibaren yerleşme görmesi, Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşme görme olasılığını da kuvvetlendirmektedir. Kalkolitik Çağ'ın sonlarından itibaren araştırma sahasına yakınlığı ile bilinen Erzurum ve çevresinden neredeyse tüm Doğu Anadolu'ya yayılan bir kültürle karşılaşırız. Bölgesel farklılıklar gösteren Anadolu kalkolitiğinde, Erzurum ve çevresi büyük önem taşımaktadır. Bu bölge, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca (M.Ö.3250-1750) devam eden, daha çok keramiği ile dikkat çeken Karaz kültürünün en eski elemanlarını bünyesinde bulundurmuş olması dolayısıyla, Tortum Çayı Havzası (Tortum-Uzundere) nin aydınlatılmasında oldukça önemli rol oynamıştır.

Anadolu'da Kalkolitik Çağ kültürünü Tunç Çağı takip etmektedir. Tunç Çağına damgasını vuran, bölgesel farklılıklar gösteren ve çeşitli isimlerle nitelenen ve bizim Karaz kültürü dediğimiz, coğrafi tanımla Karaz; etnik tanımla Hurri kültürü, bölgede M.Ö. 3250-2000/1750 yılları arasında devam etmiştir. Bu kültürün orijini Doğu Anadolu'dur. Yine bu kültür M.Ö. IV. bin yılları sonunda merkezi Asya'dan Ön Asya'ya doğru meydana gelen göçlerle yakından ilgilidir. Bölgede yaptığımız araştırmalar neticesinde, Şenyurt kalesi ve yerleşmesi, Gugullar Höyük I-II-III'de Tunç dönemine ait veriler tespit edilmiştir. Ayrıca, bölgede Erken Demir ve Orta Demir Çağına ait bulduğumuz kale ve yerleşmeler mevcuttur.

Tortum Çayı Havzası (Tortum-Uzundere) M.Ö. IV. bin sonlarında Hurri kültürünün yayılım alanı içerisinde yer almış, Hitit kaynaklarına göre ise, M.Ö. II. binden başlayarak Azzi ve Hayaşa Krallıklarının hâkimiyet sahası içerisinde yer almıştır. M.Ö. XIII ve IX. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'nun yerel krallıklarından biri olan Daya(e)ni-Diau(e)hi'nin etkisi altında yer alan bölge, M.Ö. IX ve VI. yüzyıllar arasında ise Doğu Anadolu'nun güçlü devleti olan Urartu'nun egemenliğine geçmiştir

Urartular'ın Tortum Çayı Havzası'nda (Tortum-Uzundere) faaliyetleri ile ilgili olarak herhangi bir yazılı kaynağa rastlanmamasına rağmen, hem bölgenin fiziki yapısının müsait olması hem de Urartular'ın Karadeniz kıyılarına ulaşması açısından son derece önemli olan bu çevrede Urartu kaleleri tespit edilmiştir.

Urartu'nun kuzey yayılımındaki önemli bölgelerden biri olan araştırma sahasında yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Kapıkaya Kalesi, hem konumu hem de üzerinde yer aldığı yol güzergâhı dolayısıyla stratejik bir kaledir. Ayrıca yapım tekniği, mimari özelliği ve mevcut coğrafyadaki diğer kalelerden biraz daha büyük oluşu Kapıkaya Kalesi'ni çok farklı kılmaktadır.

M.Ö. V. yüzyıl başında, Ksenophon'un kaydından anlaşıldığı kadarı ile Doğu Anadolu Bölgesindeki İskit yerleşim sahasının sınırları Çoruh Nehri ve kollarına kadar ulaşmıştır. Çoruh Nehrinin kollarından birini oluşturan Tortum Çayı, Tortum ve Uzundere ilçelerinden geçerek Oltu Çayı ile birleşip Çoruh Nehrine dökülmektedir. Dolayısıyla bu bölgelere kadar İskitlerin yayılmış olduğu düşünülmektedir.

Bölgede tespit edilen kaleler incelendiğinde, genellikle büyük olmayan, bulunduğu bölgeyi ya da kurulmuş olduğu stratejik geçiş noktalarını ve tarım arazilerini

kontrol altında tutan Ortaçağ kaleleri göze çarpmaktadır. Kaleler içerisinde gözetleme kulesi olarak nitelendirilen merkezler de bulunmuştur. Kale duvarlarının ve surlarının yapımında horasan harcı kullanılmıştır. Kale ve sur duvarlarının büyük ölçüde kaçak kazılar sonucunda tahrip edildiği görülmektedir. Tortum Kalesi, Kaleboynu Kalesi, Dikyar Kalesi bölgedeki önemli Ortaçağ kaleleri arasında yer almaktadır.

Bölgede çok sayıda koç ve koyun heykeli bulunmaktadır. Bunlar bilindiği üzere Orta Asya'da milattan önceki dönemlerde, Türklerin eliyle meydana getirilen ve **“Avrasya Üslubu”** olarak isimlendirilen, Türk sanat eserleri ve bunların içerisindeki koyun, koç ve at formu mezar taşları, hayvan üslubu'nun bir devamı olarak Anadolu'ya aktarılmıştır.

Uzundere ve Tortum'da tarafımızdan tespit edilerek incelenen koyun-koç formu mezar taşlarının, sanıldığından daha fazla ve eski tarihlere ait olduğu görülmüştür. Mezar taşı yapma geleneğinin Anadolu'da, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinden önceki dönemlerde var olduğu görülmektedir. Anadolu'ya Balkanlar ve Kafkaslar üzerinden gelen çeşitli Hıristiyan Türk boyları tarafından, bu tür mezar taşı yapıldığı anlaşılmaktadır. Yöredeki koyun-koç formu mezar taşlarının çoğu Kıpçak Türklerine aittir. Bunların bir kısmı Hıristiyanlığı kabul ettiklerinden dolayı haç işaretlerini koç ve at heykellerinin sırt, boyun ve göğüs kısımlarına işlemişlerdir.

Tortum Çayı Havzası'nda etkilerini gördüğümüz Orta Asya Türk Sanatının bölgeye taşıma yoluyla getirildiği anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinin anıtsal kiliselerinden olan Öşkivank ve Haho Kilisesi, Azerbaycan, Batı İran ve Güney Kafkasya bölgesel etkilerinin yoğun olduğu ve yeniden yorumlandığı ortak bir kültürün ürünüdür..

KAYNAKÇA

- Adontz, N. (1946). *Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siede au VIe av. J.C.* Paris.
- Acar, A. (1975). *Tortum ve Çevresinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi Üzerine bir Araştırma.* Erzurum.
- Acar, A. (1973). Erzurum Ovasında Jeomorfolojik Gözlemler. *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I.* Erzurum.
- Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri.* İstanbul.
- Akurgal, E. (1959). "Urartu Medeniyeti". *Anatolia IV.* Ankara. 67-75.
- (1989). *Anadolu Uygarlığı.* İstanbul.
- (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları.* İstanbul.
- (1998). *Türkiye'nin Kültür Sorunları.* Ankara.
- (1999). *Anadolu Kültür Tarihi.* Ankara.
- (2003). *Anadolu Kültür Tarihi.* Ankara.
- (2005). *Anadolu Kültür Tarihi.* Ankara.
- (2007). *Anadolu Uygarlıkları.* İstanbul.
- (2015). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları.* Ankara.
- Akyurt, M. (1998). *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri.* Ankara.
- Aksu, H. (2002). "Rumi Motifinin İlk Öncüleri". *Türkler IV.* Ankara.
- Aksoy, A. (1981). *Tortum Vadisi Vejetasyonunun Bitki Sosyolojisi Yönünden Araştırılması.* (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Fakültesi Botanik Bölümü.
- Astour, M. C. (1972). "Hattusilis Halab and Hanigalbat". *Journal of Near Eastern Studies XXX -2.* 102 -109.
- Arıcı, F. (2011). *Bağbaşı ve Serdarlı Kır Yerleşmelerinin Coğrafi Etüdü* (Erzurum Tortum). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arıcı, F. - Z. Karakuzulu. (2012). "Ödük (Serdarlı) Çayı Vadisinin Kalkınmasında Organik Tarımın Uygulanabilirliği". *1. Ulusal Coğrafya Sempozyumu.* Erzurum, 231-243.
- Arık, R. O. (1933). "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alışır Hafriyatı". *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi I.* 22-63.

- (1937). "Alaca- Höyük Hafriyatının İlk Neticeleri". *Belleten I/I*. Ankara, 210-270.
- Arınç, K. (2006). *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II*. Erzurum
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1979). "Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler". *TTKong 8*, Ankara, 81-92.
- (1986). "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağının Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu". *TTKong 9*. Ankara, 67-72.
- (2011). "Yarımburgaz Mağarası". *Arkeoatlas (Tarih öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 35-37.
- Arseven, C. E. (1983). "Rumi" *Sanat Ansiklopedisi III*. İstanbul, 1714.
- Altaş, N. T. (2014). "Fonksiyonel Özellikleri Bakımından Uzundere Kasabası". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 18/1*. Erzurum, 229-247.
- Altaş, N. T. (2015). *Coğrafi Çevre Unsurlarıyla Şehirleşme Etkileşimi Bakımından Erzurum Şehri*. Ankara.
- Alişan, L.V.M. (1890). *Airarat*. Venedik.
- Alkim, H. (1970). "Explorations and Excavations in Turkey 1967 and 1968". *Anatolica 31-91*.
- Alp, S. (1947). "Hitit Kanunları Hakkında". *DTCFD V / 5*. Ankara, 465 – 482.
- Alpman, A. (1981). "Hurriler". *Tarih Araştırmaları Dergisi 14/25*. Ankara, 284-312.
- (1998). "Anadolu'da Hurriler". *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 27-37*.
- Altinkaynak, A. (2002). *Erzurum İli Uzundere İlçesinin Sosyo -Ekonomik Yapısı ve Tarımsal Yayım Açısından Kalkınma Olanakları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Amiran, R. (1952). "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA". *Israel Exploration Journal 2*. Israel, 89-103.
- (1965). "Yanık Tepe, Shengavit, and the Khirbet Kerak Ware". *Anatolian Studies 15*. Ankara, 195-167.

- (1968). "Chronological Problems of the Early Bronze Age Early Bronze I-II: The City of Arad Early Bronze III: The Khirbet Kerak Ware". *AJA-72*. 316-318.
- Atalay, İ. (1978). *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi*. Ankara.
- (1980). "Geomorfology of The Lake Tortum And Its Immediate Surroundings (Ne Yurkey)". *Review of the Geographical Institute of the University of İstanbul. International Edition 17*. İstanbul, 49-63.
- (1982). *Türkiye Jeomorfolojisine Giriş*. Bornova/İzmir.
- (1983). "Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları". *Ege Coğrafya Dergisi 1*, İzmir, 68-99.
- (1984). *Uygulamalı Hidrografya I*. İzmir.
- (1992). *Türkiye Coğrafyası*. İstanbul.
- (1994). *Türkiye Vegetasyon Coğrafyası*. İzmir.
- (2011). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. İzmir.
- Atalay, İ.- K. Mortan. (2006). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul.
- (2003). *Türkiye*, İstanbul.
- (1979-1980). "Geomorphology of the Lake Tortum and Its Immediate Surroundings (NE Turkey)". *Review of the Geographical Institute of the University of İstanbul International Edition 17*. İstanbul, 49-65.
- (1988). "The Geography of Tortum District (North-Eastern Anatolia)". *Aegean Geographical Journal*, Volume: 4. İzmir, 19-37.
- Atalay, İ.- Ö. Yılmaz, M. Tetik. (1985). *Kuzeydoğu Anadolu Ekosistemleri*. Ankara.
- Aygen, T. (1983). "Doğal Değerlerimiz: Tortum Gölü ve Şelalesi". *İlgi Dergisi 37*. İstanbul, 19-21.
- Bakırcı, K., Ö. Özyurt vd. (2006). "Erzurum ili Enerji Çalışmaları İçin İklim ve Meteoroloji Verileri". *Tesisat Mühendisliği Dergisi 95*. Ankara, 19-26.
- Bahar, H. (2004). *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları*. Konya.
- (2013). *Eskiçağ Uygarlıkları*. Konya.
- Bağırılı, R. (2014). "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Hanedanlıklar Dönemi At ve Koç (Koyun) Figürlü Mezar Taşlarının Çağdaş Seramik Sanatı Açısından İncelenmesi". *Akdeniz Sanat Dergisi 7/13*. Antalya, 48-58.
- Barnett, R. D. (1956). "Ancient Oriental Influences on Archaic Greece" *The Aegean and the Near East Studies Presented to Hetty Goldman Ed. S. Weinberg*. 218-238.

- (1963). "The Urartian Cemetery at Igydır". *Anatolian Studies*-XIII. London, 153-198.
- (1974). "The Hieroglyphic Writing of Urartu". *Anatolian Studies Presented to H.G. Guterbock on the Occasion of his 65th Birthday (Ed. K. Bittel vd.)*. London, 43-55.
- (1982). "Urartu". *CAH III /2*. 314-371.
- Bartl, K. (2001). "Eastern Anatolia in the Early Iron Age". *Migration und Kulturtransfer*, herausgegeben von R. Eichmann und H. Parzinger. Bonn, 383-410.
- Belli, O. (1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- (1982). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*. İstanbul, 139-208.
- (1985). "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalurjisinin Araştırılması". 3. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara, 365-378.
- (1991). "Inscribed Metal Objects". (ed. Merhav) *Urartu. A Metal Working Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem, 44-49.
- (1993). "Ruinen monumentaler Bauten südlich des Van-Sees in Ostanatolien". *Festschrift für Peter Neve. Istanbuler Mitteilungen* 43. Berlin, 255-265.
- (1997). *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları – Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia*. İstanbul.
- (2000a). "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması". (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. Ankara, 409-414.
- (2000b). "Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular". (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. Ankara, 371-379.
- (2000c). "Van Bölgesinde Urartu Krallığına Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Tapınakları". *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*. Ankara, 386-393.
- (2004). "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi". (ed. O. Belli). *Urartu: Savaş ve Estetik*. İstanbul, 45-73.
- Behm, M.R. - Blancke. (1985). "Hasek Höyük 1983". VI. *Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara, 181-190.
- (1987). "1986 Yılı Hasek Höyük Kazıları". IX. *Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara, 71-77.

- Benedict, W.C. (1961). "Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin". *JAOS* 81. 359-385.
- Beran, T. (1957). "Zur Inschrift Sardurs III bei Izoli". *IstMitt* VII. 133- 145.
- Bıçakçı, E. (2011). "Kentleşmeye Doğru Mimari". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul,122-123.
- Bilgiç, E. (1984). "Urartular". *Türk Ansiklopedisi XXXIII*. 40-41.
- Bilgi, Ö. (1993). "İkiztepe Kazılarının 1991 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları". *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. 199-211.
- Bilgi, O. (2001). "Orta Karadeniz Bölgesi Protohistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi". *Bulleten LXV/24*. 1-35.
- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2013). "Hurriler'in Siyasi Organizasyonları". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/1. Erzincan,115-134.
- Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*. (çev. Halit Çambel). İstanbul.
- Bossert, H. (1944). *Ein Hethitisches Königssiegel*. Berlin.
- Braidwood, R. J. - L. S. Braidwood. (1960). *Excavations in the plain of Antioch*. Chicago.
- Braidwood, R. J. (1990). *Tarih Öncesi İnsan*. İstanbul.
- (2008). *Tarihöncesi İnsanları*. İstanbul.
- (2009). *Tarih Öncesi İnsanları*. İstanbul.
- Butlin, R. A. (1993). *Historical Geography. Through the Gates of Space and Time*. London.
- Budaqov, B. A. -Q.A. Qeybullayev. (2002). *Gürcistan'da Türkmənşali Toponimlerin İzahlı Lüğati*. Bakü.
- Burney, C. A. (1957). "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region". *Anatolian Studies-VII*. London, 37-53.
- "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age". *Anatolian Studies VIII*, London, 157-209.
- (1966). "First Season of Excavation of the Urartian Citadel of Kayalidere". *Anatolian Studies* 16, London, 55 vd.

- (1972). "Urartian Irrigation Works". *Anatolia Studies*- XXII. London, 179 vd.
- (1977). *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*. London.
- Burney, C. A. - D. M. Lang. (1971). *The Peoples of the Hills*. London.
- Cavaignac, E. (1930). "Marija". *Revue Hittite et Asianique* I. 15-17.
- (1932). *Suppiluliuma et Son Temps*. Paris.
- (1934). "Le Primer Royaume d'Armenia". *RHA* 17. 9-14.
- Ceylan, A. (1991). *M.Ö. II. Binde Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar)*, Atatürk Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1994). *Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, (Antlaşmalar) (2. ve I. Binde)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2000). "1998 Yılı Erzincan Yüzev Araştırması" 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 181-192.
- (2001a). "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları". 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*. Ankara, 71-82.
- (2001b). "Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Çıngırakları". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26. Erzurum, 1-27.
- (2001c). *Sarıkamış*. Erzurum.
- (2002a). "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları". 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*. Ankara, 165-178.
- (2002b). "Doğu'da İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası". *Türkler* VI. 425-429.
- (2002c). "Yazılıtaş Horasan". *Çağlayan Aras-I*, Erzurum, 14-15.
- (2003). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları". 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*. Ankara, 311-324.
- (2005). "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age". *Anatolian Iron Ages V*. London 21-29.
- (2006). "2004 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları". 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara, 189-200.

- (2007). "2005 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara, 163-182.
- (2008a). *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır) (1998-2008)*. Erzurum.
- (2008b). "Doğu Anadolu'daki Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi". *Bilim -Ütopya* 163/14. Ankara, 26-35.
- (2010). "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri". *TTKong 15*, Ankara, 26-35.
- (2015a). *Doğu Anadolu Araştırmaları -II*, Erzurum.
- (2015b). "Çıldır Başköy Kaya Resimleri" *BELGÜ 2*, Ardahan, 7-28.
- Ceylan A. - A. Bingöl vd. (2008). "2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları" 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-III*, Ankara, 129- 149.
- Ceylan, A.- N. Ceylan. (2016). "İran Coğrafyasında Urartular" *Kafdağı İran Özel sayısı* 1/11 33.
- Ceylan, A -Y. Günaşdı. (2016). *Eskiçağ'da Erzurum Kaleleri*. Erzurum.
- Ceylan, N. (2007). *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2015a). *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2015b). "Urartuların İran'daki Krali Kenti: Bastam". *BELGÜ 2*. Ardahan, 137- 158.
- (2015c). "Kuzeybatı İran'da Önemli bir Yerleşme: Hasanlu". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/9. Edirne, 189-221.
- Ceylan, N. - Y. Günaşdı vd. (2015). "2013 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları" 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara, 71-92.
- Childe, G. (2006). *Kendini Yaratan İnsan*. İstanbul.
- (2008). *Kendini Yaratan İnsan*. İstanbul.
- (1952). *Tarihte Neler Oldu*. İstanbul.
- Contenau,G. (1934). *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*. Paris.
- Cornelius, F. (1958). "Zur Hethitischen Geographie: Die Nachbarn Des Hethiterreiches". *RHA* 62, 5 vd.
- (1964). "Zur Hethitischen Landeskunde". *Bi Or XXI /1- 2*, 11-15.

- (1967). "Neue Arbeiten zur Hethitischen Geographie". *Anatolica* 1. London, 62-77.
- (1973). *Geschichte der Hethiter*. Dramstadt.
- Clavijo, R. G. (2008). *Timur'un Hayatı: Kadiz' den Semerkant'a Seyahatler*. Çev: Zeynep Ertan, İstanbul.
- Çay, M. A. (1983b). "Selçuklu Öncesi Anadolu'nun Türkleşmesi". *Türk Kültürü* 239. Ankara, 184.
- (1983a). *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel - Mezar Taşları ve Türkler'de Koç - Koyun Meselesi*. Ankara.
- Çevik, N. (1991). *Urartu Kaya Mezarları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2000). *Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1980). "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe". *Anadolu Araştırmaları VIII*. Ankara, 191-203.
- (1983a). "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler". *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi – II. İstanbul*, 28-37.
- (1983b). "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları". *Anadolu Araştırmaları IX*. Ankara, 312 vd.
- (1984). *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*. Bornova-İzmir.
- (1994a). *Urartu Tarihi*. İzmir.
- (1994b). "Ayanis Kalesi Kazıları-1992". 15. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara, 445-456.
- (1994c). "Yeni Urartu Kazılarına Doğru". XI. *Türk Tarih Kongresi I*, 279-286.
- (1997). *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*. İzmir.
- (1998). "Urartu". *Eczacıbaşı Sanat Sözlüğü*. İstanbul.
- (2011). "Urartu Dini". *Urartu Doğu'da Değişim (Ed.Koroğlu,K.- Konyar,E)*. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (1993). *Türk Sanatının ABC'si*. İstanbul.
- (1995). *Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi*. İstanbul.
- (2002). *Türk Sanatının Anahatları*. İstanbul.
- (2006). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul.
- (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul.

- Danık, E. (1990). *Koç ve At Şeklinde Tunceli Mezartaşları*, Ankara.
- Diakonoff, I. M. (1951). “Assiro”. *Vavilonskie İstocniki po istorii* 2/3. 52-73.
- (1971). *Hurrisch und Urartaisch*. München
- Diakonoff, I.M.- S.M. Kaskhai (1981). *Geographical Names According to Urartian Textes*. Wiesbaden.
- Dinçol, A. M. (1976). “Die neuen Urartäischen Inschriften aus Körzüt”. *İst. Mitt.* 26, 19-30.
- (1982). “Geç Hititler”. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* I. İstanbul, 121-136.
- Dinçol, A. M- B. Dinçol, (2011). “Urartu Yazısı ve Dili”. *Urartu Doğu’da Değişim* (Ed. Köroğlu, K.- Konyar, E). İstanbul, 172-185.
- Dinçol, A. - E. Kavaklı. (1976). “Die neuen Urartischen Inschriften aus Körzüt”. *Istanbul Mitteilungen* 26. İstanbul, 19-24.
- (1978). “Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları”. *Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1*. İstanbul, 1 vdd.
- Diyarbakirli, N. (1972). *Hun Sanatı*. İstanbul.
- (2002). “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”. *Türkler* 3. Ankara, 827-894.
- Doğanay, H. (1983). *Erzurum’un Şehirsal Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1988). *Erzurum’un Genel Coğrafi Özellikleri*. A. Kara (Haz.). Şehr-i Mübarek Erzurum, 243-354.
- Doğanay, H. (1997). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. İstanbul, Ankara.
- Doğanay, H.- İ. Güner vd. (1998). Erzurum İlinin Başlıca Coğrafi Özellikleri. A. Dölek vd. (Haz.). *Cumhuriyetin 75. Yılında Erzurum*. Ankara, 87-134.
- Dönmez, Ş. (1999). “Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzey Araştırması 1997”. 16. *Anadolu Araştırmaları* II. Ankara, 513-536.
- (2011) “Avrasyalı Savaşçı-Atlı Göçebeler’in Karadeniz Bölgesi’ndeki Varlıklarına Ait Yeni Kanıtlar”/New Evidences on the Existence of Eurasian Horse riding Nomads in the Black Sea Region, Turkey, Karadeniz’den Fırat’a Önder Bilgi’ye Armağan Yazılar (Ed. A. Öztan - Ş.Dönmez). Ankara, 129-147.
- Dönmez, Ş.- E. E. Dönmez. (2007). “Amasya-Oluz Höyük Kazısı 2007 Dönemi Çalışmaları: İlk Sonuçlar”, *Colloquium Anatolicum* VI. İstanbul, 49-74.

- (2009). “Oluz Hoyuk Kazısı İkinci Donem (2008) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuclar”. Colloquium Anatolicum VIII. İstanbul, 125-170.
- Duman, T. Y. (2009). “The Largest Landslide Dam in Turkey: Tortum Landslide”. Engineering Geology. Volume: 104: 66-79.
- Duran, Y. (2003). *Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyasının İncelenmesinde Yeni Bir Yaklaşım*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, İ. (1997). “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”. *Belleten* LXI. Ankara, 273-286.
- (2007). *İskitler*. İstanbul.
- (2008). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
- Duru, R. (1972). “Anadolu’da Bulunmuş Altın Kulak Tıkaçları”. *Belleten* 36. Ankara, 123-135.
- (1979). *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*. Ankara.
- (1995). “Bademağacı Kazıları 1993”. *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara, 69-77.
- Djoadze, W. (1992). *Early Medieval Georgian Monastenes in Historic Tao, Klaijet’ı And Savset’ı*, Stuttgart.
- Dyson, R. H. (1965). “Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu”. *JNES* XXIV, 193-217.
- (1968). “The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateu”. *CAH* II. 14-16.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.
- Erzen, A. (1964). “Ünseli (Ernis) Mezarlığı”. *Belleten* 111. Ankara, 570-572.
- (1977). “Çavuştepe, Yukarıkale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları”. *Anadolu Araştırmaları IV-V*. İstanbul: 1-43
- (1978). *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara.
- (1984). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.
- (1979). *Eastern Anatolia and Urartians*. İstanbul.
- (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartian*. Ankara

- Erzen, A.- E. Bilgiç vd. (1964). "Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu". *Tarih Araştırmaları Dergisi* XII /1, 19-20.
- Esin, U. (1969). *Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*. İstanbul.
- (1974). "İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazığ)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 20/2. Ankara, 39-62.
- (1979). İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G.Ö. 10500-7000 Yılları Arası). *I. Doğal Çevre Sorunu*. İstanbul.
- (1989). "An Early Trading Center in Eastern Anatolia". *Anatolia and Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Ankara, 135-141
- (2011). "Aşıklı Höyük". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 72-73.
- Esin, U.- G. Arsebük. (1974). "Tülin Tepe Kazısı 1971". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 20/2. Ankara, 63-78.
- (1974). "Tülintepe Kazısı, 1971". *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*. Ankara, 137-143.
- Eyice, S. (1980). *Son Devir Bizans Mimarisi*. İstanbul.
- Evliya Çelebi, (1966). *Seyahatname I-II*. Sadeleştirenler: Tevfik Temel Kuran ve Necati Aktaş. İstanbul.
- Forrer, E. (1931). "Hayasa-Azzi". *Caucasica* IX, Leipzig, 1-24.
- Frangipane, M. (1994). "Excavations at Arslantepe-Malatya 1992". XV. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara, 211-228.
- (1998). "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I. Royal Tomb". *Kazı Sonuçları Toplantısı XIX/I*. Ankara, 291-309.
- (2011). "Doğu Anadolu", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 126-133.
- Friedrich, J. (1930). "Staatsverträge II". *MVAG* 34/1. Leipzig, 103 vdd.
- Garstang, J. (1943). "Hittite Military Roads in Asia Minor". *AJA* 47, Boston, 35-62.
- Garstang, J.-O. R. Gurney. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. London.
- Gabriel, R. A. (2002). *Gabriel, The Great Armies of Antiquity*. Greenwood Publishing.
- Gelb, I. J. (1944). *Hurrians and Subarians*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Goetze, A. (1928). "Madduwattas". *MVAEG* XXXII, 1-178.

- (1930). "Bemerkungen zu dem Hethitischen Text". *RHA* I. 18-30.
- (1957a). "On the Chronology of the Second Millennium". *JCS* XI, 59-69.
- (1957b). *Kleinasien in Kulturgeschichte des Alten Orients III*. München.
- (1964). "State and Society of the Hittites". *Neuere Hethiter Forschungen*. Wiesbaden, 27-32.
- (1967). "Die Annalen der Mursilis". *MVAEG* 38. Darmstadt, 17 vdd.
- (1975). "Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish". *CAH II/2*. 117-129.
- Gökçek, G. (2015). *Asurlular*. Ankara.
- Grayson, A. K. (1972 – 1976). *Assyrian Royal Inscriptions I – II*. Wiesbaden
- Grousset, R. (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*. Çev: Sosi Dalanoğlu. İstanbul, 176.
- Gurney, O. R. (1948). "Mita of Pahhuwa". *AAA* XXVIII. Liverpool, 32-47.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2016). "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik" *TÜBA-AR* 19. Ankara, 113-136.
- Güneri, S. (1987). "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması". 5. *Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, Ankara, 45-76.
- (1992). "Doğu Anadolu Yeni Gözlemler". *Tarih Araştırmaları Dergisi* -30. Ankara, 149-195.
- Günbattı, C. (2007). *Sumerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular (Kökenleri, Tarihleri, Dilleri ve Kültürleri)*. Ankara.
- Güngördü, E. (2010). *Türkiye'nin Coğrafyası*. Ankara.
- Gündoğdu, H. (2010). Nahçıvan'dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*. 0 (16), 49-57.
- Gümüüşcü, O. (2010). *Tarihi Coğrafya*. İstanbul.
- Güterbock, H.G. (1938). "Die Historische Tradition und ihre Literarische Gestaltung bei Babylonien und Hethitem bis 1200, Zweiter Teil:Hethiter". *ZA* 44, 45-149.
- (1956). The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II". *JCS* X. Boston, 41-68.

- (1961). "The North-Central Area of Hittite Anatolia". *JNES* XX. Chicago, 85-97.
- (1967). "The Hitite Conguest of Cyprus Reconsidered". *JNES* 26-2. Chicago, 73 vdd.
- Gürsoy, C. (1974). "Türkiye'nin Tabii Yolları". *Türk Coğrafya Dergisi* 26. 24-30.
- Gülensoy, T - P. Küçüker. (2015). *Eski Türk -Moğol Kişi Adları Sözlüğü*. İstanbul.
- Grakov, B. N. (2008). *İskitler*. İstanbul.
- Girgin, M. - İ. Bulut vd. (2001). "Türkiye'deki Karayolu Geçitleri". Erzurum: *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi. Sosyal Bilimler Dergisi- XXVI*, Erzurum.
- Hanfmann, G. M. A. (1951). "The Bronze Age in the Near East: A Review Article". *AJA* 55/4, Boston, 355-365.
- Hândmîr, (1333h.ş.) Hâce Gıyâseddîn Hümâmeddîn Muhammed b. Hâce Celâleddîn Muhammed el-Hüseynî (941/1535), *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-ı Beşer*, 2.Cilt, (Nşr. Muhammed Debîr Siyâkî), Kitâbfûrûş-i Hayyâm, Tahran
- Hassan, A. A. (2015). *Uzundere'nin (Erzurum) İklim özellikleri ve İklimin Ana Çizgileriyle Çevresel Etkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Harmankaya, S.- O, Tanındı (1996). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul.
- Harmankaya, S. , Tanındı, vd. (1997). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- II-Neolitik*. İstanbul.
- Harmankaya, S.-, Tanındı, O. vd. (1998). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- Harmankaya, S.- B. Erdoğan. (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-4*. İstanbul.
- Hauptmann, H. (1982). "Norşun Tepe Kazıları, 1974". *Keban Projesi 1974 Çalışmaları*. Ankara, 13-40.
- Herodotos. (1983). *Herodot Tarihi*. İstanbul.
- Herzfeld, E. (1968). *The Persian Empire: Studies in Geography and Etnography of the Ancient Near East*. Wiesbaden.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. İstanbul.
- Hood, S. (1951). "Excavations at Tabara el Akrad". *Anatolian Studies* 1. London, 113-145.

- Hodder, I. (2011). "Çatal Höyük". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 87.
- Hortmann, R. (1988). "Dicle". *İslam Ansiklopedisi- III*. Ankara, 582-585.
- Hrozny, B. (1947). *Ancient History of Western Asia, India and Crete*. Prag.
- Hulin, P. (1960). "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf ". *Anatolian Studies X*, London, 205-207.
- Işıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*. İstanbul.
- Irmak, M.A., (2003). *Tortum Çayı Havzasının Odunsu Bitkilerinin Peyzaj Mimarlığında Kullanım Olanakları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- İplikçioğlu, B. (1990). *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*. İstanbul.
- (1997). *Eskibatu Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara.
- İzbirak, R. (1984). *Türkiye*. İstanbul..
- Karaca, A.,- A. Şenol vd. (2013). *Erzurum Hava Kalitesi Değerlendirme Raporu*. Erzurum: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı.
- Kardeş, M. (2008). *Uzundere*. Erzurum
- Karahan, F.- T. Orhan. (2008). "Uzundere Vadisi Tarımsal Faaliyetlerinin Peyzaj Çeşitliliğine Etkileri". *Alın Teri Ziraat Bilimler Dergisi* 15/2. Erzurum, 26-32.
- Karahan, F. (2007). *Tortum Şelalesi ve Erzurum Tortum Şelalesi Karayolu Koridoru*. Erzurum.
- Karaboran, H. (1989). "Şehir Coğrafyası ve Şehirselle Fonksiyonlar". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1). Elazığ, 81-118.
- Karamağaralı, B. (1972). *Ahlat Mezar taşları*. Ankara.
- (1992). *Ahlat Mezar taşları*. Ankara.
- Kaya, M. A. (2014). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları I*. İzmir.
- Karpuz, H. (2002). "İslam Öncesi Türk Sanatının İslami Döneme Etkisi". *Türkler* 6. Ankara, 39-42.
- Kalaç, M. (1956). "Kömürhan Urartu Kitabesi ". *Bellekten XX/79*. Ankara, 349-354.
- Kafesoğlu, İ. (2009). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul
- Khalaf, S. (2006). *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kayserili, A. (2014). *Erzurum Şehrinin Kültürel Coğrafyası*. Erzurum.

- Kazvîni, (Muhammed Yusuf Vâle Âsfahan - î Kazvîni). (1379 h.ş.) *Huld - î Berîn* (Tarih - i Tîmurîyân ve Türkmânân), Mîrâs - ı Mektûb, Tahran.
- Ketin, İ. (1983). *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul.
- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi I*, İstanbul.
- (1992). *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar (M.Ö. VII. - M.S.VI.Yy.). ve Son Kıpçaklar (1118- - 1195)) ile Ortodoks - Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267 -1578) Ahıska/ Çıldır Eyaleti Tarihi'nden*. Ankara.
- Kırzioğlu, F. (1993). "Azerbaycan ve Anadolu'da Türkistan'dan Gelen Eski Milli-Gelenek: Kabirtaşı olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri", *X. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara
- Kınal, F. (1941). *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*. Ankara, 27-35.
- (1947). "Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri". *Bulleten XI/41*, Ankara, 1-13.
- (1953). *Géographie et l'Histoire des Pays d'Arzava*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları. Ankara.
- (1954). "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu". *DTCFD XII/1-2*. Ankara, 77-89.
- (1974)."Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler". *Cumhuriyetin 50.Yıl Dönümü Anma Kitabı*.
- (1987). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara
- (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara..
- Klein, J. (1974). "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altın-tepe". *Anatolian Studies XXIV*. London, 77-94.
- Kinnier, Wilson J.V. (1962). "The Kurba'il Statue of Shalmanesser III", *Iraq*, XXIV-II, 90-115.
- Koday, S. (2005). *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*. Erzurum.
- Koday, S.-K. Erhan. (2009). "Tortum Çayı Vadisinde Yer Alan Belediye Örgütlü Yerleşmeler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/2.
- Koday, S.-G. Kaya. (2012). "Erzurum İlinde Tarım ve Hayvancılık". *1. Ulusal Coğrafya Sempozyumu*. Erzurum, 73-87.
- Konukçu, E. (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Ankara.
- Koşay, H. Z. (1948). "Karaz Sondajı". *TTK Kongresi* 3, Ankara, 165-169.
- (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Bulleten* 91, Ankara, 349-413.

- (1962). “Pulur Kazısı, 1960”. *Tarih Araştırmaları Dergisi 11*. Ankara, 25-28.
- (1964). “Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)”. *Atatürk Konferansları I*. Ankara, 91-94.
- (1967). “Pulur Kazısı”. *VI.Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 14-15
- (1972). “Hitit Tapınagı Şamuha Nerededir?”. *Belleten XXXVI*. Ankara, 461-468.
- (1974). “Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi”. *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*. Erzurum, 39-64.
- (1976). *Keban Projesi, Pulur Kazısı 1968- 1970*. Ankara.
- (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara.
- Koşay, H. Z. - K. Turfan. (1959). “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”. *Belleten XXIII/91*. Ankara, 349 - 413.
- Koşay, H.- H. Var. (1964). *Pulur Kazısı*. Ankara.
- (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*. Ankara.
- (1974). “İkiztepelere 1965 Kazı Raporu”, *Türk Arkeoloji Dergisi XXI-1*. Ankara, 75-101.
- Koçhan, N. – M. Karaosmanoğlu vd. (2005). “Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri”. *Arkeoloji. Anadolu ve Avrasya*. Erzurum, 3–14.
- Konyar, E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzeysel Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- “Urartu’da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri”. *Urartu Doğu’da Değişim* (Ed. Köroğlu, K. - Konyar, E). İstanbul, 206-231.
- Konyalı, İ. H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul.
- Kopar, İ. - Ç. Çakır. (2012). “Tortum Gölü (Uzundere Erzurum) Kıyı Kuşağındaki Badlands Topografyası ve Peribacaları”. *I. Ulusal Coğrafya Sempozyumu* (28-30 Mayıs). Erzurum, 1013 - 1027.
- Kopar, İ.- Ç. Çakır. (2014). “Tortum Gölü-Tortum Boğaz Vadisi ve Yakın Çevresinin (Uzundere-Erzurum-Yusufeli-Artvin) Serrano ve Ruiz Flano Yöntemiyle jeoçeşitlilik Derecesinin Belirlenmesi”. *İst. Üniv. Ed. Fak. Coğr. Böl. Coğrafya Dergisi*, 27. İstanbul, 46-66

- Kopar İ. C. Sevindi. (2013). "Tortum Gölü'nün (Uzundere-Erzurum) Güneybatısında Aktüel Sedimentasyon ve Siltlenmeye Bağlı Alan-Kıyı Çizgisi Değişimleri". *Türk Coğrafya Dergisi* 60. İstanbul, 49-66.
- Kozbe, G., A. Ceylan ve diğ., (2008) *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b Demir Çağlar*. İstanbul.
- König, F. W. (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. Beiheft. Graz.
- (1967). "Handbueh der Chaldisehen Insehriften". *AfO Beiheft* 8, Graz. Osnabrück.
- Kökten, K. (1944). "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri". *DTCFD III / 5*. Ankara, 465-486.
- Krupnov, F. I. (1964). "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community". *Soviet Anthropology and Archaeology* III, 31-42.
- Ksenophon (1984). *Anabasis*. İstanbul.
- (2011). *Anabasis*. İstanbul.
- Kuşçu, E. (2005). *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kunç, S. Çukur, A. (1988). "Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri". *V. Arkeometri Sonuçlar Toplantısı*. Ankara, 29-38.
- Lamb, W. (1954). "The Culture of North- East Anatolia and Its Neighbours". *Anatolian Studies* 4. 21-32.
- Lahn. E. (1944). "Tortum Gölü ve Tortum Şelalesi". *Türk Coğrafya Dergisi V –VI*. Ankara, 137 -139.
- Laroche, E. (1966). *Les Noms des Hittites*. Paris.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia*. London
- Leakey, R. (1988). *İnsanın Kökeni*. İstanbul.
- Lehmann Haupt, C.F. (1928-1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin-Leipzig.
- (1931). *Armenien einst un jetzt, Sayı: II/2*. Berlin und Leipzig.
- Levine, L. (1974). "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros". *IRAN* XII. London, 99 vd.

- Luckenbill, D. D. (1926-27). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I. Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon II, Historical Records of Assyria from Sargon to the End*. Chicago
- Lloyd S. (1998). *Türkiye'nin Tarihi*. Çev. E. Varinlioğlu. Ankara.
- Margo, J. (1918). *The History of the Armenian People : From the Remotest Times to the Present Day*, Preface.: Gustave Schlumberger. Trans: Ernest F. Barry. Boston.
- Melikişvili, G.A. (1950). "Diauehi". *Vestnik Drenaj İstorii* 34/4. 26-42.
- (1954). "Urartskiye Klinobrazniye Nadpisi". *VOL (I)*: 177-260
- (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova
- (1971). *Die Urartaische Sprache*. Roma.
- Mellaart, J. (1954). "Preliminary Report on Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey". *Anatolian Studies* 4. London, 175-240.
- (1958). "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean". *AJA* 62. New Jersey, 9-33.
- Mellink, M. J. (1961). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 65. New Jersey, 171-185.
- (1971). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 75. New Jersey, 161-181.
- (1980). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 84. New Jersey, 501-518.
- Memiş, E. (1989). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- 1990). *Tarihi Coğrafyaya Giriş*. Konya.
- (1995). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- (1997). *Genel Tarih*. Konya.
- (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- (2005). *İskitlerin Tarihi*. Konya.
- (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ankara.
- (2007). *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*. İstanbul.
- (2016). "Eskiçağ'da Türk Göçleri" III. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri. Erzurum, 127-136.
- Memiş, E.- C. Bülbül. (2014). *Eskiçağ'da Göçler*. Bursa.
- Meyer, E. (1953). *Geschichtedes Alttertum II*. Stuttgart.

- Miyake, Y. (2011). "Statü Eşyaları". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 120-121.
- Monte, G.F. del-J. Tischler. (1978). *Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte, Répertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI*. Wiesbaden.
- Mordtmann, A. D. (1872), "Entzifferung und Erkläerung der Armenischen Keillinschriften von Van und Umgegend", *ZDMG XXVI*, Paris, 465 -496. (no. 1-46).
- Muscarella, O. W. (1973). "Excavations at Agrab Tepe". *Iran, The Metropolitan Museum*. 47 vd.
- Naumann, R. (1985). *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara.
- (1998). *Naumann Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara.
- Mîrhând, (Mîr Seyyîd Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî). (1358). *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l Hulefâ, (Nşr.Abbâs Zeryâb)*. (I. Ciltte I- VI ciltler), İntişarat -ı İlmi, Tahran.
- Oded. B. (1979). *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. Wiesbaden.
- Olmstead, A. T. (1968). *History of Assyria*. London,.
- (1975). *History of Assyria*. Chicago.
- Otten, H. (1969). "Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi". *Belleten XXXIII*. Ankara, 359-369.
- Orhan, T. (2008). *Uzundere İlçesi ve Yakın çevresinin Ekoturizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Sınıflandırılması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Orhan,T, F. Karahan. (2010). "Uzundere İlçesi ve Yakın Çevresinin Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi" *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 11. Artvin, 27-42.
- Orthmann, W. (1968 -1969). "Eine Urartaeische Inschrift in Avnik". *AFO* 22: 77- 78.
- (1963). *Frühe Keramik von Bogazköy*. Berlin.
- Ögel, B.(1991a). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VI. Ankara.
- 1991b). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII. Ankara.
- (1993). *Türk Mitolojisi I*. Ankara.

- (1971). "Türklerde Kartal ve Kartal Arması" *Türk Kültürü* 118. Ankara,11-28.
- (1962). İslamiyet'ten önce Türk Kültür Tarihi. Ankara.
- Öğün, B. (1970). *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*. Ankara.
- Özsait, M. (1999). "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi". *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*. Trabzon, 35- 43.
- Özav, L. (1991). *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özcan, Ö.- İ. A, Başlı vd. (1998). *Coğrafya 2*. İstanbul.
- Özçelik, N. (2004). *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara.
- Özdoğan, E. (2011). "Çayönü Tepesi". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 62-63.
- Özdoğan, M. (2011a). "Köyden Kente". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 102-106.
- (2011b). "Tarih Öncesi, Yazısız Zamanlar". *(Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 8-11
- (2011c). "Paleolitik Çağ". *(Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 30- 42.
- (2011d). "Neolitik Çağ, Çanak Çömleksiz". *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul. 54-73.
- Özterzi. S. (2011). *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyo Kültürel açıdan Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü.
- Öksüz, B. (2011). "Beslenmek". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 74-77.
- Özkan, H. (1994). *Erzurum ve İlçelerinde Hıristiyan Mimarisi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum.
- (1997). "Tortum Haho (Hahuli) Manastırı ve Türk Sanatıyla Olan İlişkileri". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 4. Erzurum, 161-182.

- (2000). “Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar taşları”. Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 15. Erzurum, 31-49.
- (2006). “Ahlak Kümbetleri İle Erzurum Kümbetleri’nin Bir Mukayesesi I”. *Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 149-157.
- (2010b). *Öşkvank Manastırı*. Erzurum.
- (2013). *Haho Manastırı*. Erzurum.
- (2010b). “Çoruh Vadisi Gürcü Kiliselerinin Türk sanatıyla Benzerlikleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul, 59-68.
- Özey, R. (2002). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. İstanbul.
- Özey, R. (2002). *Siyasi Coğrafya*. İstanbul.
- Özger, Y. (2006). “XIX. Yüzyıl Tortum’un Nüfus Durumu”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2. Erzurum, 113-128.
- Özgür, E. M. (2001). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara.
- Özgül, O. (2007). *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2011). *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2015a). “Erzurum Tortum’da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/8. Edirne, 69-92.
- (2015b). “Çoruh ve Kür vadisinde Kimmer - İskit Yer Adları”. *BELGÜ* 2. 159-172.
- (2016). “Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba). “*TÜBA-AR 19*. Ankara: 137-157.
- Özsoy, H. (2005). *Uzundere İlçesi Tarih - Coğrafya- Etnografya*. Erzurum.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul.
- (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1990). "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I*. Van, 168-176.
- (1991a). *Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum.
- (1991b). *Hayaşa*. Erzurum.
- (1994). "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*. Ankara, 327-345.
- Pehlivan, S. (2013). "Erzurum'un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış". *History Studies-52*, 387-395.
- Pecorella, P. E.-M. Salvini, (1984). *Tra Lo Zagros EI' Urmia. Ricerche Storiche ed Archeologiche Nell' Azerbaigian Iraniano*. Roma.
- Polat, F. (2013). *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi*. İstanbul.
- Piotrovskii, B. B. (1950). Karmir-blur 1 (Rezultati Rabot Arheologičeskoy Ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i Gosudarstvennogo Ermitaja 1939-1949). Erivan.
- (1959). *Vanskoje Carstvo (Urartu)*. Moskova.
- (1962). "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.". VI. *International Conccress of Prehistori and Proto historic Sciences*. Moscow, 7.
- (1966). *II Regno Dı Van Urartu*. Roma.
- (1969). *Urartu*. Geneva.
- (1965). "Urartu Dini". *DTCFD-23*. Ankara, 37-49.
- Phillips, E. D. (1972). "The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology". *World Archaeology* 4 /2. 129-138
- Procopius, (1914). *History of the Wars*, Book I-II, Trans: H.B. Dewing. Londra.
- Robert, L. (1876). *Etude philologique sur les inscriptions cuneiformes de l'Armenie*. Paris,
- Ryan, C. V. (1954). *A Guide to the Known Minerals of Turkey*. Ankara.

- Russel, H. F. (1984). "Shalmanaser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources". *Anatolian Studies* 24. 185 vd.
- Salvini, M. (1967). Nairi e Ur(u)atri: *Contributa alla Storia della Formazione del regni di Urartu*. Roma.
- (1984). "I Documenti". P. E. Pecorella, M. Salvini, (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia*. Rome, 53-137.
- (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmst.
- (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul.
- Salvini, M. A. Çilingiroğlu, (2001). "Ayanis I: Ten Year's Excavation at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998". *Documenta Asiana VI*. Roma, 259 – 261.
- Sagona, A.G. (1984). "The Caucasian Region in the Early Bronze Age". *British Archaeological Reports (BAR) International Series* 214
- (2000). "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia". *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrateaux IVe - IIIe Millenaires: Actes du Colloqued 'İstanbul, 16- 19 Decembre 1998, Varia Anatolica XI*. İstanbul, 329-373.
- Sagona, A.G. (2014). "The Kura- Araxes Culture Complex: A History of Early Research". Aynur Özfirat (Ed.), *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar, Veli Sevin'e Armağan*. İstanbul, 21-32.
- Sagona, A.G.- C. Sagona, H. Özkorucuklu (1995). "Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report". *Anatolian Studies* 45. London, 193-218.
- (1996). "Excavations at Sos Höyük-1994". XVII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara, 129-150.
- Sagona, A. - M. Erkmén-C. Sagona (1997). "Excavations Sos Höyük 1995". XVIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara, 137-143.
- (1998). "Excavations Sos Höyük 1996". XIX. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara, 245-250.
- (1999). "Excavations at Sos Höyük, 1997". XX. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara, 205-206.
- Sagona A. - C. Sagona (2000). "Excavations at Sos Höyük 1998". XXI. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara, 143-144.

- Sagona, A.-Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kùltürleri, M.Ö. 1.000.000-550. Arkeoloji ve Sanat Yayınları*. İstanbul.
- Saraçoğlu, H. (1956). *Doğu Anadolu I*. İstanbul.
- (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. Ankara.
- (1990). *Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller*. İstanbul.
- Sayce, A. H. (1882). "The Cuneiform Inscriptions of Lake Van". *JRAS XIV*, 377- 732.
- (1888). "The Cuneiform Inscriptions of Van Part III". *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London, 1-48.
- Schmökkel, H. (1957). *Geschichte Vorderasien, Kellschriftforschung und Alte Geschichte Vorderasiens*. Leiden.
- Schultz, F. E. (1840). "Memoire sur le lac de Van et ses Environs". *JA III/9*. 257-323.
- Schuler, E. Von (1965). *Die Kaşkäer, Ein Beitrag Zur Ethnographiedes Alten Klein Asien*. Berlin.
- Schmidt, K. (2011). "Göbekli Tepe", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 64-70.
- Stein, G.J.-Mısır, A. (1995). "Excavations at Hacinebi 1993". XVI. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara, 121-140.
- Stein, G. J. vd. (1996). "Uruk Colonies and Anatolian Communities: An Interim Report on the 1992-1993 Excavations at Hacinebi, Turkey". *AJA 100*. New Jersey. 205-260.
- Stein, G. J. (1994). "Excavations at Hacinebi". XV. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara. 131-152.
- (1997). "1995 Excavations at Hacinebi Tepe". XVIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara. 93-120.
- Strabon. (1993). *Antik Anadolu Coğrafyası*. (Geographika: XII-XIII-XIV). Çev: Adnan Pekman, İstanbul.
- Selen, H. S. (1943). "Türkiye'nin Yol Sistemi". *Türk Coğrafya Dergisi I-IV*, 352-371
- (1945). *Türkiye Coğrafyasının Anahatları*. Ankara.
- (1949). "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", *Türk Coğrafya Dergisi*, XI-XII, 102-109.
- Sevin, V. (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- (1988). "The oldest highway: between the regions of Van and Elazığ in Eastern Anatolia". *Antiquity* 62. 547-551.
- (1997). "Van/Zernaki Tepe: On the Urartian Grid Plan once again". *Anatolica* XXIII. 173-180.
- (1999a). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul.
- (1999b). "The Origins of the Urartians in the light of the Van/ Karagündüz Excavations". Çilingiroğlu, A.-Mathews, R. J. (ed.), *Anatolian Iron Ages, The 328 Proceeding of the Fourth Anatolian Iron Ages. Anatolian Studies XLIX*. 159-164.
- (2003a). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul.
- (2003b). *Batı Anadolu ve Trakya*. İstanbul.
- (2011). "Urartu Devleti". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 422-480.
- (2013). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara.
- Sevin, V. – E. Kavaklı (1996). *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz*. İstanbul.
- Sevin, V- A. Özfirat (2000)." Van Altın-tepe Kazıları". Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi. İstanbul, 217-223.
- Sevinç, F. (2008). "Hititlerde Yeraltı Dünyası". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9(1). Eskişehir, 231-247.
- Sever, A. (1996). *Asur Tarihi*. İstanbul.
- Slattery, D. (1987). "Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic Perspective". *Reprint from al Rafidon Vol. VIII*. Tokyo, 1-30.
- "The Defence of the Urartian Northern Frontier". *Al Rafidan IX*. 173-194.
- Sözer, A. N. (1970). *Erzurum Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*. Erzurum.
- (1974). "Erzurum Coğrafyası: Tabii ve Beşeri Özellikler". *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*. Erzurum, 27-38.
- Şâmî, N, (1987). *Zafernâme*. Çev. Necati Lugal. Ankara.
- Şahin, C.- H. Doğanay, (1999). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara.
- Şahin, C. (1993). *Coğrafya 2*. İstanbul.
- Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara.

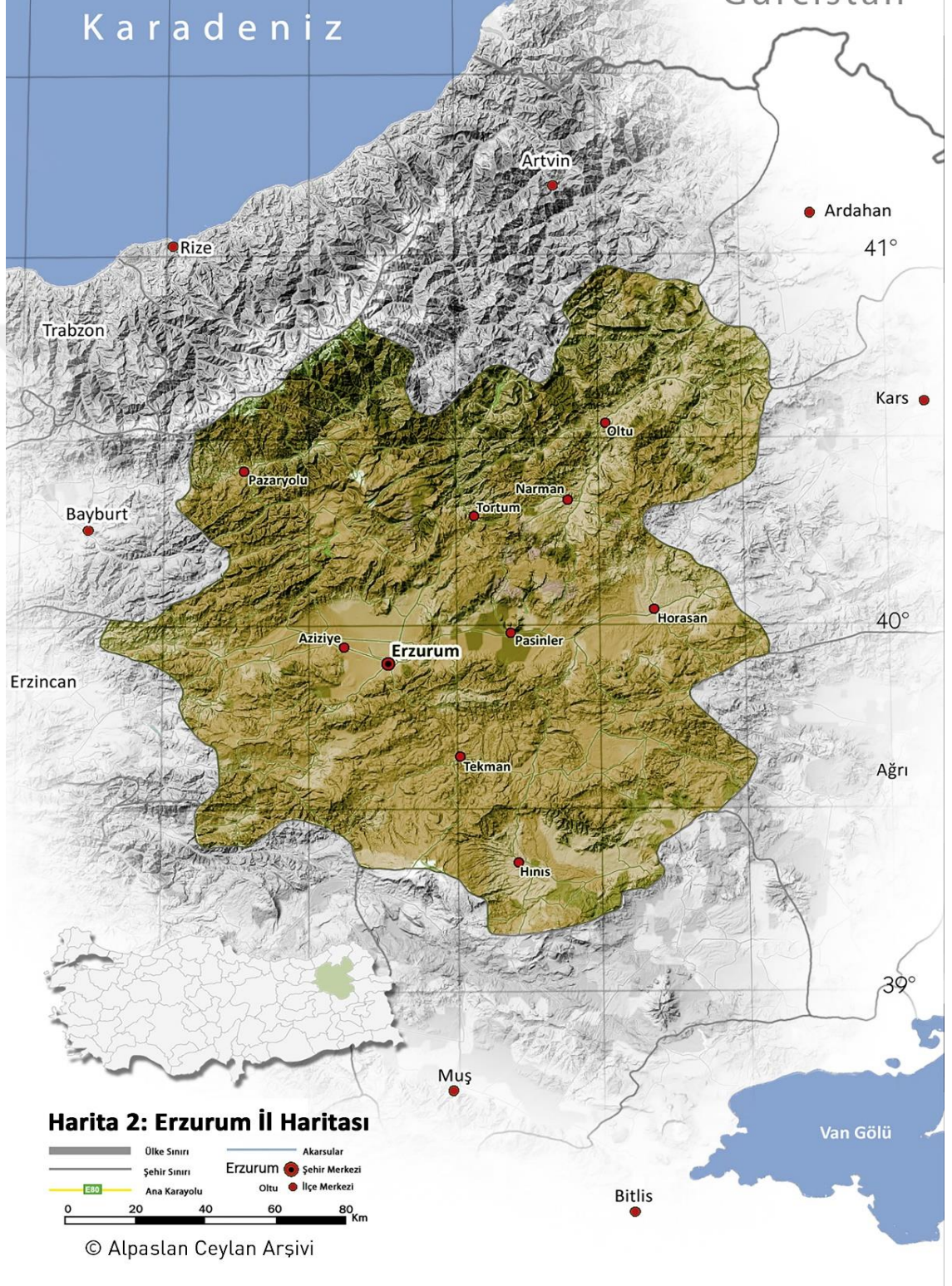
- Şenyürek, M. S. (1944). "Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not". *DTCFD* 2/2. Ankara, 349-352.
- Tanoğlu, A. (1969). *Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme*. İstanbul.
- Tansuğ, K. (1949). "Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti". *DTCFD VII /4*. 535-550.
- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*. (Basılmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- (1979). "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi". VIII. *TTKong*. Ankara, 44-55.
- (1982). "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler". *Anadolu Araştırmaları-VIII*. İstanbul, 69-114.
- (1986). "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri". IX. *TTKong*, Ankara, 285-301.
- (1973). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi. 7-22
- (1983). "The Structure of the Urartian State". *Anadolu Araştırmaları IX*. İstanbul, 295-310.
- (1984). "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler". I. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara, 109-120.
- (1976-1977). "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler". *Anadolu Araştırmaları IV-V*. Ankara, 273-304.
- (2000). "Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ'ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar". O. Belli (ed.). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*. Ankara, 191-200.
- Taşkıran, H. (2011). "Karain Mağarası". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 38-41.
- Taş, İ. (2007). "Hitit Metinlerinde Maşa Ülkesi". *Arkeoloji ve Sanat* 125. 15-34.
- Takaıchvili, E. (1960). *Archaologische Forschungsreise in die Südlichen Provinzen Georgiens 1917*. Tiflis.
- Tellioğlu, İ. (2004). *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon.

- (2005). “Kimmer ve İskit Göçlerinin Dogu Anadolu Bölgesindeki Etkileri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 27*. Erzurum, 237-245.
- (2007). “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”. *Türkoloji Araştırmaları II/2*. 654-665
- Toksoy, A. (1995). *Bizanstın Akkoyunlulara Tav –ili/Tao Bölgesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.
- Tuncel, M. (1991). “Aras”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-3*, Ankara, 332-335.
- (1996). “Fırat”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31-33.
- Tuncer, O. C. (1976). “Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkiler Üzerine Bir Deneme”. *Vakıflar Dergisi XI*. Ankara, 239-370.
- Umurtak, G. (2011). “Anadolu Figürinleri”, *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 98-100.
- Ünal, A. (1997). “Hurriler. Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeleri”. *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*. Ankara
- (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*. İstanbul.
- (2006). Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 15-3*. Adana. 15-44.
- Ünsal, V. (2006a). *Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle /Bayburt–İspir-Yusufeli, Çoruh Havzası*. Trabzon.
- (2006b). “Doğu Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 8/2*. Erzurum, 129-145.
- (2006c). “Karaz Kültürü'nün Kuzey Sınırı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 16*. 127-142.
- Üngör, İ - B. Bingöl vd. (2014). “2012 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzev Araştırmaları”. *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı-1*. Muğla, 61-77.
- Varol, O. (2005). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili'nin Yapısal Özellikleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Von Bossert, H. T. (1944). *Ein Hethitisches Königssiegel*. Berlin.

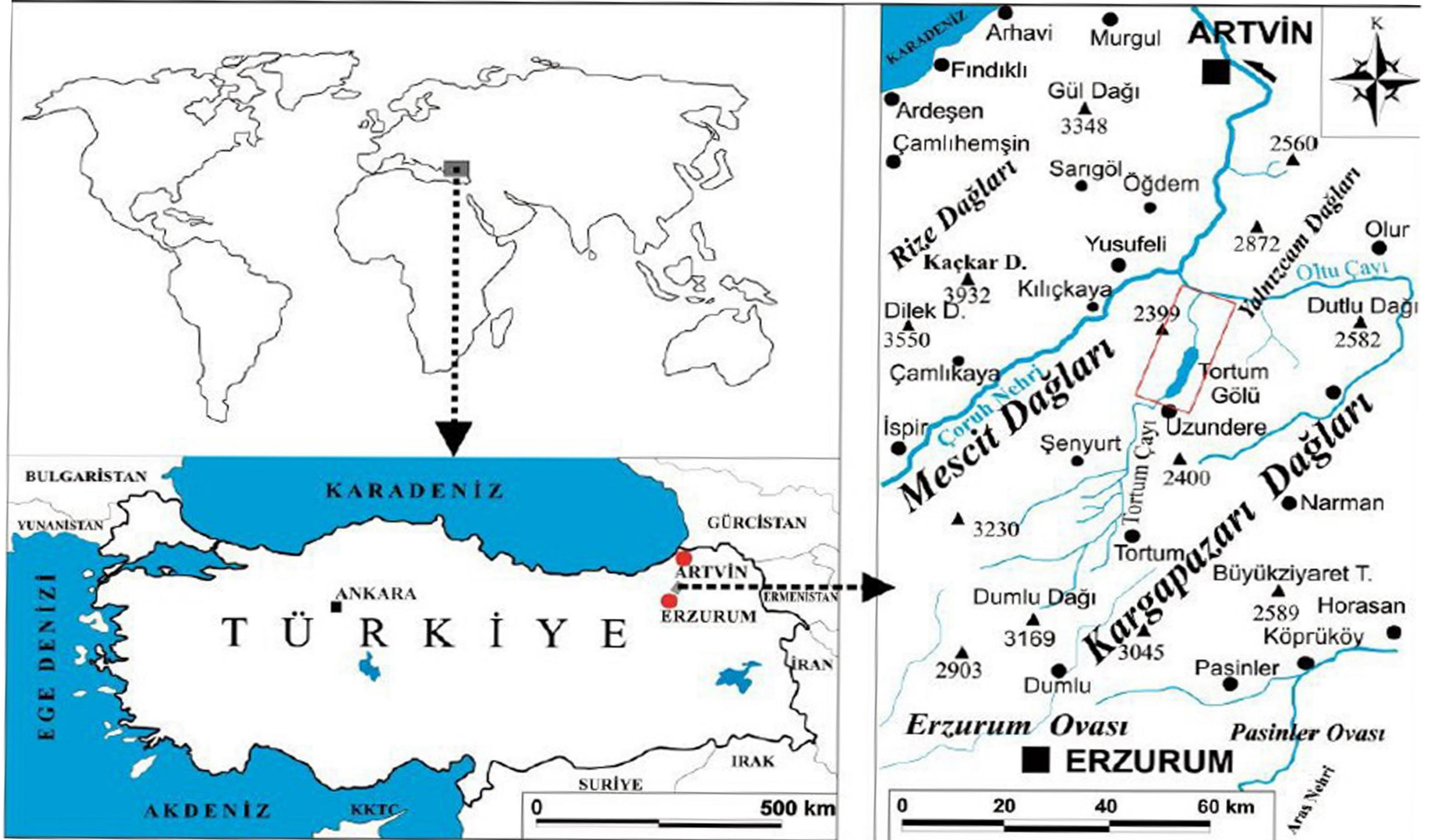
- Van Loon M. N. (1966). *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*. İstanbul.
- Von Schuler, E. (1965). "Sonderformen Hethitischer Staatsverträge". *Anadolu Araştırmaları II/1-2*. İstanbul.
- Yakar, J. (1985). "The Later Prehistory of Anatolia". *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age. BAR-2*. Oxford, 268 vd.
- Yalçın, H. G. (2012). *Die Karaz-Keramik von Tepecik in Ostanatolien*. İstanbul.
- Yalçinkaya, I. (1989). *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*. Ankara.
- Yezdi, Ş.A. (1887). *Zafernâme I-II*. (Çev. M. Abbas), Calcuta.
- Yılmaz, O. (1991). Tortum Çayı Havzası'nın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, H. (2006). *Erzurum-Uzundere Karayolu şevlerinde Doğal Olarak Yetişen Bitkilerin Estetik ve Fonksiyonel Yönden Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Yıldırım, E. (2016). "Hitit Kaynaklarına Göre Mezopotamya İnanç Sisteminin Hurri Mitoloji Anlayışına Etkisi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/ 59. Ankara, 1-35.
- (2011). *Uygarlık Tarihi*. İzmir.
- Yiğit, T. (2003). "İlk Tunç Çağı'nın Son Evresinde Anadolu'nun Siyasal Görünümü," *Tarih Araştırmaları Dergisi* - 33. 167-182.
- (2005). "Hurriler'e ilişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki ilk Kayıtlar," *Tarih Araştırmaları Dergisi* - 38. Ankara. 55-69.
- Zimanski, P. E. (1985). *Ecologyand Empire. The Structure of the Urartian State*. Chicago.
- (2004). "Urartu Krallığı ve Topografya". *Urartu: Savaş ve Estetik*. (ed.:O.Belli). İstanbul, 75-83.
- Wooley, S. L. (1953). *Forgetting Kingdom*. London.
- Wilson, J.V.K. (1962). "The Kurbail Statue of Shalmaneser III". *Iraq* XXIV-2. 90-115.
- Winfield, D. (1968). "Some Early Medieval Sculpture From Northeast Turkey". *Journal Of The Warburg And Courtland Institutes* 31, 43-52.
- Wilhelm, G. (1945). *The Hurrians*. Warminster.

----- (1994). *The Hurrians*. Warminster.

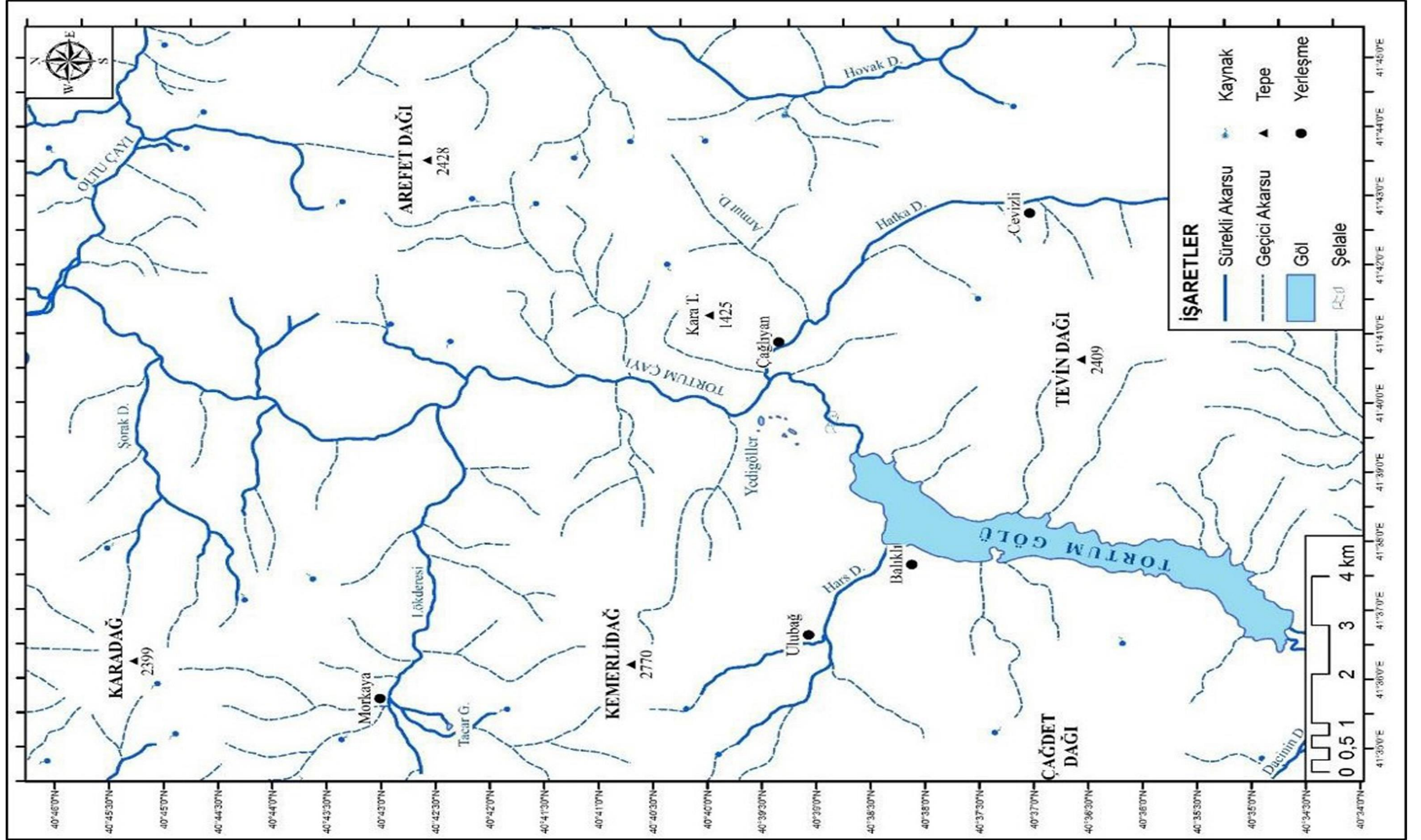
HARİTALAR

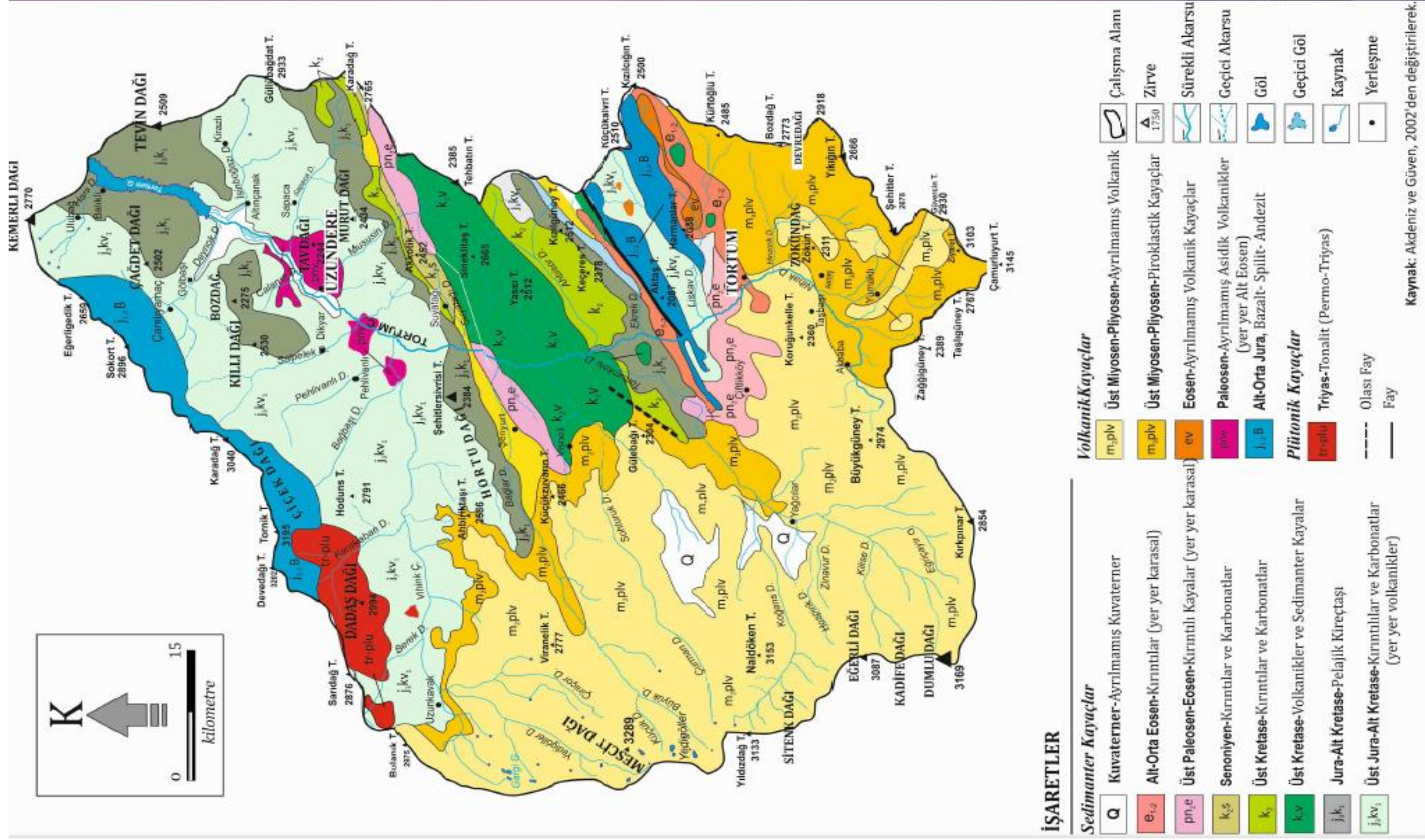
Harita 1. Erzurum İl Haritası

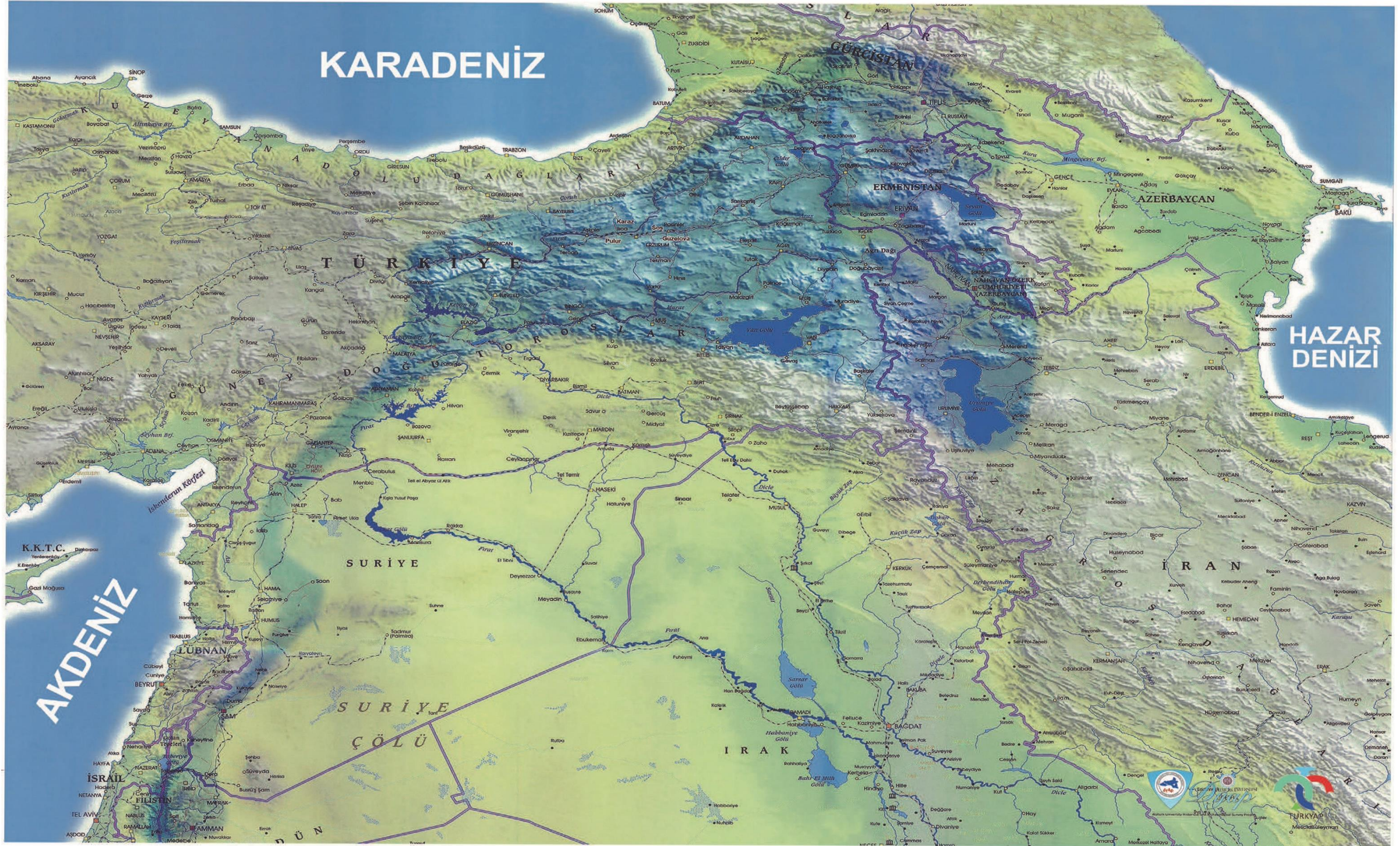
Harita 2. Araştırma Sahasının Lokalizasyon Haritası (Kopar- Çakır, 2013)

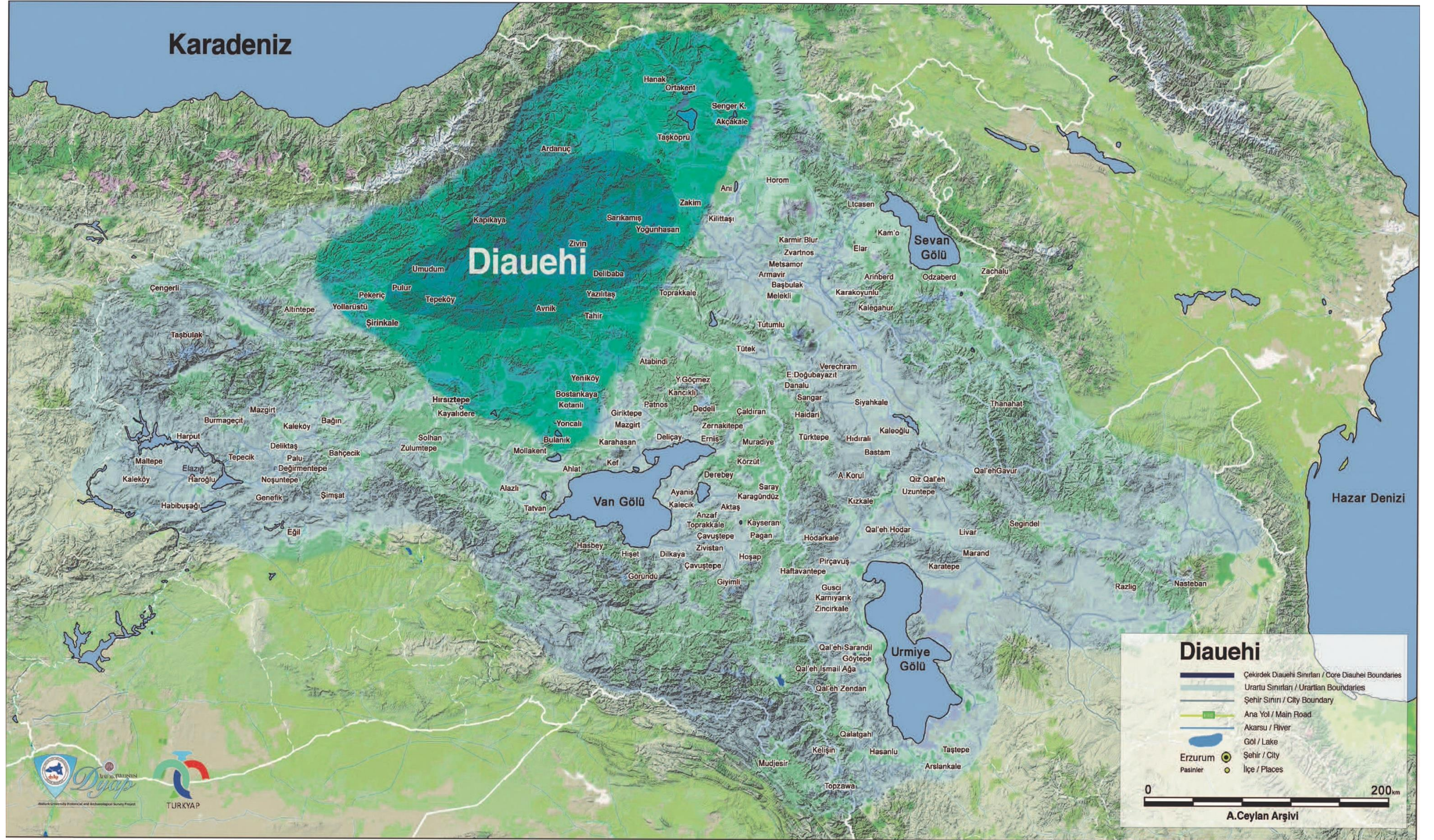
Harita 3. Araştırma Sahasının Hidrografiya Haritası. (Kopar- Çakır, 2013).

Harita 4. Tortum-Uzundere Bölgesi jeoloji Haritası (Kopar – Çakır)

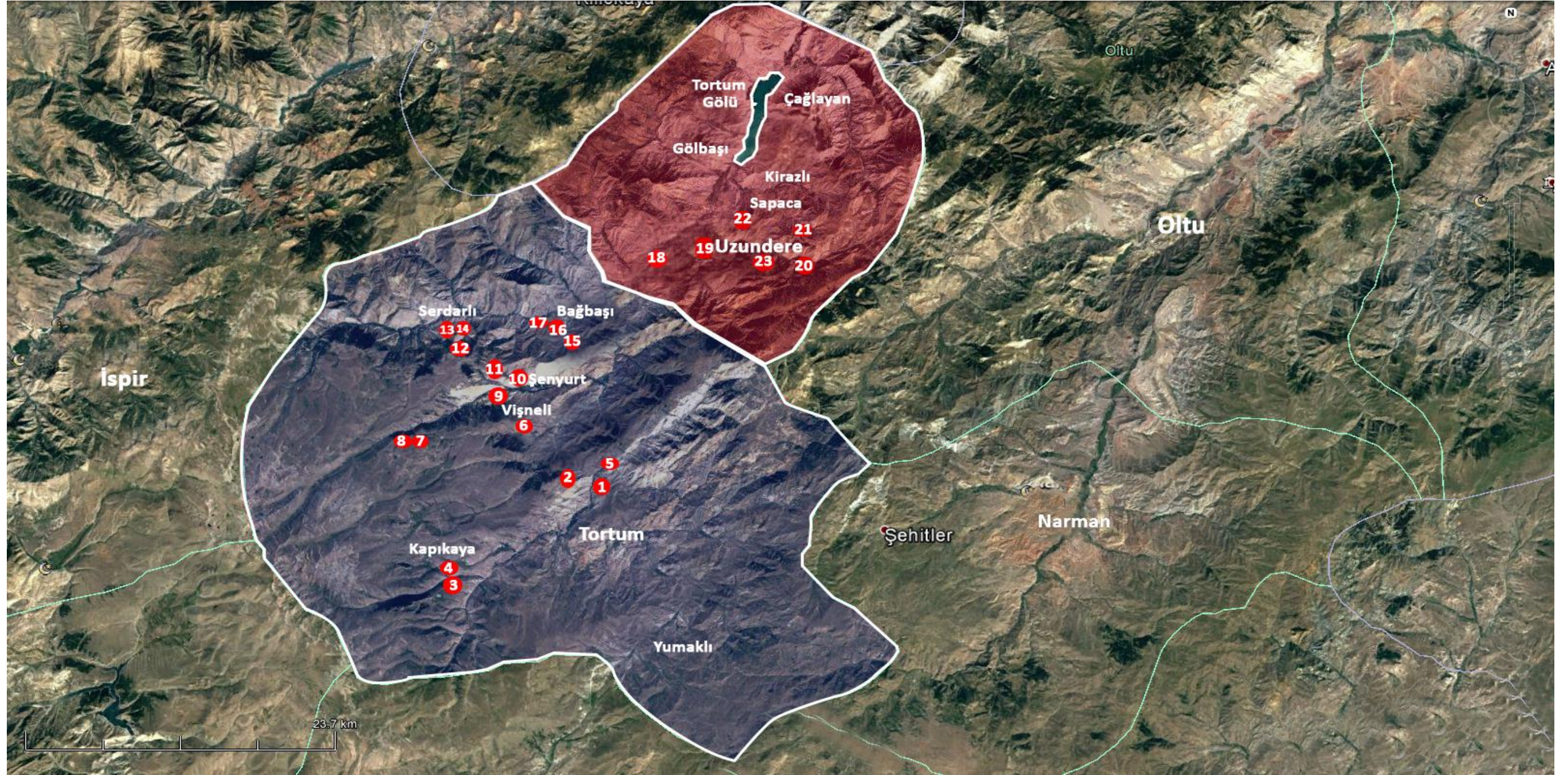
Harita 5. Karaz Kültürü Yayılım Haritası

Harita 6. Diauehi Yayılım Haritası

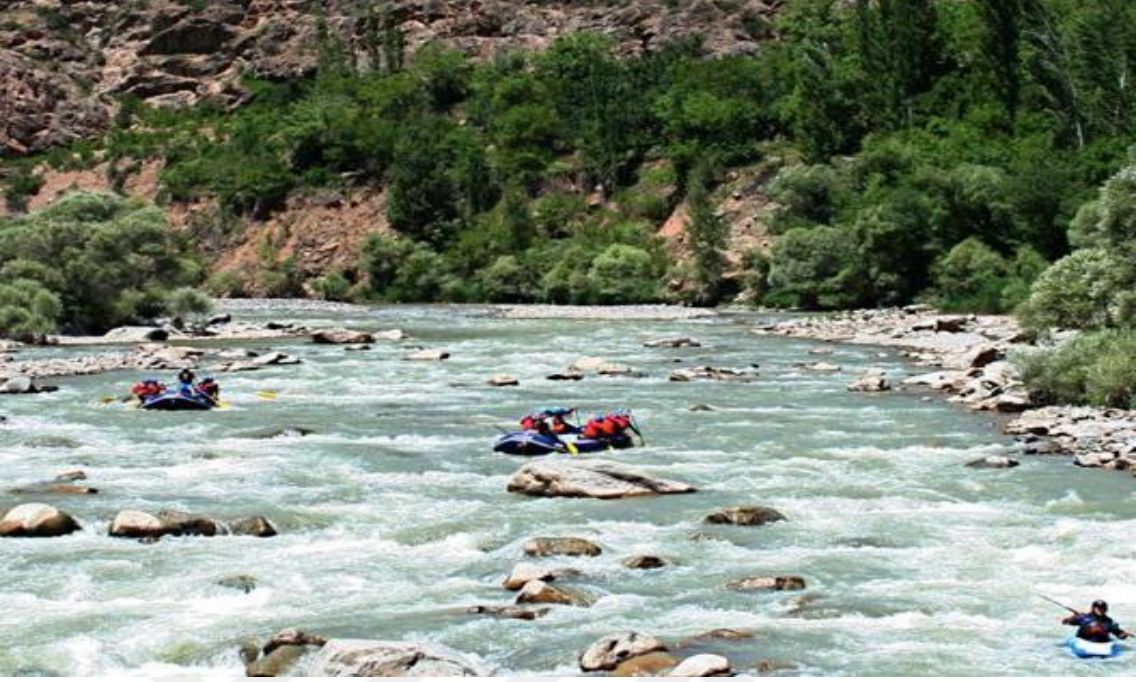
Harita 8. Azzi Hayaša ve Kaška Haritası

1. Kalealtı Kalesi	5. Kaledibi Höyük	9. Cihanlı Gözetleme Kulesi	13. Gugullar Höyük-II	17. Sütüpınar Şapeli	21. Muratefendi Gözetleme Kulesi
2. Tortum Kalesi	6. Vişneli Kalesi	10. Cihanlı Mağarası	14. Gugullar Höyük-III	18. Dikyaz Kalesi	22. Sapaca Kalesi
3. Kapıkaya Kalesi-I	7. Şenyurt Kalesi	11. Kaleboynu Kalesi	15. Bağbaşı Kalesi	19. Cömertler Gözetleme Kulesi	23. Cöptek Mağarası
4. Kapıkaya Kalesi-II	8. Şenyurt Yerleşmesi	12. Gugullar Höyük-I	16. Bağbaşı Şapeli	20. Erikli Gözetleme Kulesi	

Harita 9. Araştırma Sahasında Tespit Edilen Merkezlerin Dağılımı

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Çoruh Nehri

Fotoğraf 2. Çoruh Nehri

Fotoğraf 3. Tortum ayı

Fotoğraf 4. Tortum Şelalesi

Fotoğraf 5. Uzundere/ Yedigöller (Yıkıklar)

Fotoğraf 6. Tortum Vadisi

Tortum Şelalesi (Uzundere Köylere Hizmet götürme birliği)

Fotoğraf 7. Tortum Kalealti Kalesi

Fotoğraf 8. Tortum Kalealti Kalesi

Fotoğraf 9. Tortum Kalesi

Fotoğraf 10. Tortum Kalesi

Fotoğraf 11. Kapıkaya Kalesi-I

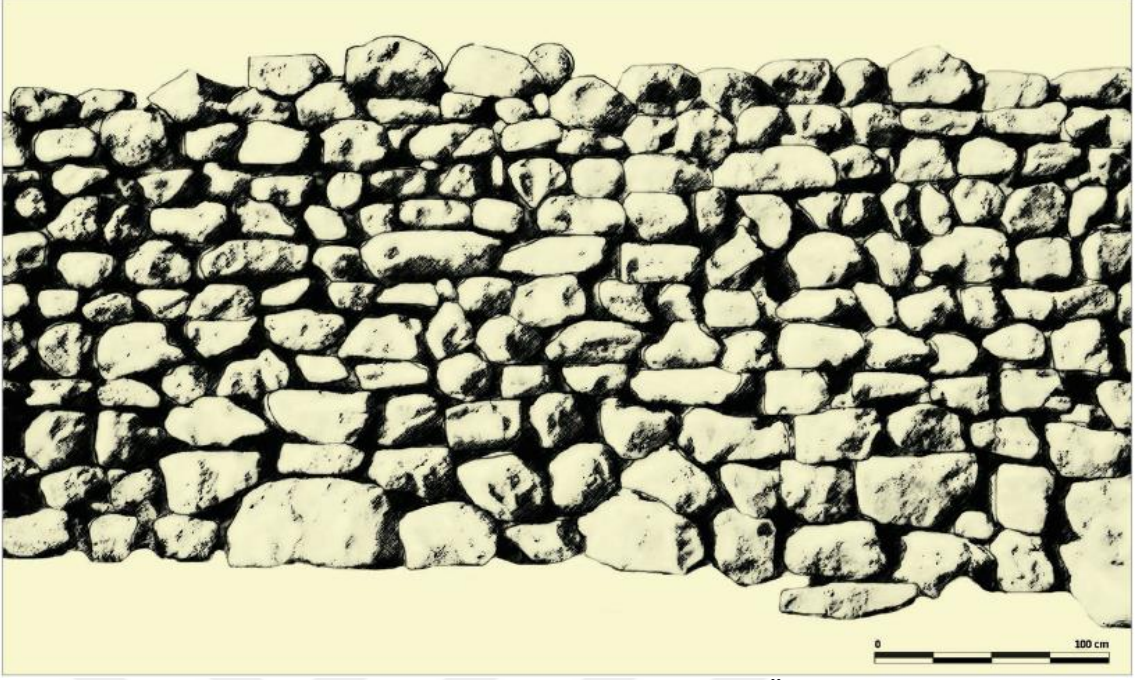
Fotoğraf 12. Kapıkaya Kalesi-I

Fotoğraf 13. Kapıkaya Kalesi-I

Fotoğraf 14. Kapıkaya Kalesi, Kiklopik Teknikte Yapılmış Sur Duvarları

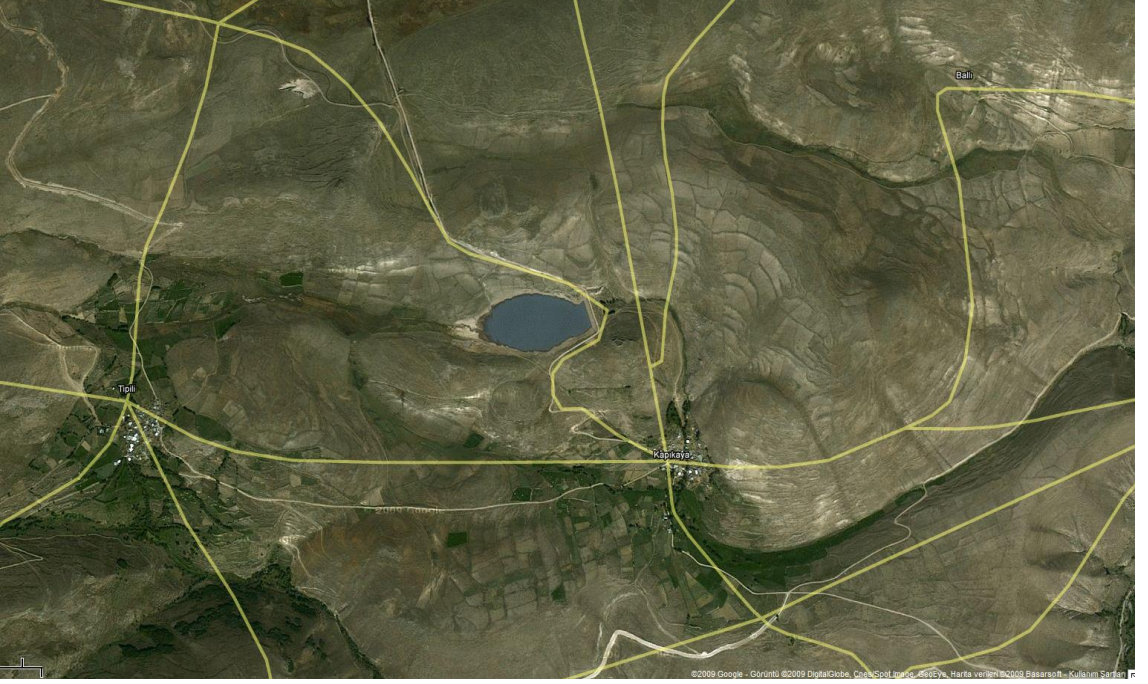
Fotoğraf 15. Kapıkaya Kalesi Duvar Örgüsü

Fotoğraf 16. Kapıkaya /Urartu Göleti

Fotoğraf 17. Kapıkaya /Urartu Gölü

Fotoğraf 18. Kapıkaya /Urartu Gölü

Fotoğraf 19. Kapıkaya Kalesi II

Fotoğraf 20. Kapıkaya Kalesi II

Fotoğraf 21. Kapıkaya Kalesi II Sur Duvarları

Fotoğraf 22. Kapıkaya Kalesi-II

Fotoğraf 23. Kaledibi Höyük

Fotoğraf 24. Kaledibi Höyük

Fotoğraf 25. Vişneli Kalesi

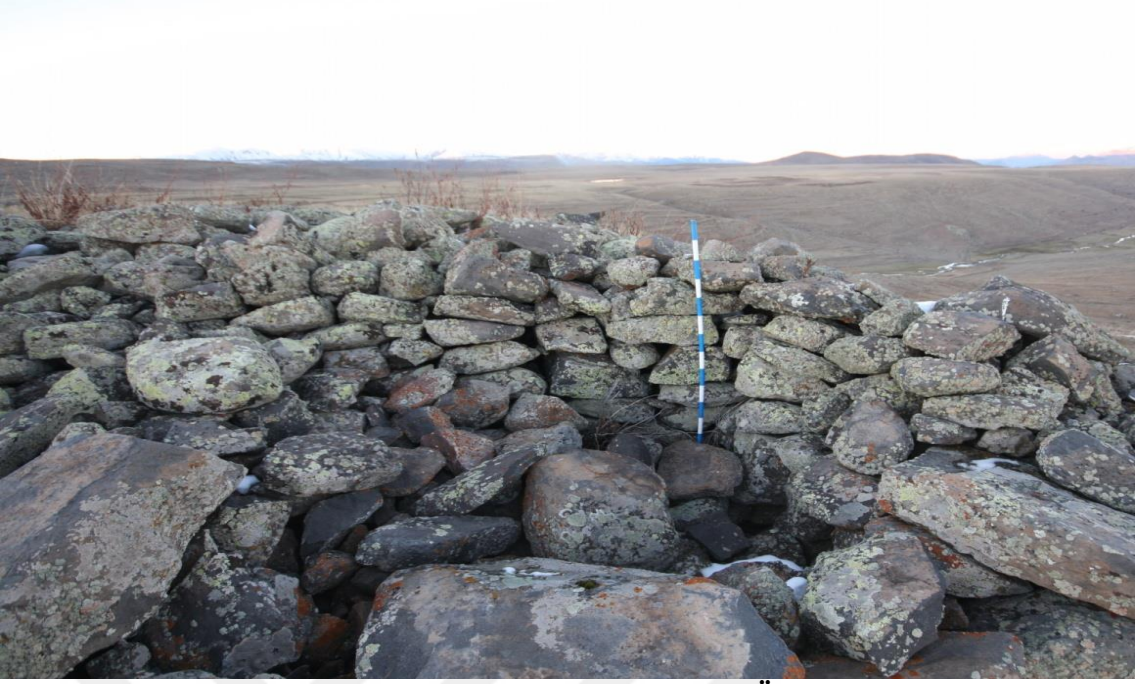
Fotoğraf 26. Vişneli Kalesi

Fotoğraf 27. Şenyurt Kalesi

Fotoğraf 28. Şenyurt Kalesi Kaçak Kazı İzleri

Fotoğraf 29. Şenyurt Kalesi Duvar Örgüsü

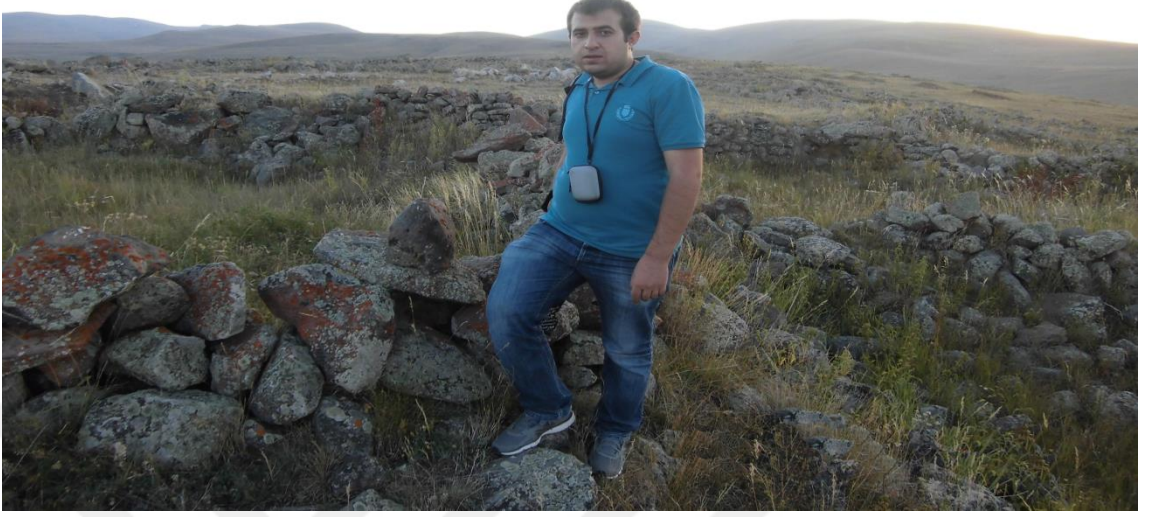
Fotoğraf 30. Şenyurt Kalesinden Şenyurt Yaylasının Genel Görünümü

Fotoğraf 31. Şenyurt Kalesinden Vişneli Köyü Yaylasının Genel Görünümü

Fotoğraf 32. Şenyurt Yerleşmesi

Fotoğraf 33. Şenyurt Yerleşmesi

Fotoğraf 34. Şenyurt Yerleşmesi / Kaçak Kazı İzleri

Fotoğraf 35. Şenyurt Yerleşmesinde Tespit Edilen Yılan Kabartması

Fotoğraf 36. Şenyurt Yerleşmesinden Şenyurt Kalesinin Görünümü

Fotoğraf 37. Cihanlı Gözetleme Kulesi

Fotoğraf 38. Cihanlı Gözetleme Kulesi

Fotoğraf 39. Cihanlı Mağarası

Fotoğraf 40. Cihanlı Mağarasından, Cihanlı Mahallesi'nin Genel Görünümü

Fotoğraf 41. Cihanlı Mağarası İçi

Fotoğraf 42. Kaleboynu Kalesi

Fotoğraf 43. Kaleboynu Kalesi içinden Genel Görünüm

Fotoğraf 44. Kaleboynu Kalesi/Su Kuyusu

Fotoğraf 45. Kaleboynu Kalesi / Mimari Yapı

Fotoğraf 46. Kaleboynu Kalesinde tespit edilen iki katlı yapının içi

Fotoğraf 47. Kaleboynu Kalesi Şapeli

Fotoğraf 48. Kaleboynu Kalesinden, Kaleboynu ve Cihanlı Köylerinin Genel Görünümü

Fotoğraf 49. Gugullar Höyük I

Fotoğraf 50. Gugullar Höyük I

Fotoğraf 51. Gugullar Höyük II

Fotoğraf 52. Gugullar Höyük II

Fotoğraf 53. Gugullar Höyük III

Fotoğraf 54. Gugullar Höyük III

Fotoğraf 55. Bağbaşı Kalesi

Fotoğraf 56. Bağbaşı Kalesi

Fotoğraf 57. Bağbaşı Şapeli

Fotoğraf 58. Bağbaşı Şapeli

Fotoğraf 59. Sütluþınar Şapeli

Fotoğraf 60. Sütluþınar Şapeli

Fotoğraf 61. Dikyar Kalesi (<http://www.panoramio.comphoto20480654#>)

Fotoğraf 62. Cömertler Gözetleme Kulesi

Fotoğraf 63. Erikli Gözetleme Kulesi

Fotoğraf 64. Muratefendi Gözetleme Kulesi

Fotoğraf 65. Sapaca Kalesi

Fotoğraf 66. Sapaca Kalesi

Fotoğraf 67. Sapaca Kalesi

Fotoğraf 68. Sapaca Kalesi

Fotoğraf 69. Uzundere (Cöptek) Mağarası

Fotoğraf 70. Uzundere (Cöptek) Mağarası

Fotoğraf 71. Kapıkaya Kalesi I Buluntuları

Fotoğraf 72. Kapıkaya Kalesi II Buluntuları

Fotoğraf 73. Şenyurt Kalesi Buluntuları

Fotoğraf 74. Şenyur Kalesi Buluntuları

Fotoğraf 75. Şenyurt Yerleşmesi Buluntuları

Fotoğraf 76. Vişneli Kalesi Buluntuları

Fotoğraf 77. Cihanlı Kalesi Buluntuları

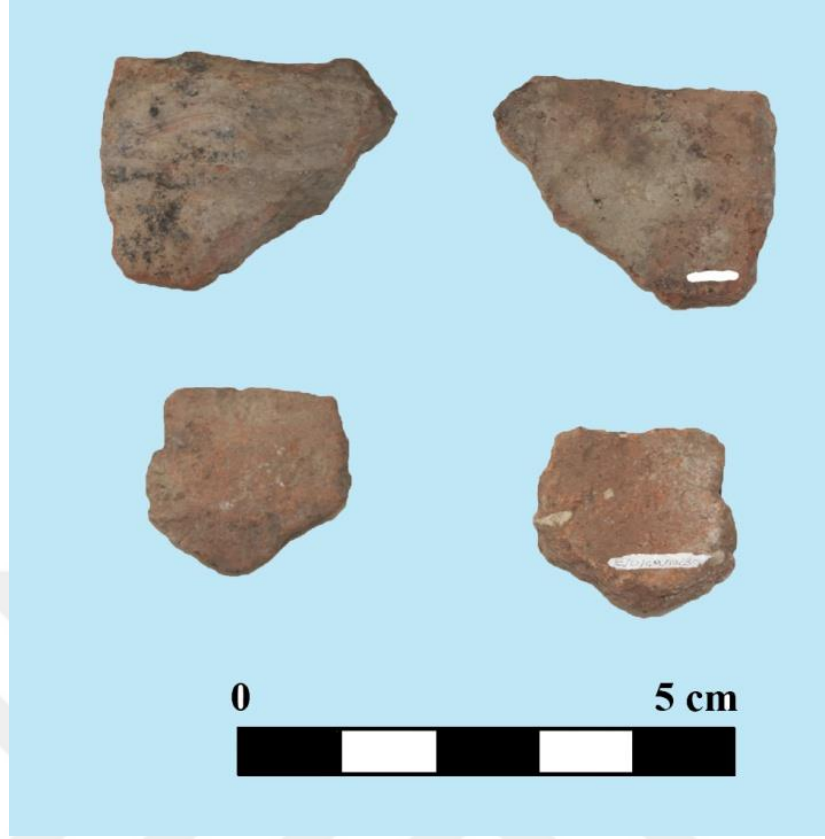
Fotoğraf 78. Kaledibi Höyük Buluntuları

Fotoğraf 79. Sapaca Kalesi Buluntuları

Fotoğraf 80. Sapaca Kalesi Buluntuları

Fotoğraf 81. Çöptek Mağarası

Fotoğraf 82. Erikli Gözetleme Kulesi Buluntuları

KÜLTÜR VARLIKLARI

Kültür Varlığı 1. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli

Kültür Varlığı 2. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli I

Kültür Varlığı 3. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli I

Kültür Varlığı 4. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli II

Kültür Varlığı 5. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli II

Kültür Varlığı 6. Tortum/ Serdarlı Belediyesi Önü/ Koyun -Koç Heykeli

Kültür Varlığı 7. Tortum/ Serdarlı Camii Önü/ Koyun -Koç Heykeli I

Kültür Varlığı 8. Tortum/ Serdarlı Camii Önü/ Koyun -Koç Heykeli I

Kültür Varlığı 9. Tortum/ Serdarlı Camii Önü/ Koyun -Koç Heykeli

Kültür Varlığı 10. Tortum/ Serdarlı Camii Önü/ Koyun -Koç Heykeli II

Kültür Varlığı 11. Tortum/ Serdarlı Camii Önü/ Koyun -Koç Heykeli II

Kültür Varlığı 12. Tortum/ Bağbaşı Köyü/Koç Heykeli

Kültür Varlığı 13. Tortum/ Bağbaşı Köyü/Koç Heykeli

Kültür Varlığı 14. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı / Koyun - Koç Heykeli I

Kültür Varlığı 15. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı / Koyun - Koç Heykeli I

Kültür Varlığı 16. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı / Koyun - Koç Heykeli II

Kültür Varlığı 17. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı / Koyun - Koç Heykeli III

Kültür Varlığı 18. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı / Koyun - Koç Heykeli III

Kültür Varlığı 19. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 20. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 21. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 22. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 23. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 24. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 25. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı /Kırık Koç Başı

Kültür Varlığı 26. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı /Kırık Koç Başı

Kültür Varlığı 27. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 28. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 29. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 30. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 31. Uzundere / Hikmet Çimen Parkı

Kültür Varlığı 32. Tortum / Bağbaşı (Haho) kilisesi

Kültür Varlığı 33. Tortum / Bağbaşı (Haho) Kilisesi

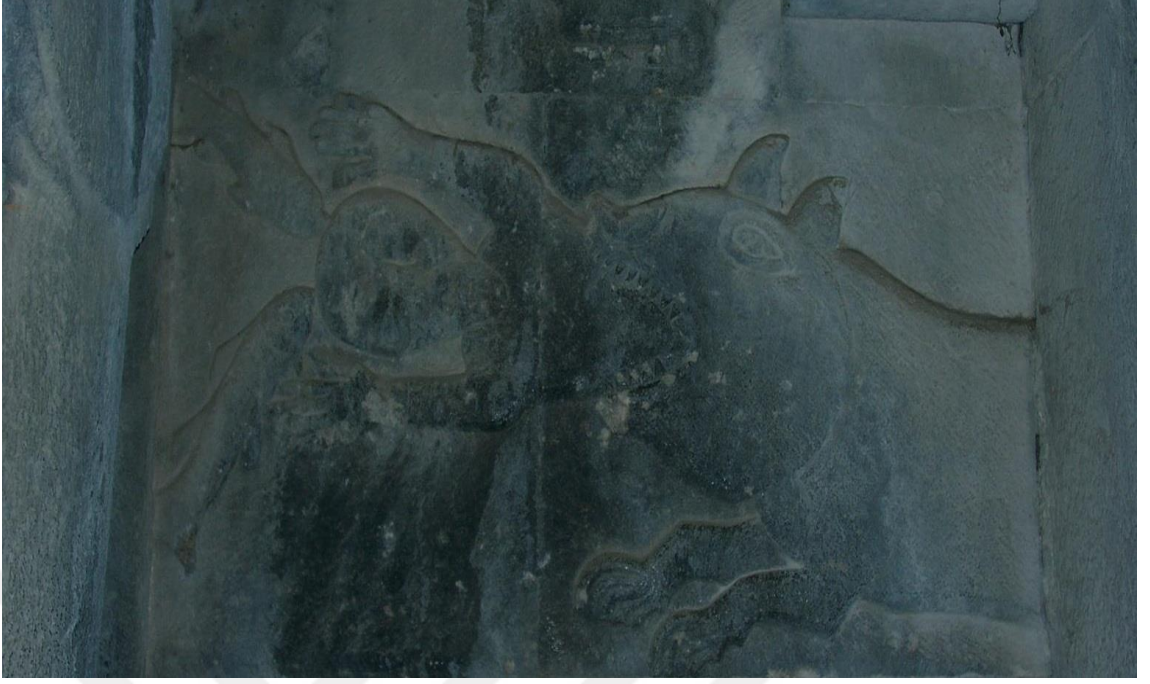
Kültür Varlığı 34. Tortum / Bağbaşı (Haho) Kilisesi

Kültür Varlığı 35. Tortum / Bağbaşı (Haho) Kilisesi

Kültür Varlığı 36. Tortum / Bağbaşı (Haho) Kilisesi Horoz Figürü

Kültür Varlığı 37. Tortum / Bağbaşı (Haho) Kilisesi

Kültür Varlığı 38. Uzundere / Çamlıyamaç (Öşkvank) kilisesi

Kültür Varlığı 39. Uzundere / Çamlıyamaç (Öşkvank) kilisesi Güney Cephe Boğa
Özkan, 2010b

Kültür Varlığı 40. Uzundere / Çamlıyamaç (Öşkvank) Kilisesi Güney Cephe Melek
ve Kartal Figürü
Özkan, 2010b

Kültür Varlığı 41. Uzundere / Çamlıyamaç (Öşkvank) kilisesi Kartal - Geyik Mücadele Tasfiri / Özkan, 2010b

Kültür Varlığı 42. Uzundere / Çamlıyamaç (Öşkvank) kilisesi Özkan, 2010b

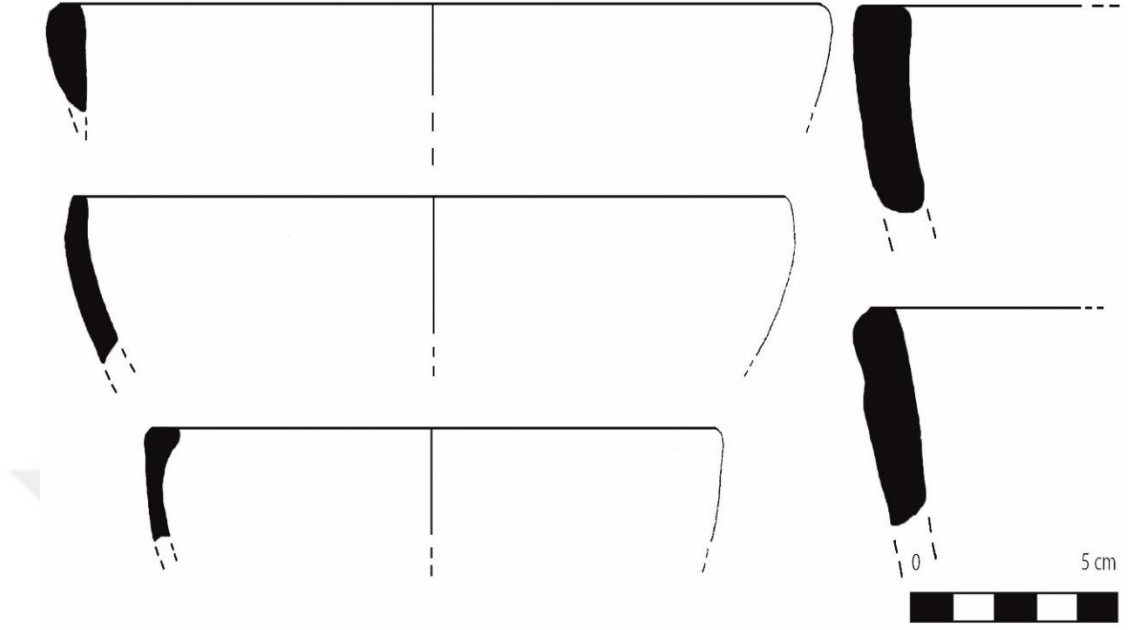

Kültür Varlığı 43. Serdarlı Beldesi Tarihi Konak

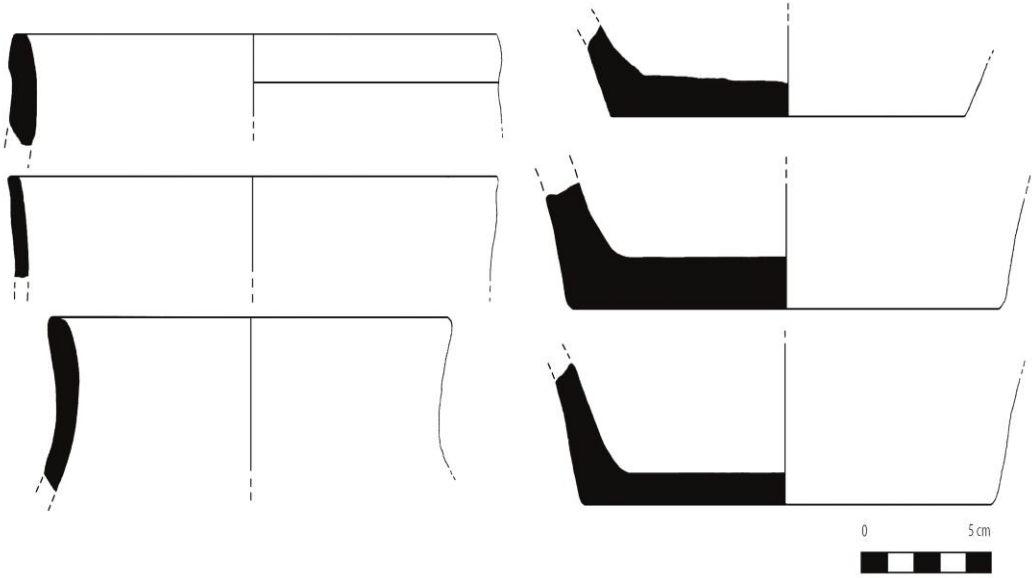

Kültür Varlığı 44. Serdarlı Beldesi Tarihi Konak

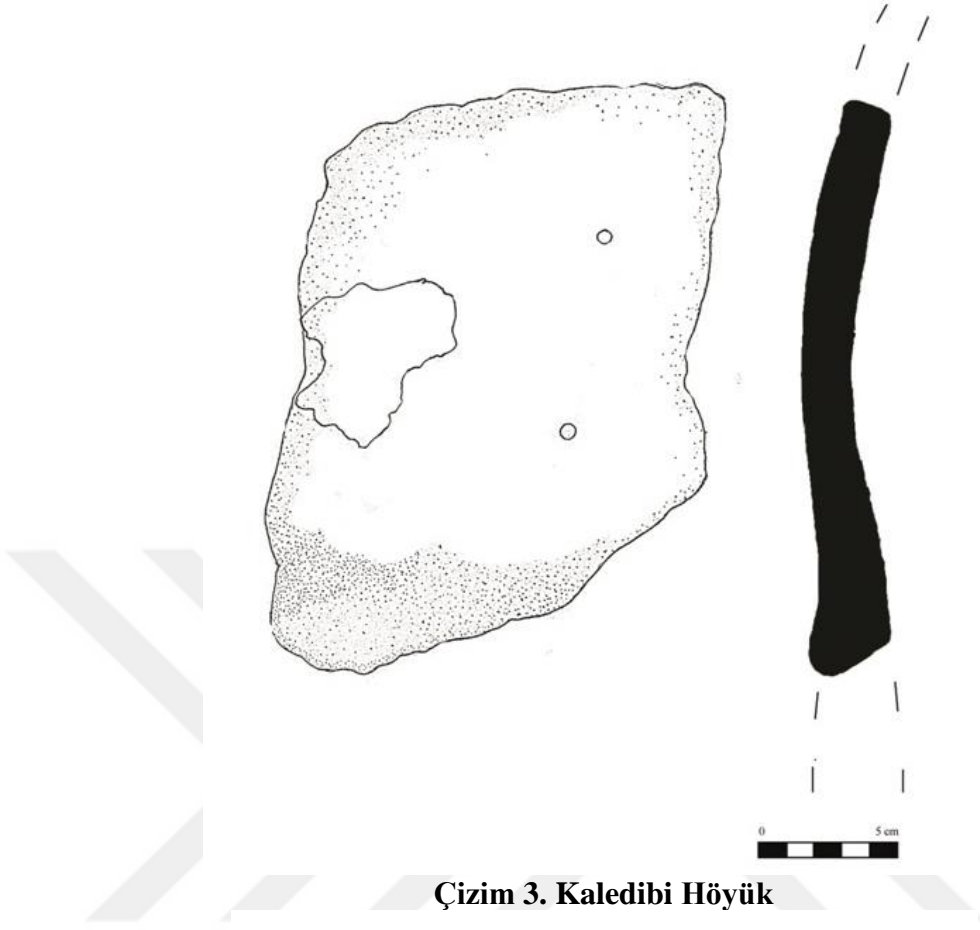
ÇİZİMLER

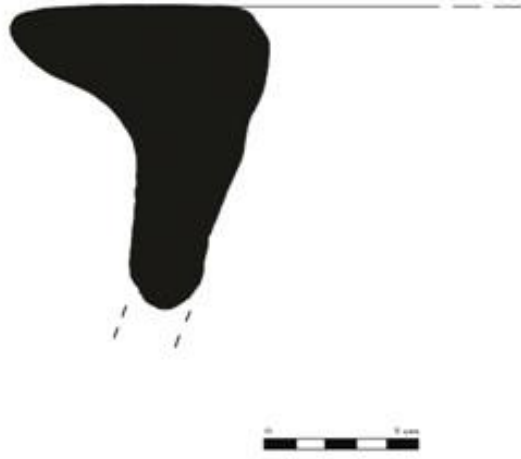
Çizim 1. Kapıkaya Kalesi I

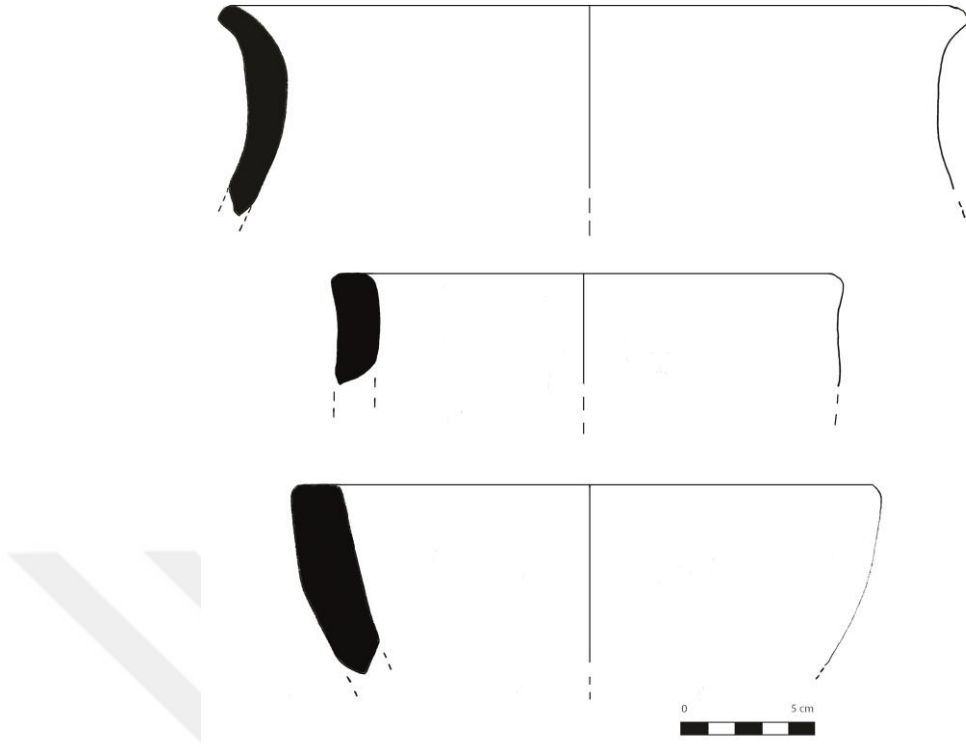
Çizim 2. Kapıkaya Kalesi II

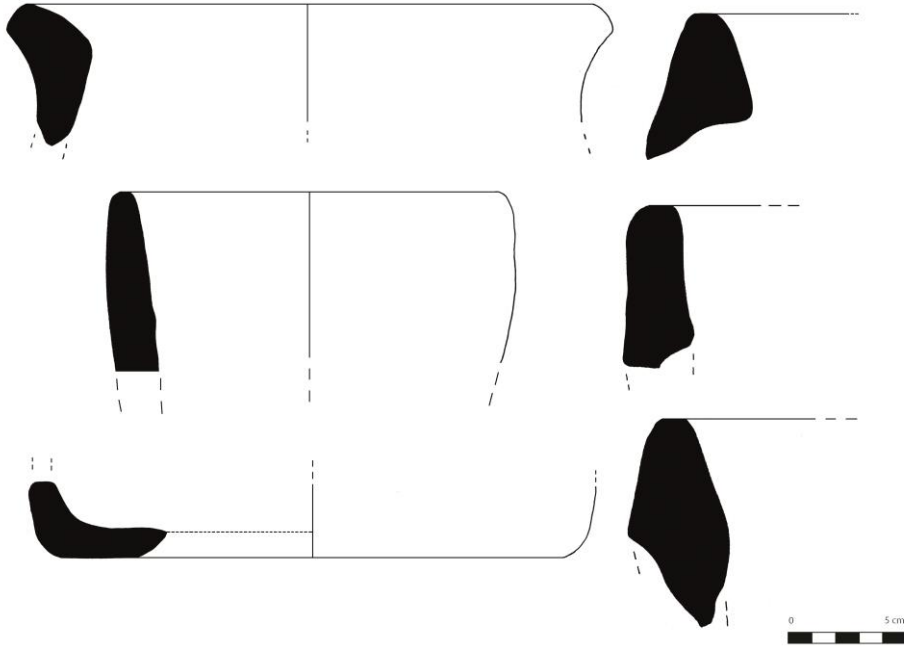
Çizim 3. Kaledibi Höyük

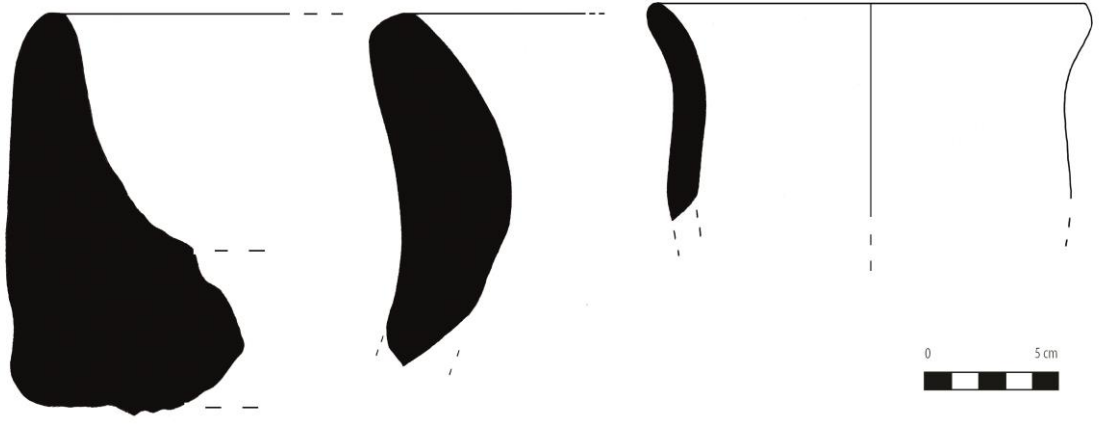
Çizim 4. Kaledibi Höyük

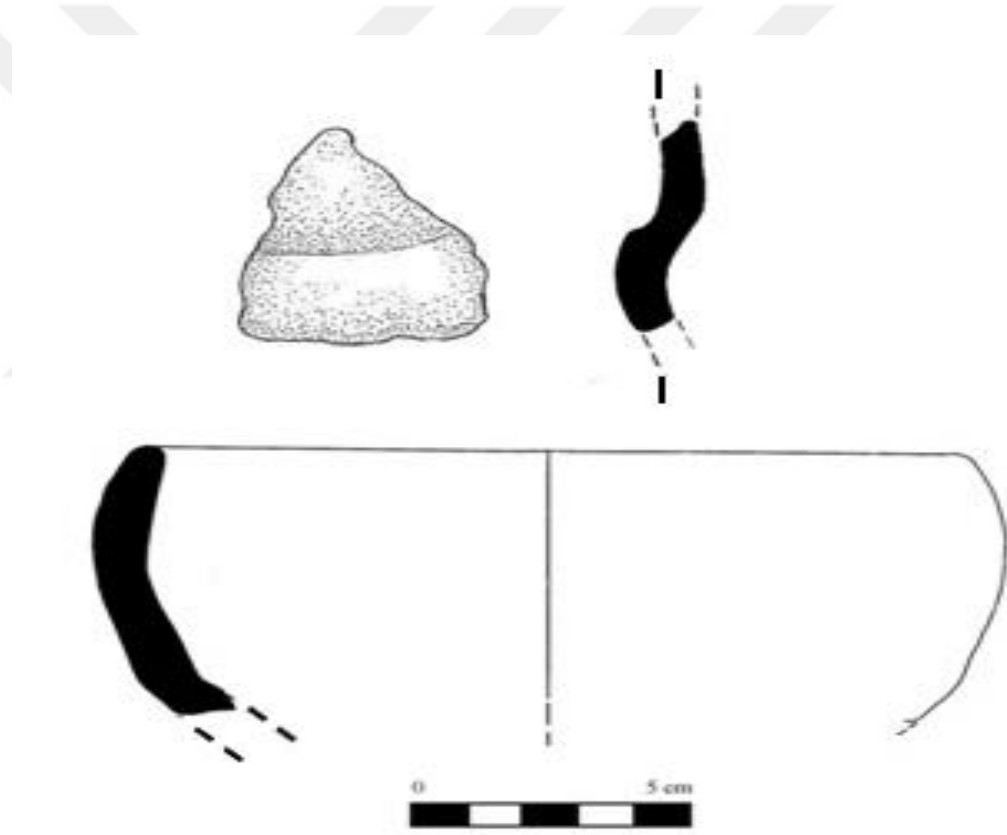
Çizim 5. Şenyurt Kalesi

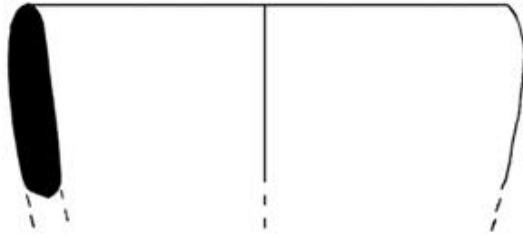
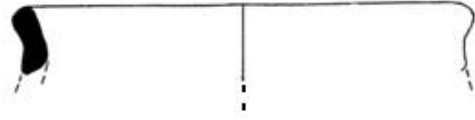
Çizim 6. Şenyurt Kalesi

Çizim 7. Şenyurt Kalesi

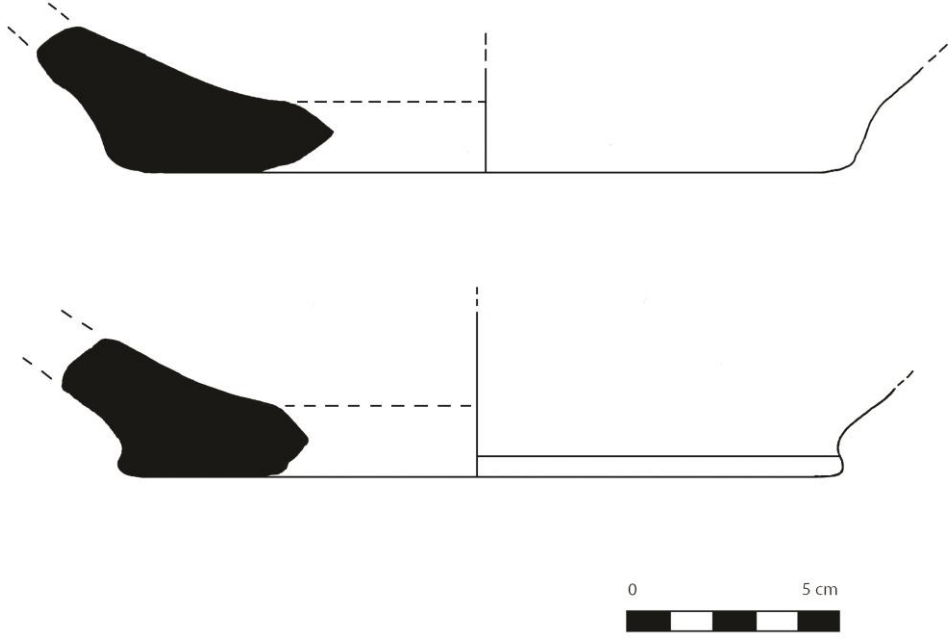
Çizim 8.Şenyurt Kalesi

Çizim 9. Şenyurt Kalesi

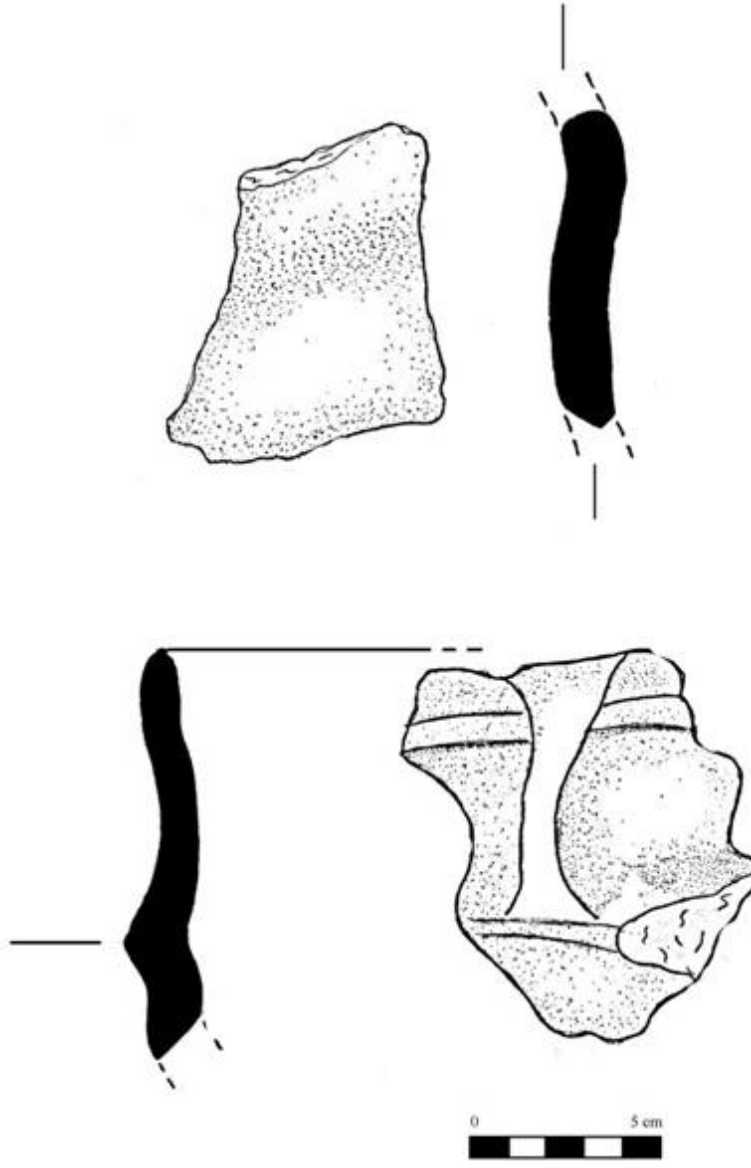
Çizim 10.Şenyurt Kalesi

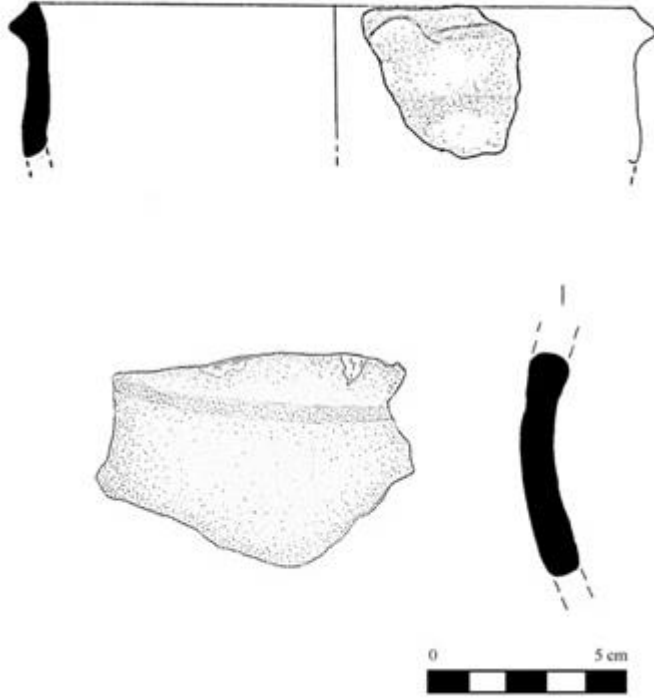
Çizim 11. Şenyurt Yerleşmesi

Çizim 12. Cihanlı Kalesi

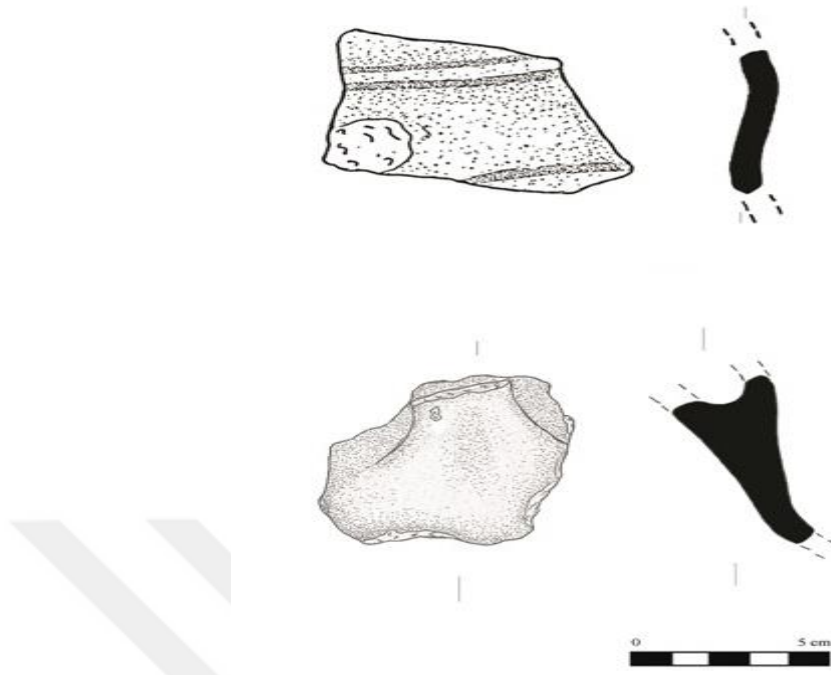
Çizim 13. Vişneli Kalesi

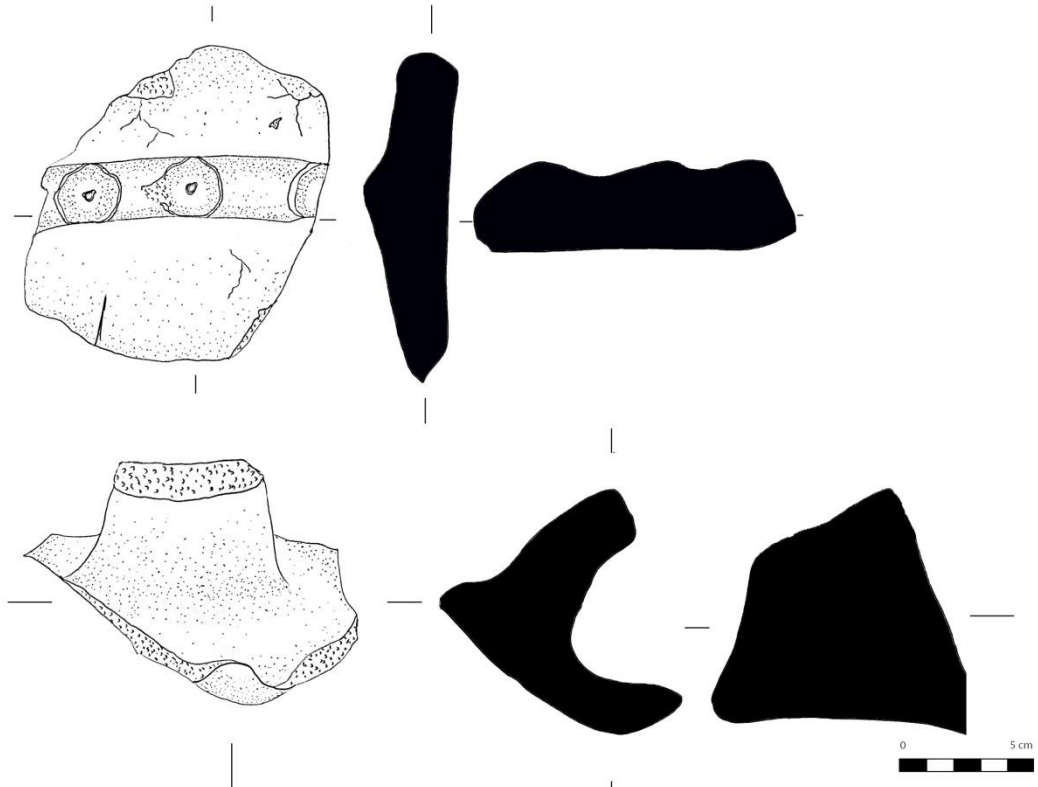
Çizim 14. Vişneli Kalesi

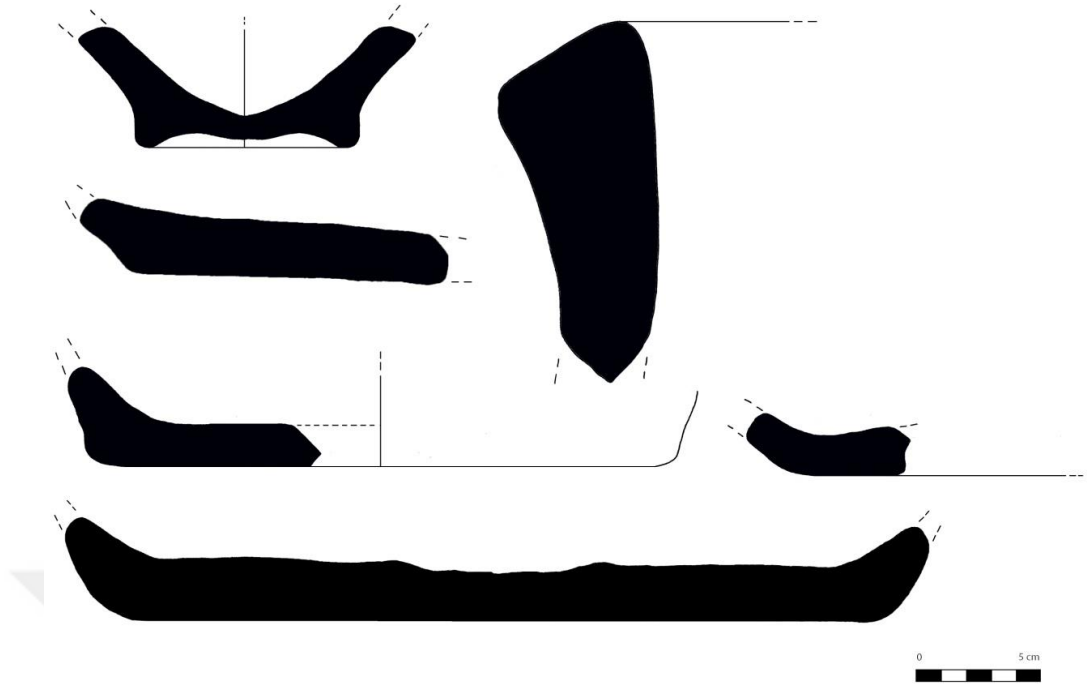
Çizim 15. Vişneli Kalesi

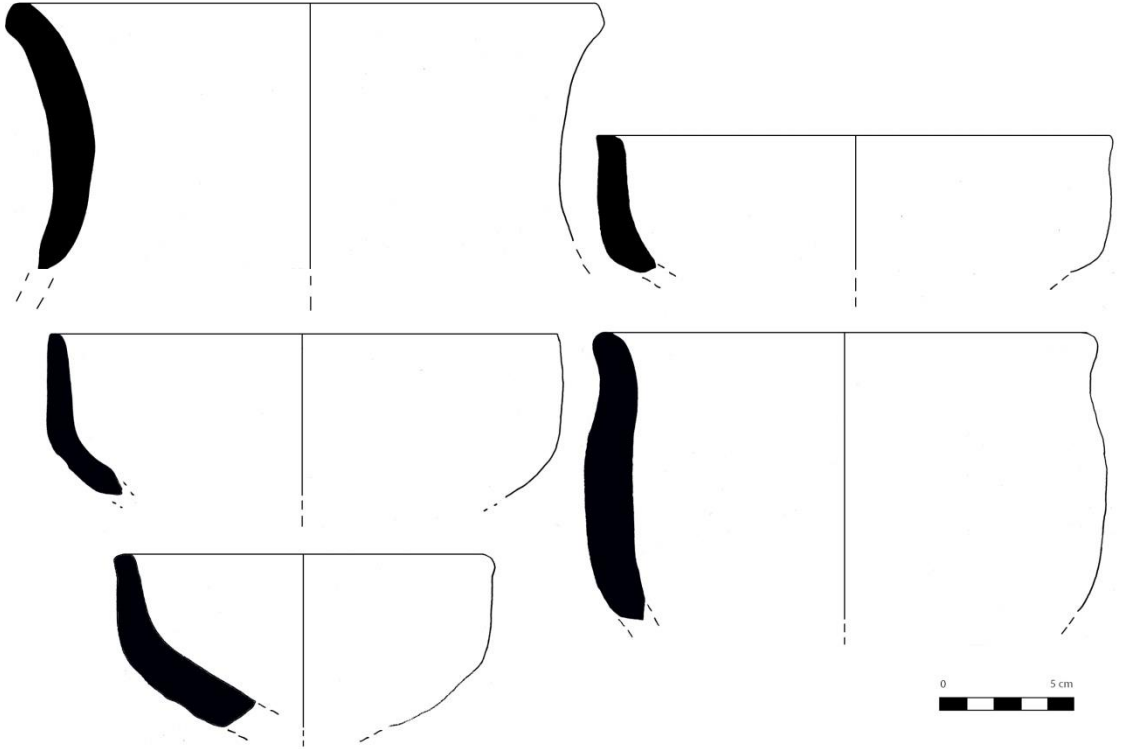
Çizim 16. Vişneli Kalesi

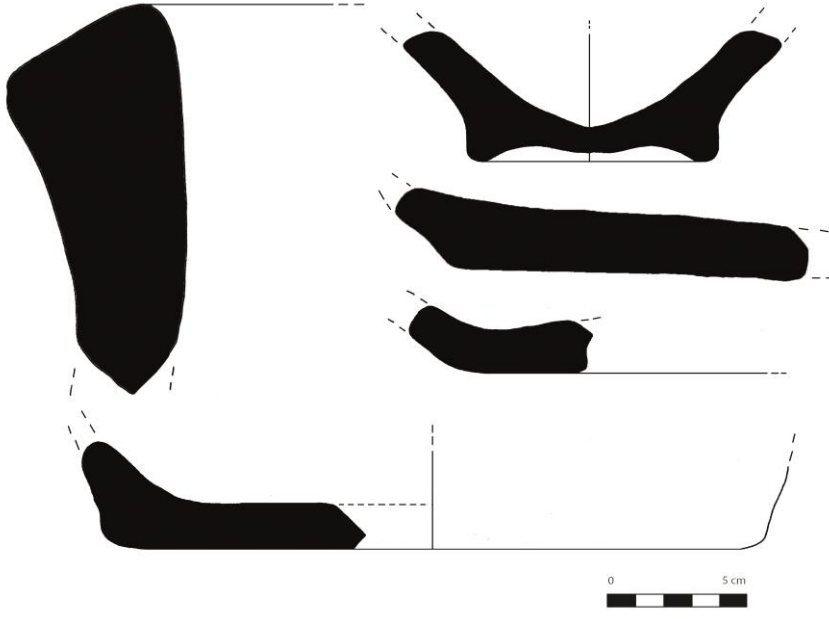
Çizim 17. Bağbaşı Kalesi

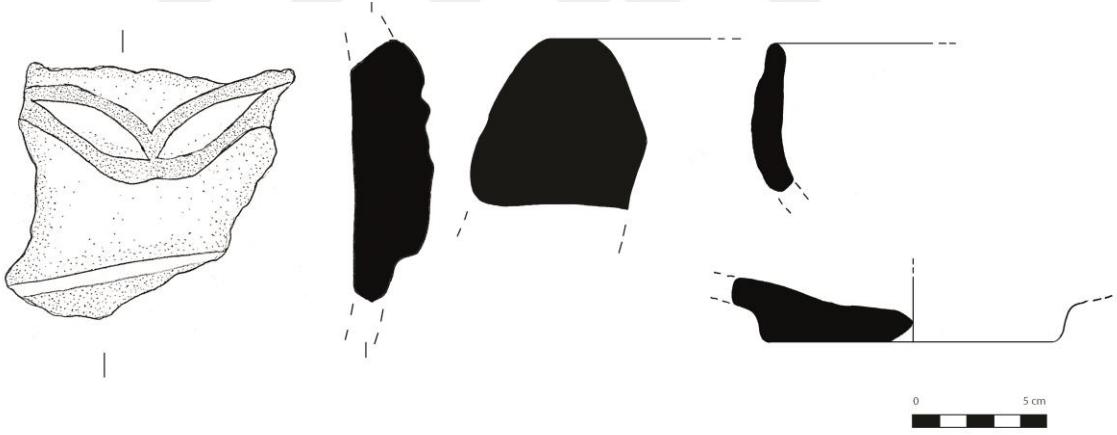
Çizim 18. Bağbaşı Kalesi

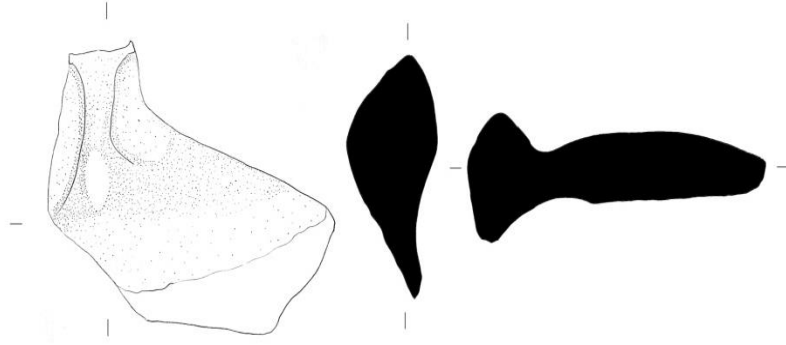
Çizim 19. Bağbaşı Kalesi

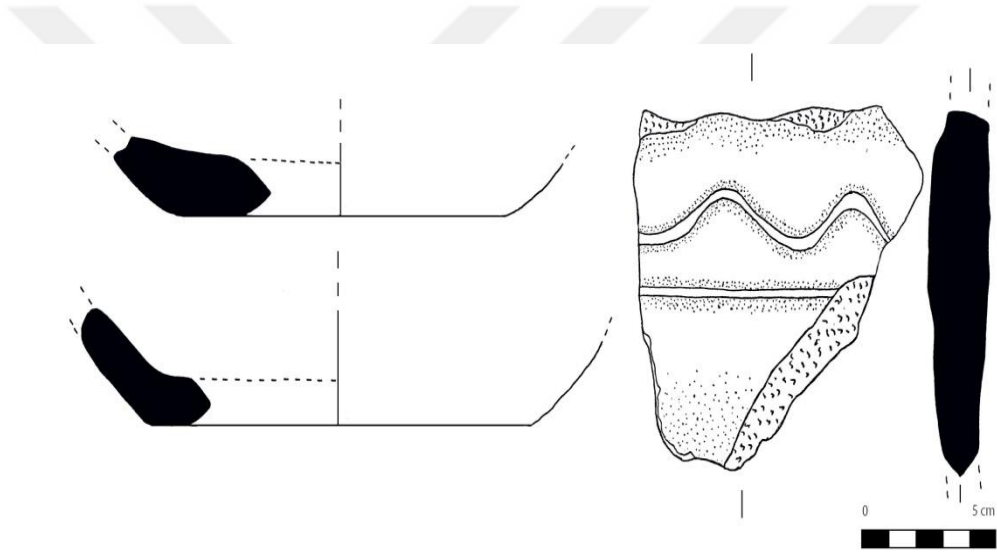
Çizim 20. Bağbaşı Kalesi

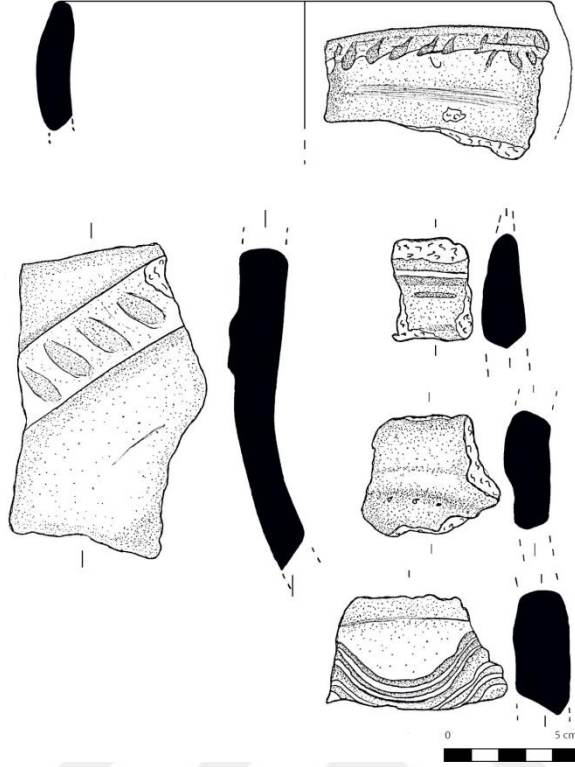
Çizim 21. Bağbaşı Kalesi

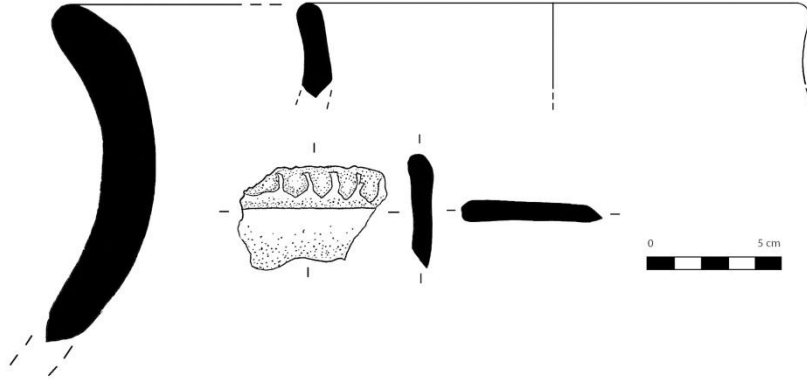
Çizim 22. Bağbaşı Kalesi

Çizim 23. Çöptek Mağarası

Çizim 24. Sapaca Kalesi

Çizim 25. Sütüpınar Şapeli

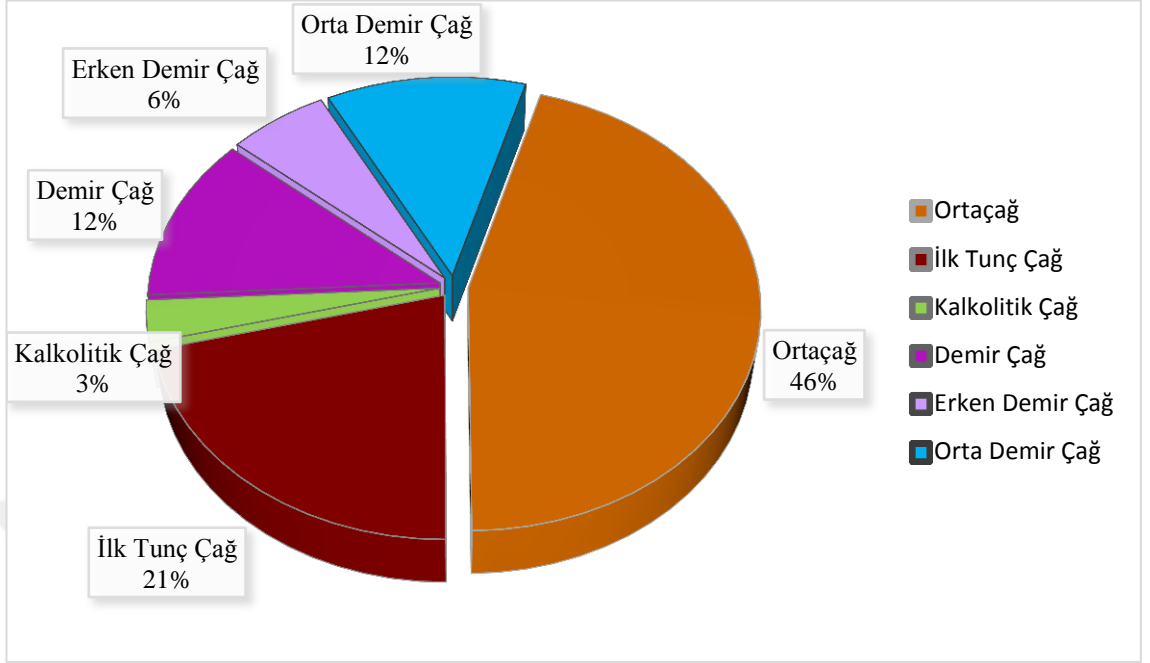
TABLO VE GRAFİKLER

Merkezin Adı	İli	İlçesi	Türü	Paleolitik	G. Kalkolit.	İlk Tunç	Demir Çağı	Erken	Orta Demir	Geç Demir	Orta Çağ	Bulunduğu Köyler
Tortum Kalealtı Kalesi	Erzurum	Tortum	Kale				•		•			Erzurum İlinin 54 km. kuzeyinde, Tortum İlçesi'nin 5 km. kuzeybatısında Kalealtı adı verilen bölgede yer almaktadır.
Tortum Kalesi	Erzurum	Tortum	Kale				•		•			Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesinin 20 km. batısında aynı adla anılan köyde bulunmaktadır.
Kapıkaya Kalesi-1	Erzurum	Tortum	Kale				•	•	•			Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Erzurum ili Tortum ilçesinin 26 km. batısında yer alan Kapıkaya köyünün 1 km. kuzeyinde yer almaktadır.
Kapıkaya Kalesi-II	Erzurum	Tortum	Kale		•	•	•	•	•			Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesinin 26 km. batısında, Kapıkaya köyünde yer almaktadır.
Kaledibi Höyük	Erzurum	Tortum	Höyük			•						• Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesinin 2 km. batısında, Erzurum-Artvin karayolunun kuzeyine konumlanmaktadır.
Vişneli Kalesi	Erzurum	Tortum	Kale									• Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum İlçesinin 12 km kuzeybatısında, Vişneli köyünün ise 3 km doğusunda yer almaktadır.
Şenyurt Kalesi	Erzurum	Tortum	Kale			•						Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesi, Şenyurt Beldesi'nin 18 km. güneybatısında, Şenyurt yaylasının 1,5 km. güneyinde yer almaktadır.
Şenyurt Yerleşmesi	Erzurum	Tortum	Yerleşme			•						• Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesi, Şenyurt yaylasının 4 km. güneybatısında yer almaktadır.

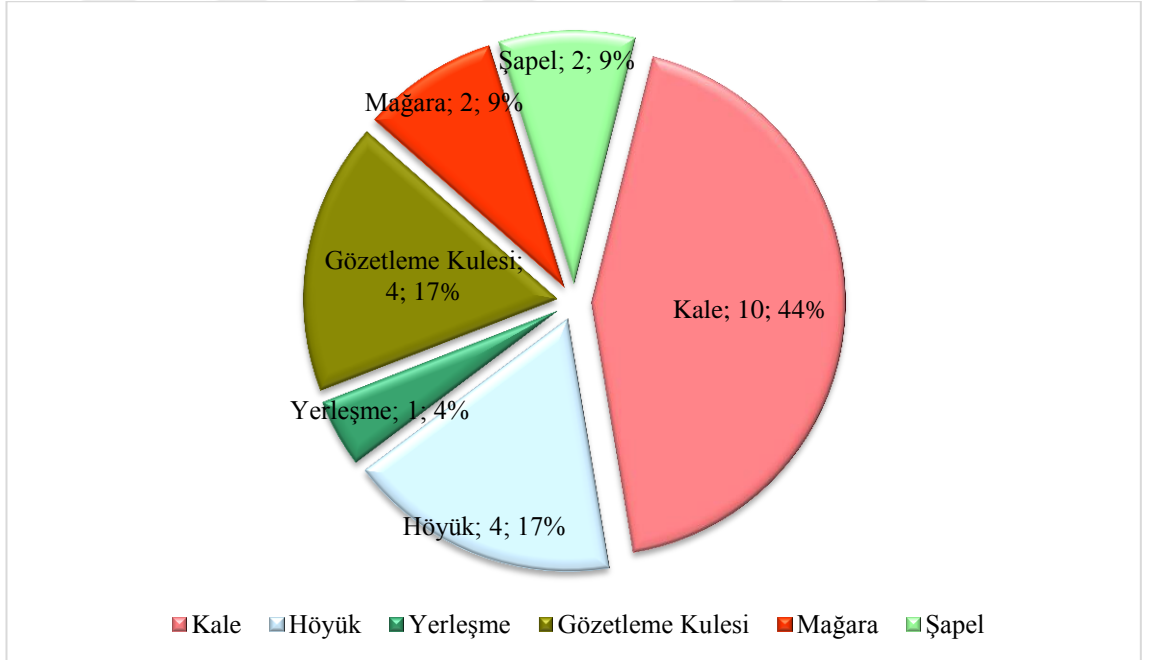
Cihanlı Gözetleme Kulesi	Erzurum	Tortum	Kule								• Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesinin 35 km. kuzeybatısında, Şenyurt Beldesi'ne bağlı Cihanlı Mahallesi'nin 2 km. güneybatısında yer almaktadır.
Cihanlı Mağarası	Erzurum	Tortum	Mağara								• Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesinin 35 km. kuzeybatısında, Şenyurt Beldesine bağlı Cihanlı Mahallesi'nin 500 m. kuzeyinde yer almaktadır.
Kaleboynu Kalesi	Erzurum	Tortum	Kale								• Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesine 25 km. uzaklıkta bulunan Kaleboynu köyünün 2 km. batısında, Yazıurdu köyünün 1 km. doğusunda yer almaktadır.
Gugullar Höyük I	Erzurum	Tortum	Höyük			•					Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesine 54 km. uzaklıkta yer alan Serdarlı Beldesi'nin 1 km. doğusunda bulunmaktadır.
Gugullar Höyük II	Erzurum	Tortum	Höyük			•					Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesine 54 km. uzaklıkta yer alan Serdarlı Beldesi'nin 1 km. doğusunda bulunmaktadır. Gugullar II Höyüğü, Gugullar I Höyüğü'nün 10 m. kuzeyinde yer almaktadır.
Gugullar Höyük III	Erzurum	Tortum	Höyük			•					Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesine 54 km. uzaklıkta yer alan Serdarlı Beldesi'nin 1 km. doğusunda bulunmaktadır. Gugullar III Höyüğü, Gugullar I ve II höyüklerinin 25 m. batısında yer almaktadır.
Bağbaşı Kalesi	Erzurum	Tortum	Kale								• Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesinin 35 km. kuzeybatısında, Bağbaşı Beldesi'nin 500 m.

											kuzeydoğusundan yer almaktadır.
Bağbaşı Şapeli	Erzurum	Tortum	Şapel								• Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesinin 35 km. kuzeybatısında, Bağbaşı Beldesi'nin 300 m. güneyinde yer almaktadır.
Sütlüpınar Şapeli	Erzurum	Tortum	Şapel								• Erzurum İlinin 54 km kuzeyinde, Tortum ilçesinin 35 km. kuzeybatısında, Bağbaşı Beldesi'nin 2,5 km. güneybatısında yer almaktadır.
Dikyar Kalesi	Erzurum	Uzundere	Kale								• Erzurum İlinin 86 km. kuzeyinde, Uzundere ilçesinin 3 km. güneyinde Tortum-Uzundere karayolunun üzerinde yer almaktadır.
Cömertler Gözetleme Kulesi	Erzurum	Uzundere	Kule								• Erzurum İlinin 86 km. kuzeyinde, Uzundere ilçesi, Cömertler Mahallesinde 1151 m rakımda yer almaktadır.
Erikli Gözetleme Kulesi	Erzurum	Uzundere	Kule								• Erzurum İlinin 86 km. kuzeyinde, Uzundere ilçesi, Erikli Mahallesinde 1172 m rakımda yer almaktadır.
Muratefendi Gözetleme Kulesi	Erzurum	Uzundere	Kule								• Erzurum İlinin 86 km. kuzeyinde bulunan Uzundere ilçesinde 1310 m rakımda yer almaktadır.
Sapaca Kalesi	Erzurum	Uzundere	Kale								• Erzurum İlinin 86 km. kuzeyinde, Uzundere ilçesinin 9 km güneyinde 1390 m. rakımda yer almaktadır.
Uzundere (Cöptek) Mağarası	Erzurum	Uzundere	Kale								• Erzurum İlinin 86 km. kuzeyinde, Uzundere ilçesinde 1160 m rakımda yer almaktadır.

Tablo 1. Tespit Edilen Merkezlerin İdari ve Dönemsel Bakımdan Dağılımı

Grafik 1. Araştırılan Merkezlerin Dönemsel Dağılımı

Grafik 2. Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	İshak KÜÇÜKYILDIZ
Doğum Yeri / Tarihi	Tortum/11.10.1989
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	-Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - 2009-2013 -Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü 2016 - Halen
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı 2013-2017
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	- “Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi”, Erzincan-Erzurum İleri Yüzey Araştırmaları 2011-2017 -24 Haziran 2013 - 4 Temmuz 2013 Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Başkanlığı SOSYAL BİLİMLER SEMİNERİ (Katılımcı) 3 Haziran 2015 ULAKBİM Editör ve Yazar 7. Eğitim Semineri T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı GENÇDES Projesi “Dergi Atolyesi” 24-27 Kasım 2016 Katılımcı III. Uluslararası Türk Şöleni- 17-19 Mayıs 2012, Erzurum IV. Uluslararası Türk Şöleni -17-19 Mayıs 2016, Erzurum
İletişim	
E-Posta Adresi	ishakkucukyildiz@hotmail.com
Tarih	04.01.2017